

Əsərləri
Naxçıvanı

Ajalrı Nəkişçivani
Ağxellə Naxçıvanlı

2000

AZƏRBAYCAN
MEMARLIQ İRSİNİN DÜHASI

THE GENIUS OF AZERBAIJANI
ARCHITECTURAL HERITAGE

ГЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
АРХИТЕКТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

AZƏRBAYCAN
MEMARLIQ İRSİNİN DÜHASI

THE GENIUS OF AZERBAIJANI
ARCHITECTURAL HERITAGE

ГЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
АРХИТЕКТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Kitab Azərbaycanın görkəmli memarı Əcəmi Naxçıvanının 900 illik yubileyinin 2024–2025-ci illərdə UNESCO çərçivəsində qeyd olunacaq tədbirlər siyahısına daxil edilməsi ilə əlaqədar Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu və Azərbaycan Memarlar İttifaqının dəstəyi ilə işıq üzü görüb

This book has been published with the support of the Turkic Culture and Heritage Foundation and the Union of Architects of Azerbaijan on the occasion of the 900th anniversary of the birth of the prominent Azerbaijani architect Ajami Nakhchivani, which has been included in the list of international events to be celebrated within the framework of UNESCO in 2024–2025

Эта книга была издана при поддержке Фонда Тюркской Культуры и Наследия и Союза Архитекторов Азербайджана по случаю 900-летия со дня рождения выдающегося Азербайджанского архитектора Аджэми Нахчывани, юбилей которого включён в список международных мероприятий, проводимых под эгидой ЮНЕСКО в 2024–2025 годах

Rahibə Əliyeva. Azərbaycan memarlıq irsinin dühası: Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani – 900
Bakı, “Şərq-Qərb”, 2025, 148 səh.

Rahiba Aliyeva. The Genius of Azerbaijani Architectural Heritage: Ajami Abubakr oghlu Nakhchivani – 900
Baku, “Sharg-Garb”, 2025, 148 p.

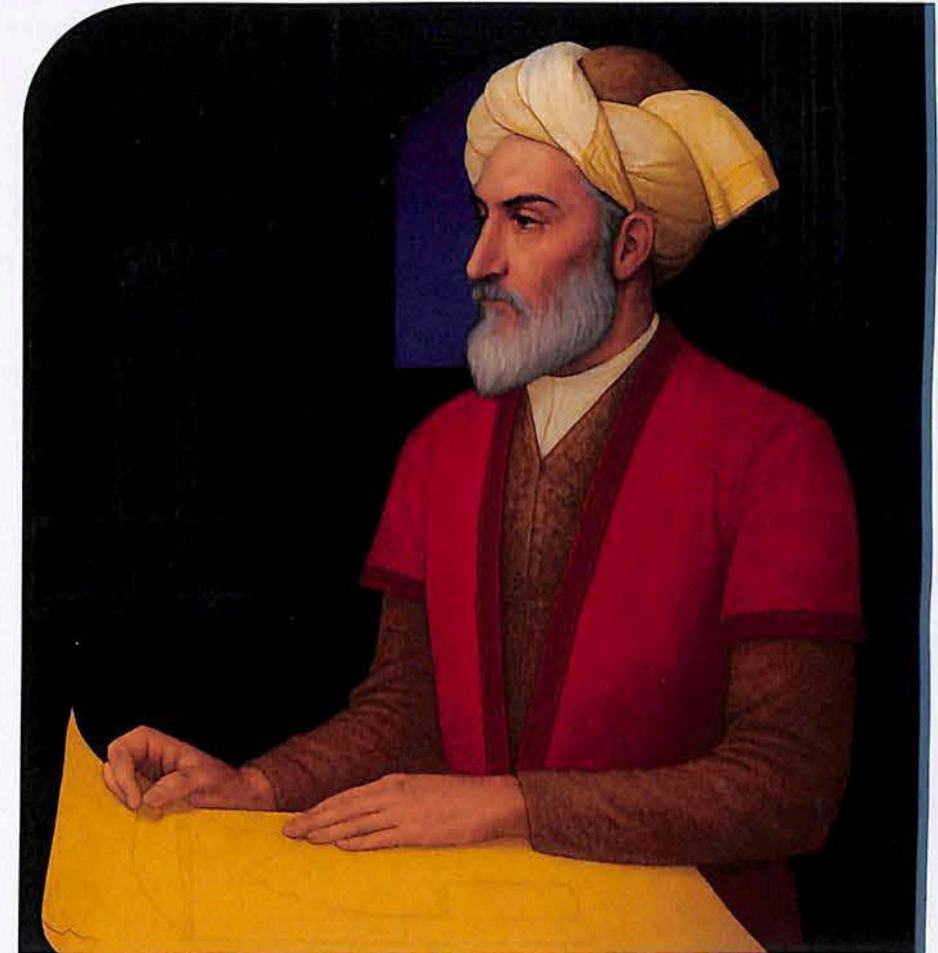
Рахиба Алиева. Гений азербайджанского архитектурного наследия: Аджами Абубакр оглу Нахчывани – 900
Баку, «Шарг-Гарб», 2025, 148 стр.

ISBN 978-9952-597-51-6

www.eastwest.az
www.fb.com/eastwest.az
info@eastwest.az

© Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, 2025
© Rahibə Əliyeva, 2025

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani

Ajami Abubakr oghlu Nakhchivani

Аджами Абубакр оглу Нахчывани

Türk dünyasının memarlıq möcüzələri...

Aktotı Raimkulova

Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondunun prezidenti, professor

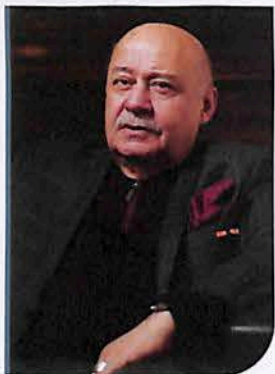
Türk dünyasının hər bir guşəsində məşhur olan belə bir hikmətli deyim var: "Tikmədim özüm qalam, tikdim ki, izim qala". Həqiqətən də, əcdadlarımız, ulu babalarımız yaratdıqları möhtəşəm sənət və mədəniyyət nümunələri ilə tarixdə böyük izlər qoymuşlar. Babalarımızın idraki qüdrətinin göstəricisi olan memarlıq inciləri həm üslub, həm texniki imkanlar, həm də digər cəhətləri ilə Türk dünyasının nadir sənətkarlıq nümunələri sayılır və onlar türk xalqlarının özünəməxsus dünyagörüşünü mədəniyyət nöqtəyi-nəzərindən ehtiva edir.

Türk dünyasının ən böyük sərvətlərindən biri də onun tarixə öz adlarını qızıl hərflərlə həkk etmiş müstəsna şəxsiyyətləridir. Həmin şəxsiyyətlər sayəsində Türk dünyasının mənəvi xəritəsi olduqca əhatəli və miqyaslı təsir bağışlayır. Heç şübhəsiz ki, Türk dünyasının böyük oğlu, yaratdığı memarlıq inciləri ilə öz dövrünü və sonrakı əsrləri bəzəyən Memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani də məhz belə tarixi şəxsiyyətlərdən biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dahi memarın vətəni olan Türk dünyasının ayrılmaz hissəsi sayılan Naxçıvan şəhərinin memarlığı plan və kompozisiya həlli, üslub özəllikləri və möhtəşəmliyi ilə digər tarixi ərazilərdən seçilir. İstər memarlıq relyefi, istər tikinti texnikası, istərsə də hörgü və üzlənmə növlərinə görə Əcəmi Naxçıvaninin yaratdığı memarlıq əsərləri bir sıra şəhərlərin memarlığına təsir göstərmiş və neçə-neçə şəhərin memarların möhtəşəm zövq aşlamışdır. Onun yaratdığı Yusif Küseyr oğlu türbəsi, Möminə xatun türbəsi, Cümə məscidi və digər bənzərsiz abidələr təkcə sənət əsərləri kimi deyil, həm də Azərbaycanın, Türk dünyasının möhkəm təməllərə sahib dövlətçilik ənənələrinin mövcudluğundan xəbər verir. Çünki yalnız güclü, sarsılmaz və qədim tarixə aid bir dövlətin, sabit inkişaf yolu keçmiş bir xalqın bu qədər möhtəşəm memarlıq nümunələri ola bilər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Zati-Əliləri cənab İlham Əliyevin təşəbbüsü, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyə dövlət başçılarının dəstəyi ilə yaradılmış Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu Türk dünyasının mədəniyyətini və irsini beynəlxalq arenada təbliğ edən təşkilatdır. Fond bu istiqamətdə çoxsaylı layihələr icra etməklə yanaşı, "Türk ədəbiyyatı inciləri", "Türk tarixi inciləri", "Türk elmi inciləri" və "Türk dünyasının görkəmli şəxsiyyətləri" adlı dörd yeni kitab seriyası təsis etmişdir. "Türk dünyasının görkəmli şəxsiyyətləri" adlı kitab seriyasından "Heydər Əliyev və Füzuli", XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki Mir Cəlala məxsus "Nizami dünyası" adlı kitablar nəşr edilmişdir. Adıçəkilən kitab seriyasından növbəti nəşr memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun dosenti, Memarlıq abidələrinin qorunması və bərpası şöbəsinin müdiri Rahibə Əliyevanın "Azərbaycan memarlıq irsinin dühası Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani-900" kitabıdır. Bu kitab görkəmli memarın həyat və fəaliyyətinə işıq salan dəyərli elmi əsərdir.

Bildiyiniz kimi, UNESCO-nun Baş Konfransının 42-ci sessiyasında qəbul edilən qərara əsasən, Əcəmi Naxçıvaninin 900 illik yubileyi 2024-2025-ci illər ərzində adıçəkilən beynəlxalq təşkilat çərçivəsində qeyd olunur. Biz də Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu, Azərbaycan Memarlar İttifaqı olaraq görkəmli memara həsr edilən, Rahibə Əliyevanın müəllifi olduğu kitabı 3 dildə nəşrə hazırladıq. Ümid edirəm ki, Azərbaycan, ingilis və rus dillərində nəşr olunan bu kitab geniş oxucu kütləsi tərəfindən sevilərək oxunacaq və Əcəmi Naxçıvaninin şəxsiyyətinə, əllərinin və zəkasının bəhrəsi olan bu möhtəşəm memarlıq möcüzələrinə böyük maraq oyadacaq.

Ön söz

Elbay Qasimzadə

Azərbaycan Memarlar İttifaqının İdarə Heyətinin sədri, professor

Memarlıq Azərbaycan xalqının ən qədim, ən möhtəşəm sənət növlərindən biridir. Bunun sübutu min illərlə tarixi olan, arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş qədim şəhərlərimizin qalıqlarıdır. Şəmkirdə, Qəbələdə, Ağsuda, Salyanda, Şamaxıda və ölkənin başqa bölgələrində qədim şəhərlərimizin qalıqları qorunub saxlanılır və bu, xalqımızın qədim şəhərsalma mədəniyyətinə malik olduğunu əyani sübutdur.

Qeyd etməliyəm ki, Azərbaycan xalqı minilliklərlə tarixi olan şəhərsalma mədəniyyətinə malikdir. Əsrlər boyunca bu torpaqlarda yetişən ustad memarlar yalnız yerli deyil, uzaq diyarlarda da iz qoymuş, öz bilik və bacarıqları ilə dünya memarlıq irsinə töhfələr vermişlər. Beləliklə, Azərbaycan yalnız memarlıqla deyil, bütövlükdə şəhərsalma düşüncəsi ilə türk-islam mədəniyyətinin formalaşmasına və yayılmasına dərin təsir göstərmişdir. Məsələn, məşhur sərkərdə Əmir Teymur Təbrizdən, yəni tarixi Azərbaycan diyarından gətirdiyi ustad memarların yaradıcılığı gücünə Səmərqəndin dünya şöhrətli Registanını, Şahi-Zindəsini, Bixanım məscidini yaratmışdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan xalqı dünyaya bir neçə möhtəşəm memarlıq məktəbini bəxş etmişdir. Bunlardan Təbriz, Naxçıvan, Aran-Qarabağ,

Şirvan məktəblərinin ustadları Uzaq Şərqdən Yaxın Qərba – Kordovaya qədər, şimaldan cənubadək – Hindistan yarımadasına kimi möhtəşəm memarlıq əsərləri yaratmışlar ki, hazırda həmin ərazilərdə yaşayan insanlar bu abidələri dünyaya fəxrlə təqdim edirlər.

Artıq sirr deyil ki, Böyük Moğol, Hindistanın hökmdarı Şah Cahan Humayunun sevimli həyat yoldaşı üçün inşa etdirdiyi Tac Mahal türbəsi məhz Təbriz məktəbini təmsil edən memar Ağa Mirək Mirzə Qiyas Təbrizinin möhtəşəm əsəridir.

Bunlarla bərabər, dahi memarlarımız Əcəmi ibn Əbubəkrimiz, Ustad Mahmud ibn Saadımız, Kərbəlayi Səfixan Qarabağımız, Zivər bəy Əhməd bəyovumuz, Qasım bəy Hacıbababəyovumuz, Sadıq Dadaşov və Mikayıl Useynovumuz və bir çox başqaları ölkəmizin müxtəlif bölgələrində möhtəşəm memarlıq əsərləri yaradıblar və bununla da, xalqımızın bu qədim sənət növünün tarixi mədəniyyətimizin ayrılmaz hissəsi olduğunu təsdiqləyiblər.

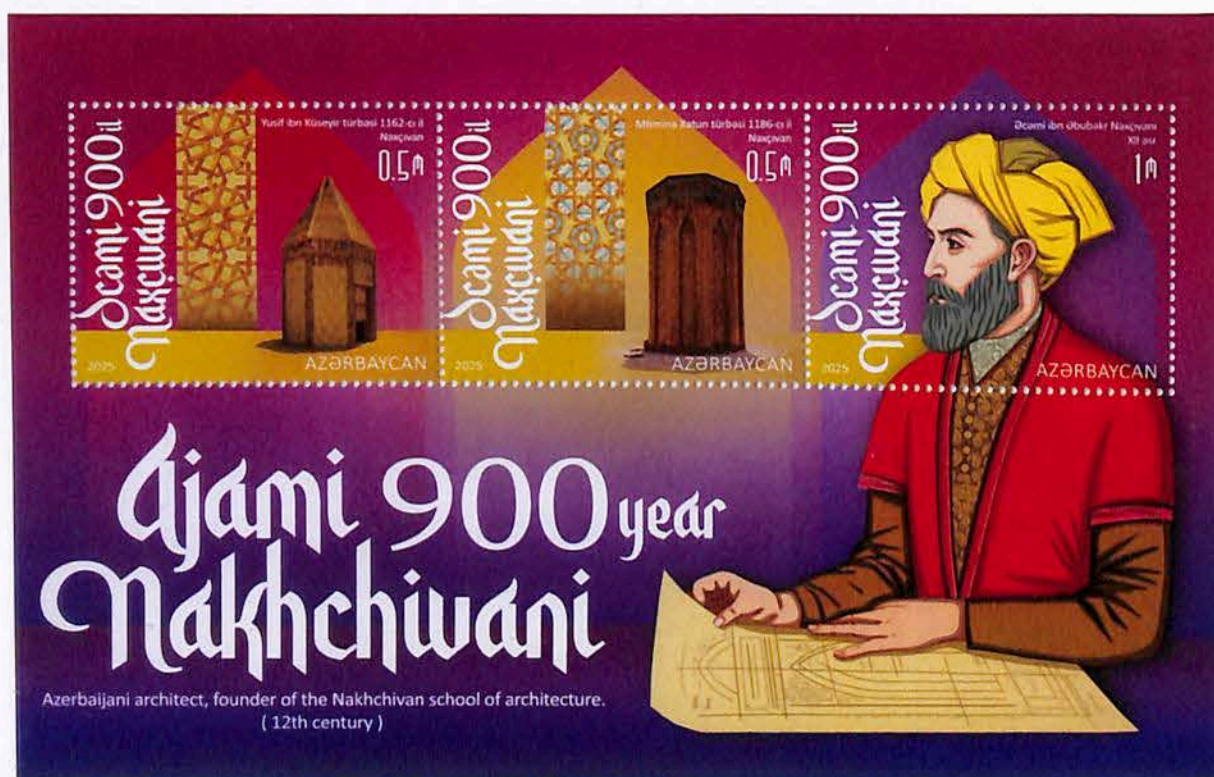
Azərbaycanın parlaq memar ulduzlarından biri Əcəmi ibn Əbubəkr Naxçıvaninin adı xalqımız, dövlətimiz tərəfindən hər zaman yüksəkdə tutulub. Məhz buna görə də hələ sovet dövründə Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Əcəmi Naxçıvaninin 850 illiyi SSRİ miqyasında qeyd olunub.

O günlərdən 50 il keçib və bu gün müstəqil Azərbaycan ulu ustadın 900 illik yubileyini artıq dünya miqyasında keçirir.

Bu gün təqdim etdiyimiz “Azərbaycan memarlıq irsinin dühası Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani-900” adlı kitab məhz bu məqsədlə hazırlanaraq dünya ictimaiyyətinə təqdim olunur.

Əcəmi Naxçıvaninin 900 illik yubileyinin 2024–2025-ci illərdə UNESCO çərçivəsində qeyd olunacaq yubileylər siyahısına daxil edilməsi ilə əlaqədar 2025-ci ilin sonunda Parisdə, UNESCO-nun Baş Qərargahında sözügedən kitabın təqdimatının keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədbir vasitəsilə dünya ictimaiyyəti Azərbaycan xalqının əsrlərlə formalaşmış dərin mədəni irsi ilə daha yaxından tanış olacaqdır.

Bu nəcib işdə zəhməti olan alimimiz – memarlıq doktoru, dosent Rahibə Əliyevaya və kitabın nəşr olunmasında bizə böyük dəstək göstərən Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu və onun hörmətli prezidenti Aktotı Raimkulovaya dərin təşəkkürümü bildirirəm.

Azərbaycan memarlıq irsinin dühası

Azərbaycanın Orta əsr memarlıq inciləri ölkə sərhədləri daxilində, eləcə də onun hüduqlarından kənarda – Yaxın və Orta Şərq regionunda təsir dairəsinə malik olmuşdur. İslam dövrü memarlığının monumental nümunələri əsasən XII–XIV əsrlərdə özünün inkişaf zirvəsini fəth etdiyi üçün həmin dövr memarlığın, eləcə də incəsənətin intibah dövrü adlandırılır. Bu sənətin şah əsərləri – Möminə xatun, Qarabağlar, Bərdə türbələri, Əlişah məscidi, Göy məscid, Olcaytu xan türbəsi, Abşeronun müdafiə qəsrləri, Naxçıvan Cümə məscidi və s. memarlıq şərh, daş nəqqaşlığı, konstruktiv xüsusiyyətləri baxımından Orta əsr Azərbaycan memarlığının ümumi üslub sistemini formalaşdırmışdır. Nadir əsərlərin yaradıcıları olan memarların, nəqqaş və xəttatların sorağı coğrafi sərhədləri aşaraq xarici ölkələrə – Volqa boyunda Saray, Qazaxıstanda Türkünstan, Hindistanda Aqra, Misirdə Qahirə, Orta Asiya, Türkiyə, İraqa yayılmışdır. Usta memarların bu ərazilərdəki yaradıcılığı onların xarici ölkələrə dəvəti və ya işğalçılıq müharibələrində əsir kimi aparılması ilə həyata keçirilmişdir. Hələ islamın yayıldığı ilk illərdə Xəlifə Ömər Kufədə birinci məscidin tikintisini Azərbaycandan çağırdığı memara tapşırırmışdır. “Azərbaycan ərazisindəki memarlıq abidələrinin heç birində indiyədək gəlmə memarın, yadelli sənətkarın adı aşkar edilmədiyi halda, çoxlu azərbaycanlı memar, xəttat, nəqqaş və başqa tikinti ustalarının adları İslam Şərqinin müxtəlif ölkələrinin monumental abidələrində in-diyəcən qalmaqdadır”. Amasiyada 1233–1246-cı illərdə inşa olunmuş

Naxçıvan şəhərinin
planı. 1827-ci il

məscidin kitabəsində memar Məhəmməd Mahmud oğlu Araninin, Türkiyənin digər bölgələrində təbrizli Hacı Bəxtiyarın, marağalı Həsən Firuz oğlunun, mərəndli Əhməd Əbubəkr oğlunun, Maldiv adalarının paytaxtı Maledəki Came məscidinin divarlarında Əbül Bərəkət Yusif əl-Təbrizinin, Divriqədə Ulu camenin taxta işlərində tiflisli nəqqaş Əhməd ibn İbrahim əl-Tiflisinin adları sadalanır [2]. XIV əsrdə Moskva Kremlinin inşasında şamaxılı Əliş Sübhən oğlu Kərəmlinin adı bir sıra yazılı mənbələrdə hallanır [3].

Bu memarların yaratdığı sənət əsərləri feodal dövrü üçün səciyyəvi olan sosial-iqtisadi, yerli təbii şəraitin və tikinti materiallarının məcmusundan yaranan memarlıq məktəblərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. X əsrin axırlarından başlayaraq Orta əsr Azərbaycanında əsas mərkəzləri Bərdə, Gəncə, Şəmkir və Beyləqan olan Aran memarlıq məktəbi formalaşır. Mərkəzləri Şamaxı, Bakı, Şabran və Dərbənd olan Şirvan-Abşeron məktəbinin xüsusiyyətləri XI əsrdən bəri memarlıq sənətində özünü büruzə verir. XII əsrdən Naxçıvan memarlıq məktəbi formalaşmağa başlayır və onun əhatə zonasına Marağa tikililəri də daxil edilir. Bu memarlıq məktəbinin inkişafı XIV əsrə kimi davam edir. Ən iri memarlıq məktəblərindən olan Təbriz məktəbinin tam formalaşma prosesi XVII əsrin axırlarına təsadüf edir [11].

Orta əsr Azərbaycan memarlığının inkişafında özünəməxsus mövqe tutan Naxçıvan memarlıq məktəbi maddi mədəniyyətin, xüsusilə tikinti sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsi ilə digər regional memarlıq məktəblərindən seçilirdi.

XII əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhərinin qüdrətli Atabəylər dövlətinin paytaxtına çevrilməsi ilə onun əhəmiyyəti olduqca artır, burada sə-

nətkarlıq və inşaat xeyli genişlənir. Yerli ənənələrin ümumi Azərbaycan memarlığına xas cəhətlərlə birləşməsinin bariz siması olan bir memarlıq məktəbi yaranır. Qısa müddət ərzində Naxçıvan sənətkarları qarşıda duran memarlıq-inşaat problemlərini müvəffəqiyyətlə həll edərək Azərbaycan memarlığının ən yüksək zirvələrini təşkil edən əsərlər yaratmağa nail olur və Yaxın Şərq ölkələri memarlığında ön mövqedə dururlar.

Naxçıvan XII əsrdə eyni zamanda tətbiqi-dekorativ sənətlərin yüksək səviyyədə olduğu bir mərkəz idi. Naxçıvan memarlıq məktəbi üçün kərpic hörgüsü, kərpicdən quraşdırılmış inşaat qurğuları, müxtəlif biçimli kərpicin məharətlə tətbiqi, kərpicin berrəngli yeknəsəqliyinə kaşı və gəcin rəng çalarlarının qatılması memarlıq bəzəyini daha da zənginləşdirir.

Memarlıq məktəbinin formalaşması əsrlər boyu toplanmış inşaat ənənələrinin daşıyıcıları olan yüksək ixtisaslı, öz işini kamil bilən sənətkarlarsız təsəvvür edilməz. Tikililərin həcm-kompozisiya quruluşunda Naxçıvan memarları Şərq memarlığında özünəməxsus, fərqli xüsusiyyətlərə malik üsullar yaratmışlar. Naxçıvan memarlıq məktəbi kompozisiyalarında zəriflik, monumentallıq diqqəti cəlb edən bir xüsusiyyətdir. Həndəsi ornament işləmələri, riyazi bölgülər və inşaatda çox səmərəli üsulların tətbiqi də məktəbin memarlıq xüsusiyyətlərinə aiddir.

Naxçıvan memarlıq məktəbi öz dövrünün ən yüksək sənət nümunələri ilə Azərbaycan mədəniyyətinin qızıl fonduna daxil olunmuşdur.

IX-XI əsrlərdə Naxçıvan Azərbaycan feodal dövlətlərinin – Sacilərin (879–941), Salarilərin (941–981) tərkibinə daxil olmuşdur. XI əsrdə səlcuqların hücumuna məruz qalmışdır. Qədim tarixə malik Naxçıvan XII əsrdən Azərbaycan Atabəylər-Eldəgizlər dövlətinin paytaxtına çevrilmiş və 30-cu illərin sonlarından 1175-ci ilə qədər bu qüvvətli dövlətin paytaxtı olmuşdur. Bununla yanaşı, Naxçıvan torpaqları Eldəgizlər ailəsinin şəxsi mülkiyyəti idi. XII əsrdə bura Yaxın Şərqdə ən görkəmli memarlıq və sənətkarlıq mərkəzi olmuşdur. Lakin XVI-XVII əsrlərdəki müharibələr zamanı baş vermiş dağıntılar nəticəsində şəhər öz əhəmiyyətini itirmiş, səyyahları heyran edən gözəl memarlıq əsərlərinin çoxu məhv olub getmiş, qiymətli abidələr baxımsızlıq üzündən acınacaqlı vəziyyətə düşmüşdü. Məlumatlara görə, XIX əsrin axırlarına kimi mövcud olmuş, Əcəmi Əbubəkr oğlunun yaradıcılıq nümunələrindən sayılan giriş portallı Cümə məscidinin portal qurğusu yerli bəylər tərəfindən sökülmüş, məscid qəssab dükanına çevrilmişdir [7].

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvan abidələrinin qorunmasına xüsusi diqqət ayrılmışdır. 1970-ci illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi Heydər Əliyev Naxçıvanı dünyada tanıtmış mahir ustalara yüksək qiymət verərək, onların Azərbaycan memarlığının qiymətli inciləri sayılan saraylar, məscidlər, məqbərələr yaratdığını göstərmişdir.

Naxçıvan şəhərinin XII əsrdəki mövqeyini, Naxçıvan memarlıq məktəbinin yaranıb formalaşmasını izləmək üçün tarixin inkişafına ekskurs etmək olar. XI əsrdə Orta Asiya türkmən qəbilələrinin Səlcuqluların rəhbərliyi altında birləşmiş qüvvələrinin Şərqə doğru yürüşü Xorasan, İran, İraq, Anadolu və bir sıra ölkələrin fəthini asanlaşdırdı. Səlcuqlar Alparslan və Məlikşah dövründə Azərbaycana da daxil oldular.

Memar Əcəminin
dahi Azərbaycan
şairi Nizami ilə
görüşü
(rəs. N.Bondarenko)

Azərbaycanın bir müddət Səlcuq imperiyası tərkibinə daxil olmasına baxmayaraq, ölkənin bir sıra vilayətləri və xüsusən şimalda Şirvan xeyli dərəcədə müstəqilliyini mühafizə edə bildi. Səlcuq dövlətinə vergi verən Şirvan öz idarə sistemini, daxili sərbəstliyini mühafizə edirdi.

XII əsrdə Azərbaycanın cənubunda Eldəgizlər sülaləsinin hakimiyyəti altında qüvvətli Atabəylər dövləti yaranmışdı. Atabəylər dövlətinin şimal sərhədləri Kür çayına kimi, cənubdan isə bütün Azərbaycan ərazisini, İraq və İranın bir hissəsini əhatə edirdi. Şimalda Şirvanşahlar dövlətinin möhkəmlənməsi ilə əlaqədar Eldəgizlər dövləti ona öz gücünü tanıtdırmışdı.

Azərbaycanda siyasi və iqtisadi sabitlik mədəniyyətin və bununla bağlı olaraq sənətkarlığın inkişafına əlverişli şərait yaratdı. XII əsrdə ölkədə şəhərsalma, memarlıq və eləcə də tətbiqi və təsviri sənət xeyli inkişaf etdi. Xaqani, Nizami

kimi nəhəng ədiblərlə yanaşı, memarlıqda Əcəmi Əbubəkr oğlu kimi bir şəxsiyyət yetişməkdə idi.

XIII əsrdən başlayan monqol hücumlarına qədər Naxçıvan Atabəylər dövlətinin paytaxtı kimi böyük, zəngin ictimai, dini, xatirə və saray tikililəri ilə diqqəti cəlb edirdi. Onun memarlıq siması "Əcaib-əd-Dünya" əsərində heyranlıqla təsvir olunmuşdur: "Naxçıvan Azərbaycanda sıx əhalisi olan böyük şəhərdir. Uca yerdə salınmış, çox möhkəmləndirilmişdir, (orada) çoxlu saraylar, köşklər və eyvanlar var. Şəhər yanında daşdan qala, qalada mədrəsə və məscidlər tikmişlər. Qalada yaxşı bulaq var. Deyirlər, dünyada bundan abad şəhər yoxdur, bütün tikililəri gəc və bişmiş kərpicdən düzəldilmişdir. Köşklərin çox hissəsi bürclər kimi üç və dörd təbəqəlidir. Şəhərin ətrafı çox gözəldir, burada bollu axar su və yaşıllıq vardır. Araz çayı şəhərin içindən keçir... Eldəgizin əzəmətli günlərində Naxçıvan ən əzəmətli şəkil aldı. Orada darülmülk (yəni əmirin sarayı) və dövlətxana (yəni hökumət binası) tikildi. Qəbiristanda gözəl mədrəsələr, məscidlər və türbələr yerləşir" [5].

Beləliklə, "Əcaib-əd-Dünya" əlyazması XIII əsrdəki Naxçıvan haqqında ətraflı məlumat verir. Bu mənbədən belə qənaətə gəlmək olar ki, Naxçıvan XII əsrdə Eldəgizlərin paytaxtı olduqdan sonra böyük və əzəmətli bir şəhərə çevrilmiş və XIII əsrdə də öz simasını qoruyub saxlanmışdır.

Yazılı mənbədən göründüyü kimi, Naxçıvan şəhərinin ümumi şəhərsalma strukturunu təsvir etmək çətin deyil. Qala divarları ilə əhatə olunmuş qala şəhər içqala ilə formalaşmışdır. Mənbənin verdiyi məlumatlara görə, Araz çayı o zaman Naxçıvanın içindən keçirmiş ki, bu da şəhərin sərhədlərinin böyüklüyündən xəbər verir.

Əlyazma əsərdə xüsusən Naxçıvanın Bayır şəhərində – forşadtda monumental dini və xatirə tikililərinin yerləşdiyi göstərilir. Şəhərsalma nöqtəyi-nəzərindən diqqəti cəlb edən bir məlumatın Naxçıvanın üç, dörd təbəqəli – yəni böyük həcm-məkan tutumlu saray binalarına aid olmasıdır.

Mənbələr Naxçıvan şəhərinin şəhərsalma quruluşu haqda təqribi bilgiləri çatdırırsa da, onun dəqiq planlaşması yalnız 1827-ci ildə rus hərbi mühəndisləri tərəfindən tərtib edilmiş planlarda verilmişdir. Plana əsasən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, şəhərin ictimai mərkəzi Möminə xatun türbəsinin yerləşdiyi ərazi olmuşdur. Ərazidə, qeyri-müntəzəm formalı meydan ətrafında Əcəmi yaradıcılığının məhsulu olan türbələr, Cümə məscidi, əmirin sarayı kompleks həll olunmaqla yerləşmişdir.

XVI əsrdə və XVII əsrin əvvəllərində müharibələrin əsas toqquşma nöqtələrindən birini təşkil edən Naxçıvanın dağılmasına baxmayaraq, şəhər hələ XVII əsrin ortalarında şəhərsalma simasını qoruyub saxlaya bilmişdi. Bunu türk səyyahı Övliya Çələbinin məlumatları sübut edir. Şəhərin memarlıq tikililərindən bəhs edərkən o, 40 məscid, 20 karvansara, 1000-ə qədər dükən, 7 gözəl hamam, 33 minarənin adını qeyd edir. Ö.Çələbi Naxçıvan hamamlarının divarlarının kaşı, döşəmələrinin mərmərlə örtüldüyünü göstərir [4].

Deyilənlərdən məlum olur ki, Naxçıvanın XII əsrdə böyük və görkəmli şəhər olduğu və onun bir şəhər kimi diqqəti cəlb etməsində Əcəmi yaradıcılığının müəyyən rol oynadığı şəksizdir.

Səyyahlardan Ö.Çələbi, Tavernye, Dübua de Monpere, Şarden Naxçıvan şəhəri və onun abidələri haqqında öz yazılarında məlumatlar vermişlər.

XIX əsrdə Naxçıvan abidələrinin təsvir olunduğu və xatırlandığı bir sıra məqalələr nəşr olunmuşdur. Engelqardt, Zelinski və Nikitinin "Obozreniye rossiyskix vladeniye za Kavkazom" məcmuəsində çap olunmuş məqalələri buna aid əhəmiyyətli mənbələrdir [4].

Naxçıvan memarlıq abidələrinin kitabələri rus alimləri X.Fren, N.Xanikov tərəfindən öyrənilmişdir. Dübua de Monpere və Y.Dyelafulanın rəsmləri də Naxçıvan abidələrinin öyrənilməsində mühüm mənbələrdir.

Alman memarı E.Yakobstalin Naxçıvanın mühüm abidələrinə həsr olunmuş əsəri xüsusi tarixi-memarlıq tədqiqatıdır. O, Naxçıvana səyahəti zamanı (1897-ci il) abidələri yerində ölçmüş və onların ülgülərini hazırlamışdır. E.Yakobstalin nəşr etdirdiyi materiallara əsasən, Naxçıvan abidələri Qərbdə geniş sərhə malik olmuşdur.

Sovet hakimiyyəti illərində Naxçıvan memarlıq məktəbinin tədqiqi yeni mərhələyə daxil oldu. Bu illərdə bir sıra məqalələr çap olundu. Tədqiqatçı-alim Y.A.Paxomov 1322-ci ilə aid kitabədə "Naxçıvanlı usta (memar) Eyyub əl-Hafiz oğlu Əhmədin işi" sözlərini oxumuş, onu Əcəmi Naxçıvanının adı çəkilən kitabələri ilə müqayisə edərək Naxçıvan memarlıq məktəbinin mövcud olması haqqında ilk mülahizələri irəli sürmüşdür. Ə.Ələsgərzadə öz məqaləsində Naxçıvan abidələrinin kitabələrinin külliyyatını vermişdir [7].

Naxçıvan memarlıq məktəbinin öyrənilməsində AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun böyük əməyi olmuşdur. Bu haqda materiallar dahi memarlar M.Useynov, Ə.V.Salamzadə və L.Bretanitskinin müəllifliyi ilə "Azərbaycan memarlığı tarixi" kitabında nəşr olunmuşdur. Akademik Ə.V.Salamzadə və sənətsünaslıq doktoru K.Məmmədzaadənin bu sahədə apardıqları tədqiqatları xüsusilə qeyd etmək lazımdır. "Arazboyu abidələr" (1980), "Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abi-

dələri" (1985) monoqrafiyaları fundamental tədqiqatlardandır. 1991-ci ildə C.Qiyasinin nəşr etdirdiyi "Nizami dövrü memarlıq abidələri" monoqrafiyasında Naxçıvan memarlıq məktəbinin bir sıra nadir abidələrinin təhlilinə rast gəlinir. 2012-ci ildə Yaqub Mahmudovun rəhbərliyi altında işıq üzü görmüş "Naxçıvan" monoqrafiyası bölgənin tarixi inkişafı ilə yanaşı, həm də onun memarlıq irsini işıqlandırmışdır.

XI əsrin sonlarında Azərbaycanda fərqli memarlıq ənənələrini özündə əks etdirən yeni üslublu xatirə tikililərinin – qülləvari türbələrin məskunlaşdıqları ərazilərdə bərqərar olmasına şərait yaratdı. Naxçıvan memarlıq məktəbi qülləvari türbələrin ən kamil nümunələrinin yaranmasının ilkin beşiyinə çevrildi. Belə nümunələrin yaradılmasında, inkişaf etdirilərək Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələrində təsir dairəsinin genişlənməsində Naxçıvan memarlığı əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Bu məktəbin yüksək nailiyyətlərinin yaradıcısı, çiçəklənməsini təmin edən, memarlıq təzahürünün klassiki və Naxçıvan memarlığını geniş beynəlxalq səhnəyə çıxaran Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani olmuşdur. Məktəbin əsasını qoymuş memarın yaradıcılıq dəst-xətinin parlaq cizgiləri də məhz bu şəhərdə izlənilir.

Əcəmi Əbubəkr oğlu 1126-cı ildə Naxçıvanda anadan olmuş, burada yaşayıb-yaratmışdır. Naxçıvan memarlıq məktəbinin ən görkəmli siması olaraq Orta əsr Azərbaycan memarlığının inkişafında dərin və silinməz izlər buraxmış, özündən sonrakı Azərbaycan memarlıq sənətinə istiqamətverici təsir göstərmişdir.

900 ildən artıq bir dövrü əhatə edən memarlığın şah əsərlərini yaratmaqla, yüksək estetik zövq əks etdirməklə Əcəmi yaradıcı dühasının cazibə qüvvəsini və solmaz tərəvətini bu gün də saxlamaqdadır. Bu əsərlər onun irsinin haqlı olaraq memarlıq sənətinin ölməz əsərləri sırasında dayandığına şəhadət verir. Dövrümüzdə yenidən dirçəldilmiş həmin memarlıq irsi bizi Əcəmi Naxçıvanının öz dövrünün – XII əsrin müqayisəyəgəlməz memarı olduğunu inamla söyləməyə cəsarətləndirir. Bu irs bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir və vərəşəlik funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Qərbdə memarlıq yaradıcılığının imzasız bir vaxtında Əcəmi deyəndə memarlığın neçə-neçə şah əsərinin müəllifi kimi göz önündə parlaq fərdi, təkrarsız yaradıcılıq siması olan bir sənətkar, bədii və mühəndis düşüncəsinin nəhəng siması canlanır. XII əsrin memarlıq tarixində bu böyük sima danışılmazdır.

Əcəmi yaradıcılığında görkəmli yer tutan xüsusiyyətlərdən biri onun memarlıq üslubunda və kompozisiyalarında xatirə tikililərinə xas olan cəhətlərin üstünlüyüdür. Bu, müəyyən tarixi şəraitin nəticəsi idi.

XII əsrdən qabaqkı dövrün gözəçarpan xüsusiyyətlərindən biri də o idi ki, ərəb xilafətinin zəifləməsi ilə yerli hökmdarlar gücləndirildilər. Bu proses bir sıra Yaxın Şərq ölkələrində də özünü büruzə verirdi.

Hökmdarlar dini ehkamlardan çox dünyəvi müddəaları üstün tutaraq öz əzəmətlərini, var-dövlətlərini sübut etməyə çalışırdılar. Bu meyillər XII əsrdə xüsusilə güclənmişdi və onlar kütlələr arasında sülalələrinin geniş təbliğində güc göstəriciləri ilə yanaşı, incəsənətdən də istifadə edirdilər.

Orta əsrlər dövründə Qərb ölkələrində, Şərqdən fərqli olaraq, hökmdarlar incəsənətin bütün növlərindən istifadə etməklə kütlələrin lazımi istiqamətdə tərbiyələndirilməsi siyasətini aparırdılar. Xüsusən təsviri sənət, heykəltaraşlıq, musiqi və memarlıq bu məqsədə xidmət edirdi. Lakin islamın, xristianlıqdan fərqli olaraq, incəsənətin bəzi növlərini qadağan etməsi Şərq hökmdarını dinə zidd olmayan yollar axtarmağa məcbur qoyurdu. Məhz buna görə X əsrin sonlarından başlayaraq Yaxın Şərq ölkələrində həmin məqsəd üçün memarlıq istifadə vasitəsi kimi seçilmişdi. Dini və saray binalarının əzəmətli, zəngin inşası hökmdarın, onun sülaləsinin kütlələrə dərin təsir vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Digər tərəfdən isə xatirə tikililərinin monumental və xüsusi orijinalıqla inşasına ayrıca diqqət yetirilirdi ki, belə xatirə tikililəri əsasən qülləvari türbələrin inşası ilə həyata keçirilirdi.

Qülləvari türbələr əsasən iki hissədən: dəfn üçün ayrılmış yeraltı sərdabədən və monumentallığı, dekoru ilə diqqəti cəlb edən yerüstü hissədən ibarət olurdu. Hündürlükləri bəzən 30 m-dən çox olan belə türbələr xarici bölgüləri, əzəməti ilə dəfn olunmuş şəxsin xatirəsini əbədləşdirir, şəxsiyyətinə hörmət yaradırdı. Abidələr üzərindəki ornamental bəzəklər, dekorativ portallar, memarın və sifarişçinin adı qeyd olunan kitabələr də məhz bu məqsədə xidmət edir. Qərbi Avropada hökmdarın xatirəsi əgər heykəllərlə əbədləşdirilirdisə, Şərqdə bu türbələr vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Əcəmi dövründə belə meyillər çox güclü olduğundan professor Eldəgizlər sülaləsi də memarlığın bu tipindən istifadə edənlər sırasında olmuşdur.

Əcəmi Əbubəkr oğlunun yaratdığı türbə memarlığı bu inşa hərəkətinin başlanğıcı və istiqamətverici qolu olmaqla öz nadir incilərində özünəməxsus keyfiyyətləri əks etdirmişdir.

Tikintilərin eyni memar tərəfindən layihələndirilməsi və işin tamamlanması memarın bədii üslubunun səciyyəvi xüsusiyyətlərinin tam təzahürünə şərait yaratmaqla özünü təsdiqləməsinə səbəb olur. XII əsrdə memarlıq yaradıcılığı kollektiv əməyin bəhrəsi olduğu halda, Əcəmi yaradıcılığı sırf fərdi səciyyə daşımaqla onun yaradıcı təfəkkürünün təkrar olunmaz şah əsərləri kimi meydana çıxmışdır.

Yeni memarlıq ideyalarının inkişafında Əcəmi Naxçıvanının xidməti baştağ və onun cinahlarında duran sərbəst minarələrin qurulması kompozisiyasının yaradılmasındadır. Bu cür kompozisiyanın Əcəmiyə kimi yaranıb və ya yaranmaması elmə məlum deyil. Məhz buna görə memar Əcəmini belə kompozisiyaların ilk yaradıcısı hesab etməyə əsas var. Hətta onun zamanəmizdək gəlib çatmamış sələfləri belə yenə Əcəminin bədii ideyasının aydınlığına və ümumi quruluşun mütənasibliyinə görə seçilən nadir kompozisiya yaratmaq səhnəsindəki xidmətinə əsla xələl gətirmir. Çünki bu üsul dövrünün yeniliyi kimi bu və ya digər dərəcədə dəyişikliyə uğramaqla sonralar Kiçik Asiyada (XIII əsrin ortalarından), Təbriz və Sultaniyyədə (XIII əsrin sonlarından), Orta Asiyada (XIV əsrin ikinci yarısından), xeyli sonra Hindistanda geniş yayılmış, lakin heç bir yerdə kompozisiya aydınlığı və zəfər tağının səciyyəviliyi cəhət-

dən Əcəmi yaradıcılığına xas olan klassik zirvəyə çatmamışdır. Baştağın (portalın) minarələrlə cinahlandırılması adıçəkilən məkanlarda ən qabaqcıl, demək olar ki, ən vacib memarlıq elementlərindən olmuşdur.

Özünü memarlıq əsərlərində “əl-Bənnə” sanı ilə təqdim edən Əcəmi, bir əlyazmada qeyd edildiyi kimi, “şeyxül mühəndis” (mühəndislər başçısı) ayamasını daşımışdır. Bu fakt və bir sıra başqa tutuşdurmalara əsasən, “bənnə”, “memar” və “mühəndis” sanlarının XI–XIII yüzillərdə yaxınlıq anlamında işlədildiyi və bu sanları daşıyan sənətkarlar arasında professional baxımdan böyük fərq olmadığı qənaətinə gəlmək mümkündür [1].

Orta əsrlərdə “memar” ixtisası ilə çox vaxt sinonim kimi işlədilən “mühəndis” sözünün anlamı “həndəsələşdirən” deməkdir və göründüyü kimi, bu ixtisas adının kökündə yaradıcılıq istiqamətinin mahiyyəti dayanır. “Həndəsələşmə” X–XIII əsrlər abidələrinin bütün ölçüləri, səthləri və xətlərində aydın duyulur. Əcəmi yaradıcılığında da türbə memarlığının həndəsi biçimləri, mütənasibliyi, ornamentləri usta-memarın bu sahənin dərin bilicisi olduğunu sübut edir.

Azərbaycanın intibah dövründə elmin, incəsənətin yüksək inkişafı bu iki sahəni bir-birinə bağlayırdı. Belə ki sənətkarla alim arasında kəskin fərq duyulmurdu. Zamanın tələbləri səviyyəsində dayanmaq üçün alim sənətkarlığa, sənətkar isə elmə yiyələnməli idi. Memar üçün bu iki sahəni birləşdirmək bir zərurətə çevrilmişdi. Bu, memardan daha geniş bilik tələb edirdi. Odur ki memar-sənətkar riyazi, həndəsi, astronomik biliklərə dərinlən yiyələnməli idi. Əcəminin yaşayıb-yaratdığı dövrdə Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda həndəsə və riyaziyyat elmləri yüksək dərəcədə inkişaf etmişdi. Riyaziyyata aid elmi bilik və vərdişlərin tətbiq olunduğu sahələrdən biri memarlıq olmuşdur. Tikintilərin modul sistemi, konstruksiyaların hesablanması və qurulması riyazi biliklərə əsaslanır. Əcəmi zamanının elmi biliklərinə yiyələnmiş, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyəti olmuşdur.

Memarın astronomiyayı bilməsi orta əsr sənətçisi üçün kainatdan xəbərdar olmaq məqsədindən irəli gəlirdi. Əcəmi Naxçıvani də öz yaradıcılığında (Möminə xatun, Yusif Küseyr oğlu türbələrində) astronomik bilikləri tətbiq etməklə ucaldığı binalarda ilahi nizam və mütənasiblik, bütövlük və ahəngdarlıq əldə etmişdir. Ustadın türbələrin eksteryerini ulduz naxışlarla örtməsi onun kainatı, ulduzları, astronomiyayı bilməsinə dəlalət edir.

Əcəmi dövründə memarların təbiətə yaxınlığı onların yaratdıqları tikililərin plan-məkan quruluşunda, bəzək işlərində, ətraf landşaftla harmoniyada həllində əks olunurdu. Əcəmi Naxçıvani Azərbaycanın ilkin qülləvari türbələrini yaratmaqla, onların eksteryerinin üz dekorunda nəbatə naxışlarından istifadə etməklə fərqli və fərdi kompozisiya həllinə nail olmuşdur. Əcəmi girih naxışlarının yerliyini gəc oymaçılığı ilə bəzəməklə Yusif Küseyr oğlu və Möminə xatun türbələrində ən bitkin bəzəklərə nail olmuşdur. Yusif Küseyr oğlu türbəsində gəc oyma naxışlar dayaz və xətti olduğu halda, Möminə xatun türbəsində tutumlu və daha plastiki. Türbənin hər bir üzündə təkrar olunmayan bitkisel naxışları xırda gəc bəzəklərdən başqa, iri bitkisel naxışlarla da bəzədil-

mişdir. Bu, memarın təbiətə bağlılığını sübut etməklə türbə memarlığında yeniliyi ilə seçilir ki, daha sonra bu dekordan Azərbaycanda digər türbə memarlığında da istifadə olunmuşdur.

Həndəsi ornament (girih) sənəti kimi memarlıqda kufi kitabələrini də memar Əcəmi Naxçıvani yeni yüksək səviyyəyə qaldırmışdır. Kitabələr böyük memarın əsərlərində o dövrdə görünməyən bir yüksəklikdə bədii-estetik dəyər almışdır [8].

Əcəmi Əbubəkr oğlunun bizə bəlli olan ilk əsəri Yusif Küseyr oğlu türbəsində kufi kitabələr türbənin eksteryerdəki tağçalarının yuxarı hissəsində friz şəklində yerləşir.

Kufi kitabələrinin bolluğu, mürəkkəbliyi, həndəsi ornamentlərlə qovuşması baxımından Möminə xatun türbəsinin Ön Asiya memarlığında tayı-bərabəri yoxdur. Bu abidədə mühüm qovşaqlardan başqa, türbə gövdəsinin künc karkaslarının səthləri də kitabələrlə örtülmüşdür. Ornament elementlərlə qaynayıb-qarışan bu kitabə yelənləri daha mürəkkəb və incə qurulmuşdur.

Kitabələrdə adı bəlli olan memarlar içərisində Əcəmi Naxçıvani daha çox əsərinin elmə bəlli olması ilə seçilir. Tikinti kitabəsində imzasını qoymuş ilk adı bəlli azərbaycanlı memar hələlik Məhəmməd Məkar oğlu Zəncanidir. Adı qarşısında heç bir sənət adı göstərilməyən bu memar I Xərrəqan türbəsinə (1067–68) ucaltmışdır. II Xərrəqan türbəsinin müəllifi isə kitabədə “Əbül Məali Məkar oğlu Zəncani” kimi yazılmışdır [2].

Əcəmi Əbubəkr oğlu Şimali Azərbaycanda ilk belə memar-mütəxəssis olmuşdur. Qərb ölkələrində bu dövrdə memarların adları yaratdıqları əsərlərdə anonim qaldığı halda, Əcəmi Əbubəkr oğlunun fərdi yaradıcılıq siması onun əsərləri üzərindəki kitabələrdə həkk olunmaqda idi.

Naxçıvan memarlıq məktəbində Əcəmi yaradıcılığının özünəməxsusluğu və gələcək memarlığa nümunəvi təsirlərindən biri də onun kərpic üzlüklə bəzəmə texnikasından irəli gəlir.

Kərpic üzlüklə bəzəmə texnikasının Azərbaycan memarlığında iki növü olmuşdur: hamar bəzəkli hörgü, relyefli hörgü. Relyefli hörgü texnikası Azərbaycanda daha geniş yayılmışdır. Kərpic bəzək texnikasının Əcəmi memarlığında istifadə edilən fərdiliyi onun yığma üzlük blokların geniş işlənməsində əks olunur. Standart bloklar cilalı, ya da şirli kərpiclərin xüsusi düzbucaqlı qəliblərdə bəlli naxış şablonu üzərində düzəldilməsi və aralarının məhlulla doldurulub bərkidilməsi yolu ilə yaradılırdı. Hazır bloklar bəzədilən divar səthinə bərkidilməklə tək və bütöv naxış kompozisiyaları əmələ gətirirdi. Bu texnika bəzək işinin sürətlə və keyfiyyətlə aparılmasına imkan verirdi. Əcəmi Naxçıvaninin məhz bu texnikadan istifadə etməklə yaratdığı türbələrdə incə, “krujeva” naxışlı bəzəklərlə orijinal gözəllik yaratması memarlığa yenilik gətirmişdir. Bu texnikadan sonralar, XIV əsrdə Qarabağlar, Bərdə türbələrinin ornamental bəzək həllində istifadə olunmuşdur.

Azərbaycanın Orta əsr memarlıq tarixində müqayisəolunmaz memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin fərdi yaradıcılığını izləmək məqsədilə onun yaratdığı sənət əsərlərinə diqqət yetirək.

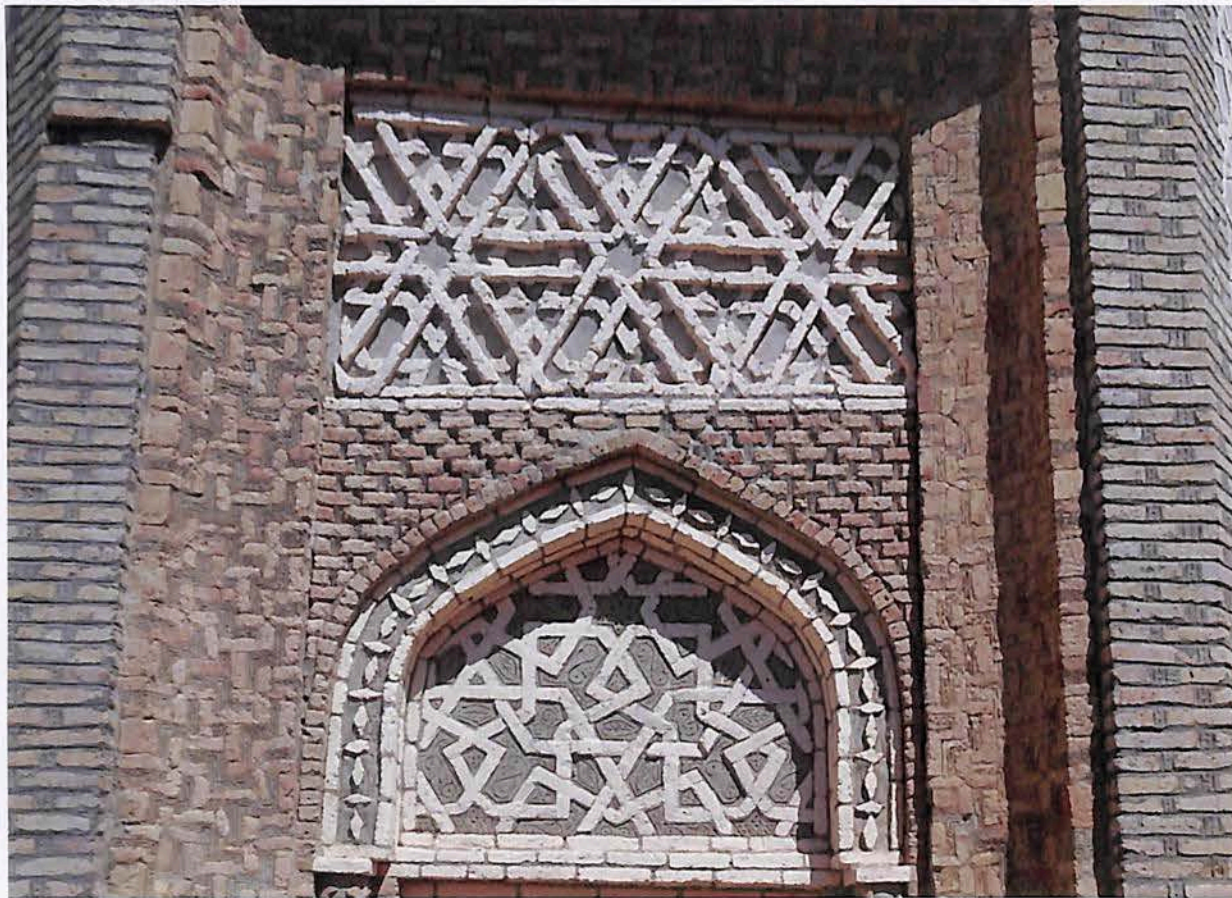
Yusif Küseyr oğlu türbəsi

Yusif Küseyr oğlu türbəsi

Xalq arasında "Atababa günbəzi", elmi ədəbiyyatda isə "Yusif Küseyr oğlu türbəsi" adı ilə tanınan gözəl memarlıq əsəri, dövrümüzə gəlib çatmış Əcəmi yaradıcılığının ilkin nümunəsi kimi Naxçıvan şəhərinin mərkəzində yerləşir. 863 ildən artıq tarixi olan unikal abidə öz konstruktiv möhkəmliyi sayəsində bu gün də şəhərin vizual görkəmində özünəməxsus yer tutur. Əsrlərin təsirinə məruz qalmış türbəyə XX əsrin 50–60-cı illərində dağılmış hissələrinin bərpa olunması, konstruksiyalarının möhkəmləndirilməsi ilə ikinci həyat bəxş olunmuşdur.

Abidə bişmiş kərpicdən inşa olunmaqla, yeraltı sərdabədən və yerüstü qülləvari hissədən ibarətdir. Sərdabənin səkkizbucaqlı plan kompozisiyası tikilinin yerüstü hissəsində də daxildən və xaricdən təkrarlanır. Sərdabə plana uyğun olaraq daxildən yastı günbəzlə örtülüdür. Fasad tillərinin səthi çərçivə ilə haşiyələnmişdir ki, bunların da yuxarısı türbənin bütün perimetri boyu üfüqi kəmərlə başa çatdırılmışdır. Türbənin xarici perimetri üzrə kürsülükdən 7,20 m hündürlükdə ümumi friz keçir ki, onun üzərində və türbənin qapısı üstündəki kitabədə bildirilir: "Bu türbə xacə, canlı rəis, dinin zəkası, islamın camalı, şeyxlər başçısı

Turbānın portalı

Yusif Küseyr oğlunudur". Həmin kitabədə türbənin hicri 557-ci (1162) ildə tikildiyi bildirilir. Kitabə funksionallığı ilə yanaşı, həm də dekorativ görkəmə malikdir. Piramidal örtük sanki prizmativ gövdə üzərində deyil, yazı qurşağı üzərində durmuşdur. Giriş qapısından sol tərəfdə yenə kufi xətlə memarın adı yazılmışdır: "Əməli Əcəmi bin Əbubəkr, əlbənnai ən Naxçıvani" [6].

Kitabələrin hərfləri 20x20x4 sm ölçülü kərpiclərlə yazılmışdır. Yazılar frizin əsas səthindən 2 sm hündürlükdə qabardılmışdır. Kitabənin fonunu təşkil edən həmin əsas səth kərpic hörgüsü ilə üzlənmişdir. Friz həm yuxarıda, həm də aşağıda bir sıra kərpic kəmərlə haşiyələnmişdir.

Turbənin səkkizbucaqlı gövdəsi səkkiztilli piramidaşəkilli kərpic günbəzlə örtülmüşdür. Daxildə isə onun günbəzi çatma tağlıdır. Yusif Küseyr oğlunun türbəsi ikiqat günbəz quruluşunun dövrümüzə qədər öz əvvəlki görkəmini mühafizə etməklə gəlib çatmış bir nümunəsinin – xaricdən çadır, daxildən sferik günbəzin təzahürüdür.

Divarları kvadrat kərpicdən olan türbə 12 sm qalınlığında bloklarla üzlənmiş, yerüstü girişi çatma tağla həll olunmuşdur. Tağ rombşəkilli kərpiclərlə haşiyələnmiş arxivoltndan ibarətdir ki, onun da kənarları kəndələn qoyulmuş kərpiclərlə dövrələnmişdir. Giriş portalı həndəsi motivlərlə naxışlanmış ümumi düzbucaqlı çərçivədən ibarətdir. Səkkiztilli həcmdən günbəzə keçid hissədə sadə profil karniz yaranmışdır.

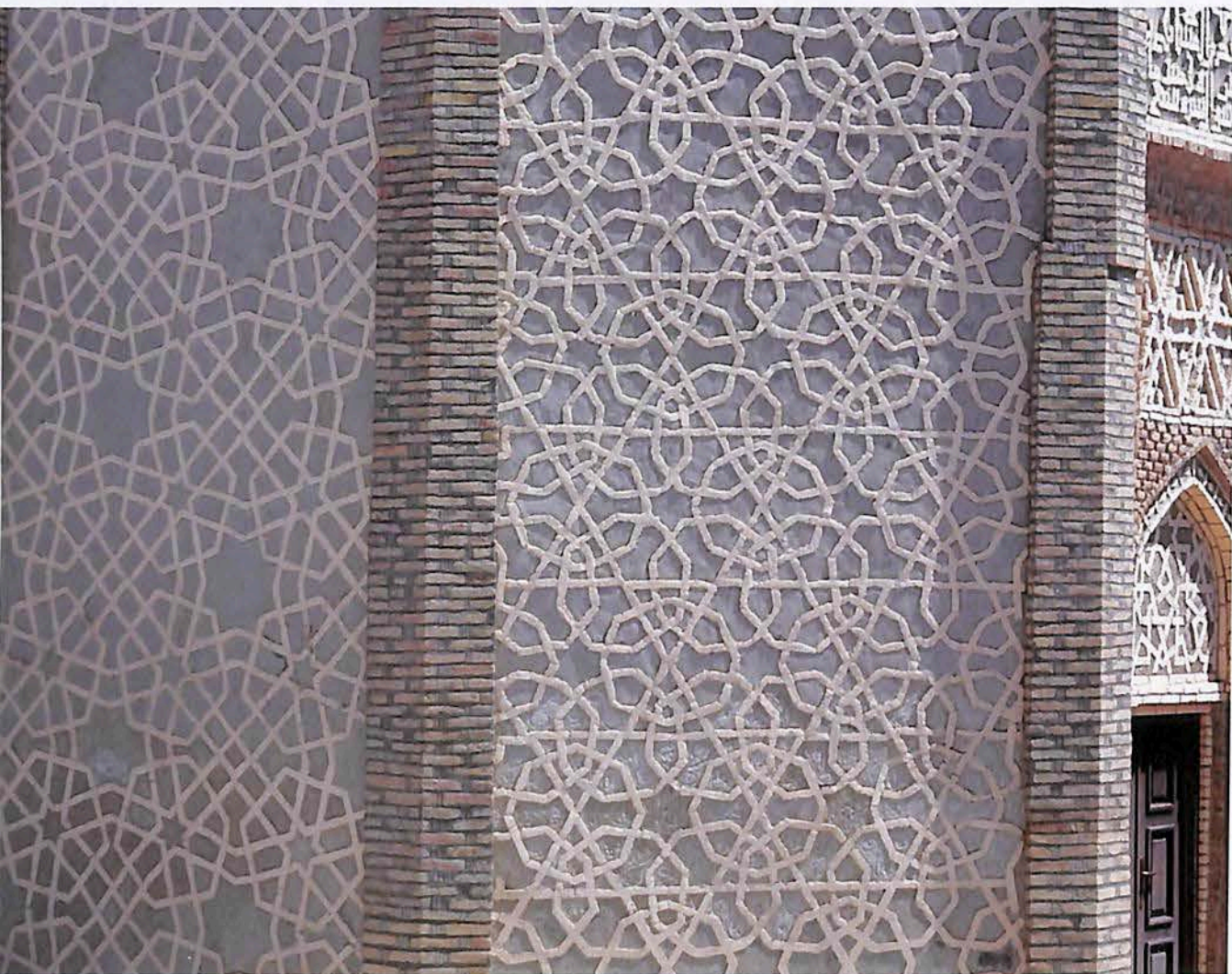
Tikilinin yuxarı kamerasının döşəməsi tərəfdən sərdabəyə açılan, lakin bilavasitə onun altında yerləşən səkkizguşəli dəlik vardır. Sərdabənin divar səthindən günbəz örtüyünə keçid kiçik çıxıntı ilə həll olunmuşdur. Sərdabə günbəzinin zirvəsi yastı səkkizbucaqlı xonça ilə tərtib olunmuşdur.

Turbənin üst qülləsi səkkizüzlünün həm interyerində, həm də eksteryerindəki dayaz tağçalarla qurulmuşdur. İnteryerdəkilər sivri, eksteryerdəkilər isə düzbucaqlı tağçalardır. Bu tağçaların vəhdəti qalın dayaq-lar şəklində olan künc hissələrin karkas quruluşuna bənzər konstruktiv sistem yaradır ki, bu da, öz növbəsində, abidənin eksteryerində vizual dayanıqlığını təmin edir. Künclərin konstruktiv möhkəmliyinin hesabına divarlarının qalınlığı o qədər də böyük olmayan (80 sm) tikilinin uzunömürlülüüyü təmin edilmişdir.

Yusif Küseyr oğlu türbəsinin interyeri bəzədilməmişdir. Onun eksteryerdəki tağçalarının içəri isə kərpicdən yığılmış sıx həndəsi naxışlı hörmələrlə üzlənmişdir. Turbənin bütün səkkiz səthi müxtəlif naxışlı həndəsi ornamentlə bəzədilmişdir. Ornamentlər kiçik kərpiclərdən quraşdırılmış, sonra gəc məhlulu ilə tavalər şəklində bütövləşdirilərək səthlərin üzərində bərkidilmişdir. Tağçaların səthi naxış kompozisiyaları ilə xüsusi dekor əldə etmiş, bu da, öz növbəsində, künc qəfəslərlə işıq-kölgə effektinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Turbənin yalnız qərb fa-

*Turbənin qapısı
üstündəki kitabə*

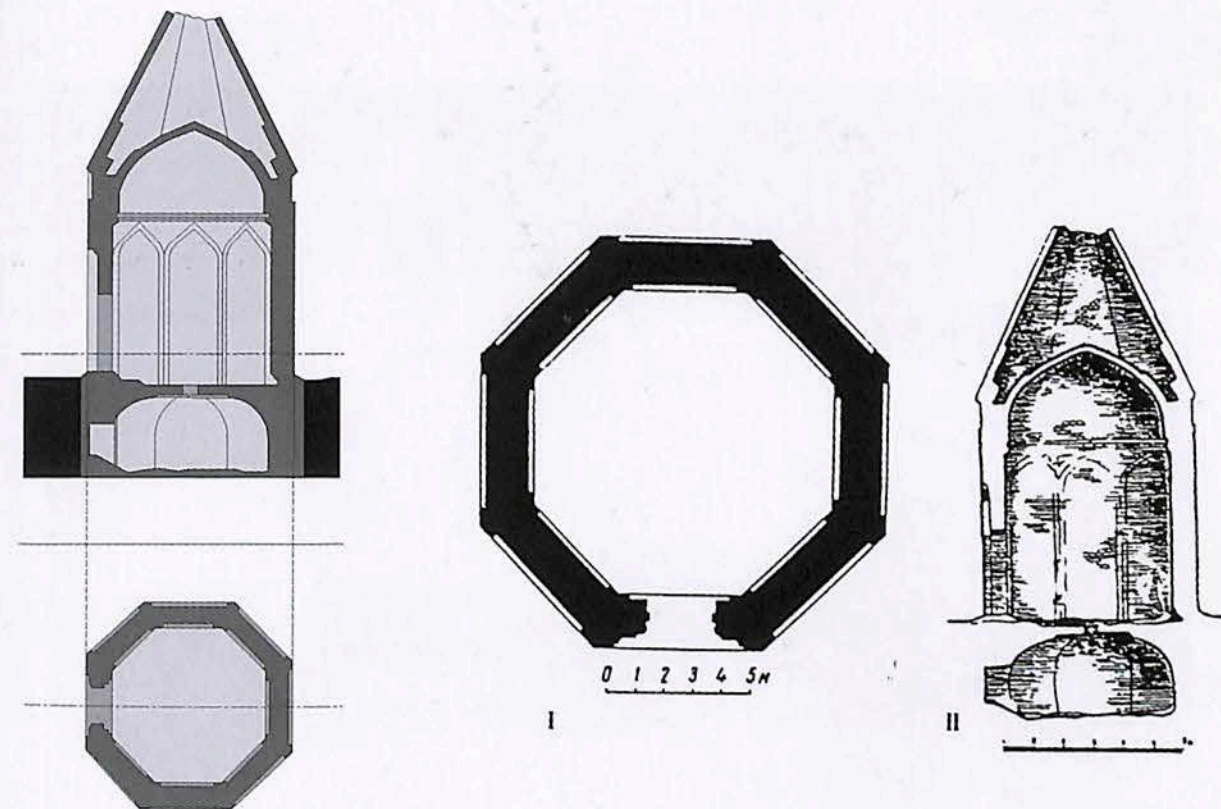

Yusif Küseyr oğlu türbəsinin səthlərinin ornamentləri

sadı fərqli şəkildə həll edilmişdir. Bu da çatmatağlı giriş portalının qurulması ilə əlaqədardır.

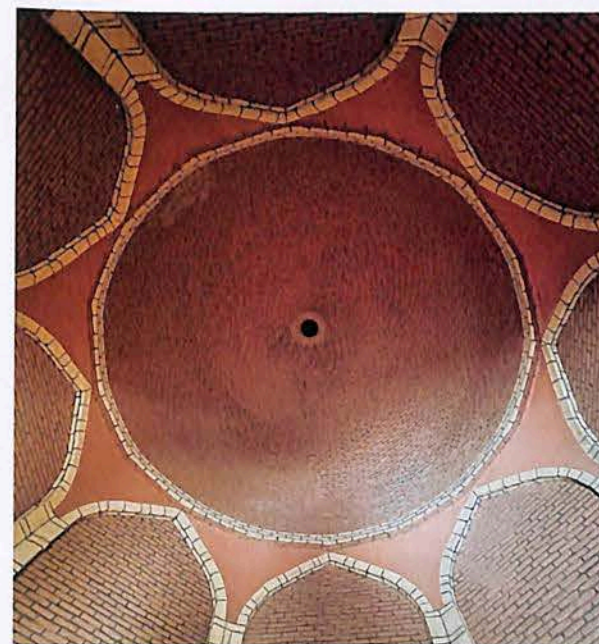
Yusif Küseyr oğlu türbəsi həcm etibarilə bir o qədər böyük tikinti olmasa da, ümumi kompozisiya aydınlığı, yüksək səviyyəli inşaat işləri, gözəl daş nəqqaşlıq işləri memar Əcəmi Əbubəkr oğlunun yüksək sənətkarlığından xəbər verir. Türbənin tağçalarının səthində kərpic dekorun "giriş" (düyün) adlanan xüsusi həndəsi ornamentlərindən istifadə olunmuşdur. Giriş naxışlarını əmələ gətirən elementlər həndəsi formalardan (çoxbucaqlılar, yaxud ulduzlardan) ibarətdir. Ciddi riyazi qanuna tabe olan bu naxışlar bütünlüklə xətlərin bir-biri ilə bağlı ahəngdar birləşməsindən yaranır [1]. Memarın giriş naxışlarından memarlıq dekorunda istifadə etməsi tikilinin memarlıq simasına xüsusi gözəllik bəxş etmişdir. Giriş naxışları Əcəmi Əbubəkr oğlunun türbə yaradıcılığında aparıcı yer tutmuşdur.

Türbə ümumi kompozisiya aydınlığı və həcmələrinin mütənasibliyi baxımından, eləcə də inşaat işlərinin dəqiqliyi, estetikliyi cəhətdən gözəl memarlıq əsəridir.

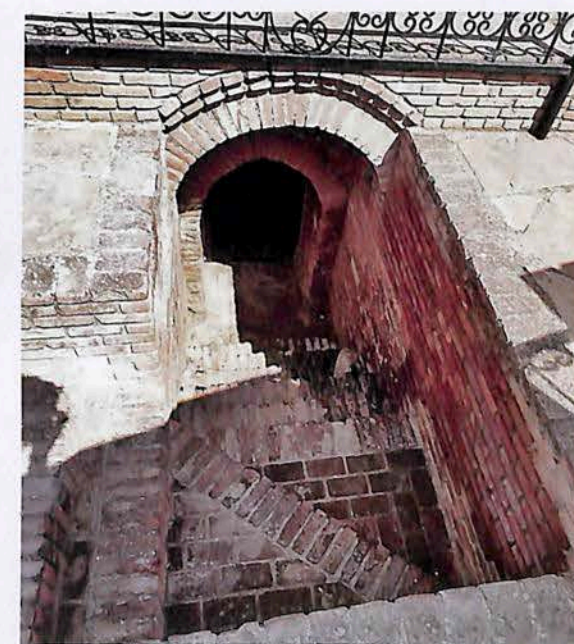

Türbənin yan kəsimi və təməl planı

Yusif Küseyr oğlu türbəsi. I plan, II kəsim

Yusif Küseyr oğlu türbəsinin günbəzaltı kərpic düzlüyü

Yusif Küseyr oğlu türbəsinin sərdabəsinə giriş

Möminə xatun türbəsi

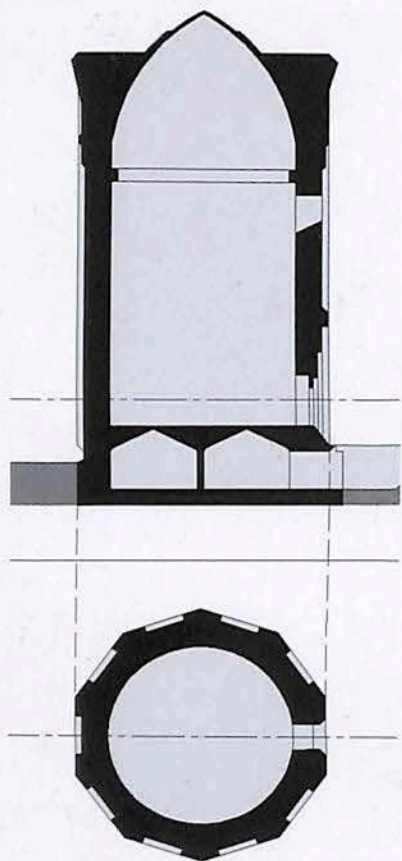
Möminə xatun türbəsi

Əcəmi Əbubəkr oğlunun zəmanəmizə qədər gəlib çatmış ikinci əsəri olan Möminə xatun türbəsi Naxçıvanın Orta əsrlərdəki əzəmətinin, Naxçıvan memarlıq məktəbinin yüksəltdiyi bədii-memarlıq səviyyəsinin şahidi kimi şəhərin mərkəzində ucalır.

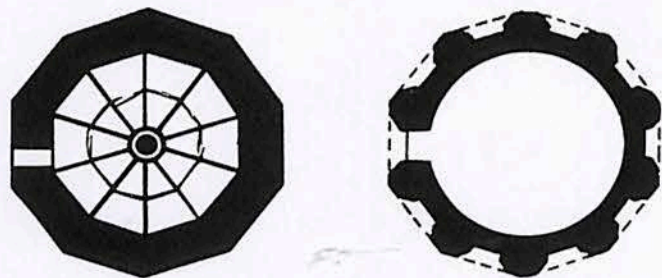
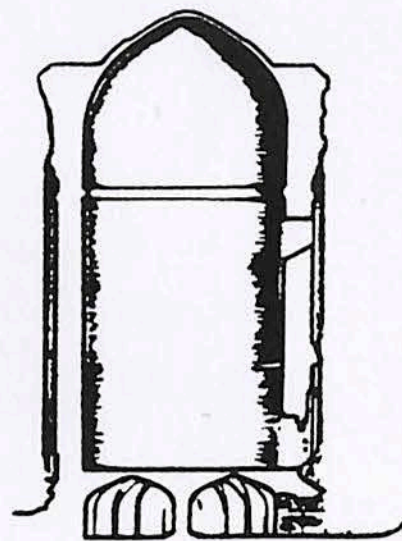
Orta əsr Azərbaycan memarlığının, eləcə də Əcəmi yaradıcılığının şah əsəri olan bu tikili ümumi simasına təlqin edilmiş əsl monumentallıq və ayrı-ayrı qovşaqlarının zərifliyinin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə seçilir.

Atabəylər Memarlıq Kompleksinin salamat qalmış nadir nümunəsi xalq arasında "Atabəylər günbəzi" kimi də tanınır. Xatirə türbəsinin hökmdar Atabəy Eldəgizin tikdirdiyi haqda məlumat tikilinin prizmaşəkilli korpusu ilə çadırvari örtüyü arasındakı zolaqda – frizdə öz əksini tapmışdır: "...bu türbəni dünyanın elmləli adil məliki, böyük qalib Şəmsəddin Nüsrət əl-islam müsəlmanların namusu Möminə xatunun (xatirəsinə) tikməyi əmr etdi!.." [1]

"1186-cı ilin gül-çiçəkli bir yaz günü. Novruz bayramını yenidən yola salmış Naxçıvan əhalisi yenə də bayram şadlığı ilə baş şəhər meydanına toplaşmışdır. Bu gün Atabəylər soyunun ən canlı qadını Möminə xatunun xatirəsinə ucaldılan türbənin tikintisi başa çatmışdı.

Türbənin yan kəsimi
və təməl planı

Möminə xatun türbəsinin
kəsik və planları

Türbənin günbəzaltı
hissəsində yerləşən
medalyonlardan biri

Türbənin şahənə gözəlliyindən vəcdə gələn, bir az da kövrələn qüdrətli hökmdar Atabəy Şəmsəddin Eldəgizin minnətdar baxışları saray əyanları arasında Memar Əcəmini aradı. Hamı kimi memar da hər şeyi unudaraq ulu sənət qarşısında, özünün yaratdığı gözəllik önündə donub qalmışdı.

Atabəy yenidən türbəyə baxdı. Geniş açılmış gözləri göy çadır günbəzdə, oynaq tağlarda, xalça süslü divarlarda, çarpaşq kitabələrdə dolanıb, lap yuxarıdakı yazı qurşağını tamamlayan iki misralıq şeir üzərində dayandı:

Biz gedirik, ancaq qalır ruzigar,
Biz ölürük, əsər qalır yadigar!

Atabəy yenidən güvənc duyğusu ilə baş saray memarını göz-dən keçirdi. Əzəmətli türbə ilə heykəl duruşlu ustad memar arasında güclü bir bənzəyiş duydu" [1].

Doğrudan da, Əcəmi Əbubəkr oğlunun yaratdığı Möminə xatun türbəsi qürur, məğrurluq rəmzidir. Bəzi mütəxəssislər türbənin Atabəyin anasına, bəziləri isə arvadına məxsus olması mülahizələrini irəli sürürlər. Xalq arasında Möminə xatun türbəsinin Atabəylərin Naxçıvanda soy türbəsi olduğu vurğulanır. Şübhəsiz ki, Cahən Pəhləvanın özü də bu türbədə dəfn edilmişdir.

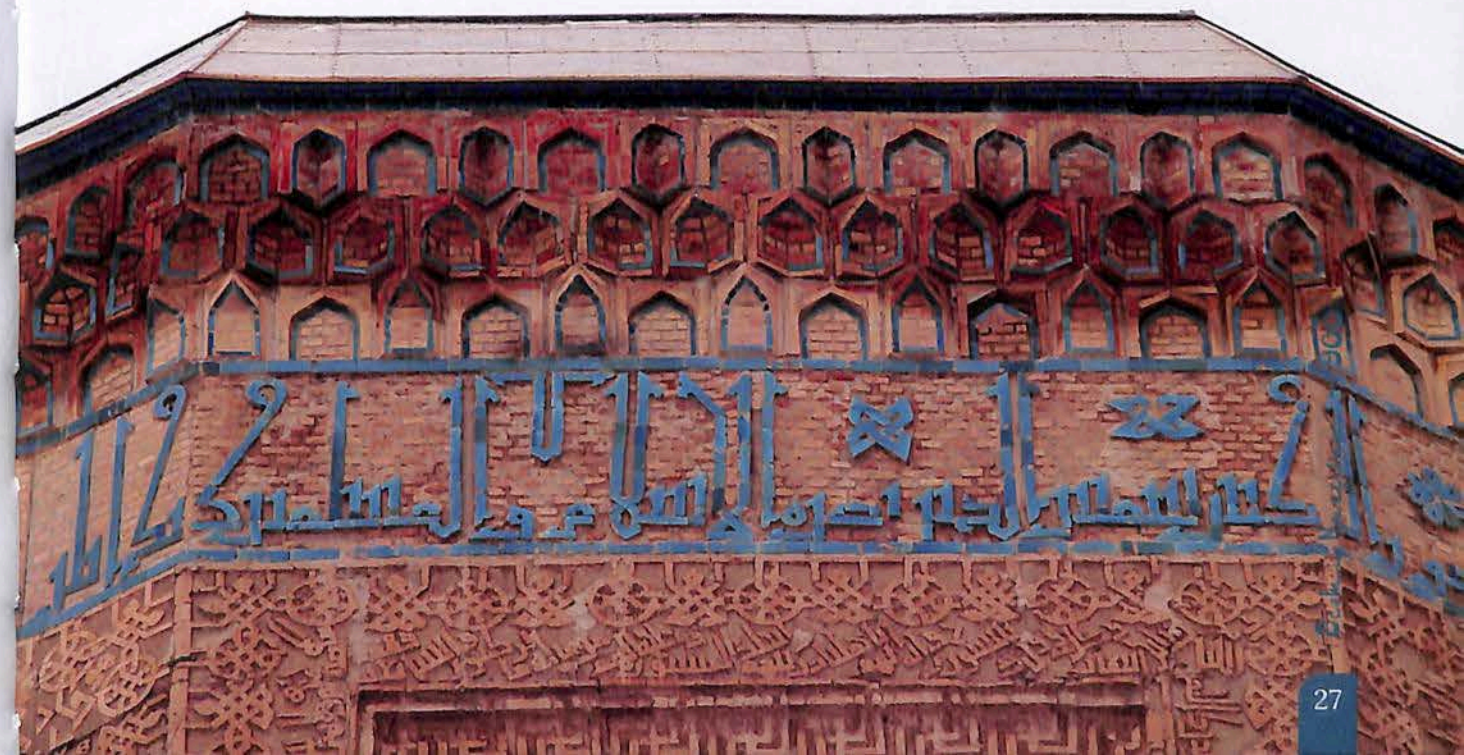
Möminə xatun türbəsinin usta-memar Yusif Küseyr oğlu türbəsinə 26 il sonra inşa etmişdir. Bu da özünü sənət əsərinin monumentallığında, kompozisiya fərdiliyində, dekorativ bəzəklərin prinsip və elementlərində – ümumiyyətlə, memar təfəkkürünün yaradıcılığının inkişafında göstərir. Möminə xatun türbəsi artıq əsasları qoyulmuş kompozisiya prinsiplərinin bədii-memarlıq cəhətdən daha səlis inkişafını əks etdirir.

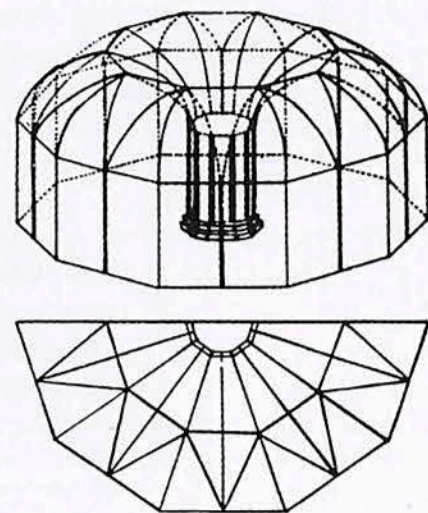
Türbə qülləvari xatirə tikililərinə mənsubdur. Onun hündürlüyü (indiyədək qalmamış çadırvari günbəzsiz) 25 metrə çatır. Dağılmış xarici örtüyünün 8 m hündürlükdə olduğunu nəzərə alsaq, Möminə xatun türbəsinin vaxtilə 33 metrə bərabər olduğunu demək olar.

Möminə xatun türbəsi uzun əsrlərdən bəri bir sıra səyyah və alimlərin diqqət mərkəzində olmaqla tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvana gələn Dübua de Monpere bu abidənin kitabələrinin estampını Peterburqa akademik X.Frenə göndərmiş və o zamandan bəri müxtəlif alim və şərqşünaslar türbənin özü və kitabəsi haqqında tədqiqatlarının nəticələrini dərc etdirmişlər. Onların sırasına şərqşünas N.Xanikov, səyyah Y.Dyelafula və başqaları daxildir.

Möminə xatun türbəsinin ilk ətraflı tədqiqatı XIX əsrin sonunda – 1897-ci ildə alman memar E.Yakobstal tərəfindən aparılmışdır. Memar

Qülləvari türbə
həcmnin günbəzə
keçid hissəsində
yerləşdirilmiş
kitabə kəməri

Türbənin zirzəmi-
sində göbələkvari
sütun

tədqiqatının nəticələrini 1899-cu ildə Almaniyada kitabça şəklində nəşr etdirmişdir. E.Yakobstal Naxçıvana səyahətində Əcəmi Əbubəkr oğlunun hər iki türbəsinə – Yusif Küseyr oğlu türbəsi daxil olmaqla, hərtərəfli öyrənmiş, ölçmüş, fotofiksasiya işləri ilə plan, fəsad və kəsiklərini göstərmişdir. Abidələrin memarlıq şərhini ilə yanaşı, onun kitabələrinin tədqiqi haqqında şərqşünas M.Hartmanın fikirləri də kitaba əlavə olunmuşdur. Əcəmi memarlığının Qərbdə belə təfəssilatı ilə nəşr edilməsi abidələrin ölkə sərhədlərindən xaricdə tanınmasına səbəb olmuşdur. Bir sıra şərqşünas məhz bu əsərə istinad etməklə Naxçıvan abidələri haqqında məlumatlar verir. Bunlardan F.Zarrenin tədqiqatı xüsusi diqqət cəlb edir [5].

1939–1940-cı illərdə bir sıra memar tərəfindən Möminə xatun türbəsi hərtərəfli öyrənilmiş, bu iş Nizami dövrünün memarlıq abidələrinin öyrənilməsi ilə davam etdirilmişdir. 1963-cü ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyası (indiki AMEA) Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun nəşr etdirdiyi “Azərbaycan memarlığı tarixi” monoqrafiyasında Möminə xatun, eləcə də digər Naxçıvan türbələrini elmi tədqiqatı hərtərəfli əksini tapmışdır. XX əsrin 50-ci illərində Möminə xatun türbəsi üzərində bərpa məqsədilə ölçü işləri aparılmışdır [7].

1991-ci ildə professor C.Qiyasinin “Nizami dövrü memarlıq abidələri” monoqrafiyasında Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının türbə memarlığı bir daha işıqlandırılmışdır [1].

Möminə xatun türbəsi iki hissədən: yeraltı sərdabə və yerüstü qülləvari tikilidən ibarətdir. Sərdabə planda dairəvidir. Plan quruluşu maraqlı bir şəkildə həll edilmişdir. Mərkəzdə yerləşmiş çoxüzlü əsas yükdaşıyıcı sütunun kapitelinə onbucaqlının hər küncünə doğru bir tağ qurulmuşdur. Yeraltı hissənin daxili sahəsi örtük quruluşu üçün qəbul olunan konstruksiya sxemi ilə müəyyən olunmuşdur. Sərdabənin kənarları mərkəzdəki möhkəm sütuna söykənən tağ-tavanla örtülmüşdür.

Maraqlı haldır ki, Qərbin qotika memarlığında geniş yayılmış bu konstruktiv üsul – qotik sistemli nervür tağ-tavan – Möminə xatun türbəsinə Şərq memarlığının nümunəsi kimi Qərb memarlığını qabaqlamışdır. Bu maraqlı memarlıq-mühəndis qurğusu Azərbaycan memarlıq tarixində belə quruluşun üçüncü və dolğun bir nümunəsidir. Bu da memar-ustanın mühəndislik istedadını parlaq şəkildə əks etdirir.

Belə quruluşlu sərdabələr ancaq Marağa-Naxçıvan bölgəsi üçün səciyyəvi olmuşdur. Onların ilkin nümunəsi 1148-ci ildə tikilmiş Marağa Qırmızı günbəd türbəsi, ikincisi Naxçıvanın Ordubad şəhəri yaxınlığındakı sərdabəsinin ortası dayaq konstruksiyalı göbələkvari sütunla həll olunmuş Xaraba Gilan türbəsi, ən bitkini isə 1186-cı ildə inşa olunmuş Naxçıvandakı Möminə xatun türbəsinin sərdabəsidir. İki hissədən ibarət olan Xaraba Gilan türbəsinin sərdabə hissəsi qalmış, yerüstü qülləsi uçub-dağılmışdır. Sərdabənin planı içəridə səkkizbucaqlı, bayırda isə düzbucaqlı biçimdədir. Gilan sərdabəsində örtüyün ortasında, interyerin mərkəzində ucalan göbələkvari yuxarıya doğru genişlənən sütun dayanır. Sütun planda səkkizbucaqlıdır. Buna bənzər mərkəzi dayaq sütununa Naxçıvanda Əcəmi yaradıcılığının məhsulu olan Möminə xatun türbəsinin sərdabəsində rast gəlinir (H 86). Sütunların mövcudluğu örtük konstruksiyasının dayanıqlığının təmin olunmasından irəli gəlir.

Möminə xatun türbəsinin yerüstü hissəsi xarici görünüş etibarilə onguşəli olmaqla, eynilə onguşəli kürsülük üzərində ucaldılmışdır. Türbənin hündür olmayan kürsülüüyü də gövdə kimi onüzlü olub, cilalanmış iri diorit lövhələri ilə üzlənmişdir. Onun üzərində eyni biçimli qüllənin uca kərpic tikintisi ucalır.

Türbənin kərpicdən tikilmiş gövdəsinin quruluşu Yusif Küseyr oğlu türbəsinə oxşardır. Yəni burada da türbənin bucaqları çıxıntı şəklində həll edilmiş, səthlər isə dərin olmayan tağçalarla qurulmuşdur. Dairəvi görünüş üçün nəzərdə tutulmuş türbənin kompozisiyası səthlərin hamısının eyni cür tərtib olunmasını müəyyənləşdirmişdir. Yalnız səthlərin ümumi kompozisiyasına xələl gətirməyən kiçik portalla başlayan girişin açıldığı tağça müstəsna təşkil edir. Lakin buna baxmayaraq, memar türbənin qülləvari prizmatik tutumunun həndəsi gözəlliyini pozmamalı məqsədilə giriş qapısının açıldığı tikilinin şərq üzünü o biri üzlərdən fərqləndirməyə çalışmamışdır. Düzbucaqlı giriş qapısı dayaz sivri tağça içərisində yerləşdirilmişdir.

Girişin üzərində Memar Əcəmi Naxçıvanının adı olan kitabə yerləşdirilmişdir. Memarın adının yerləşdirilməsində Yusif Küseyr oğlu türbəsi ilə bu türbə arasında fərqli cəhətlər mövcuddur. I türbədən fərqli olaraq, burada kitabə yan tərəfdən mərkəzə köçürülmüş və kanonik kompozisiya forması kəsb etmişdir. Sadə portalın üstündə onun tikilmə tarixinin “məhərrəm 582”-ci (1186) ilə aid olduğu göstərilir.

Möminə xatun türbəsinin bütün dekoru onun xarici səthində cəmləşdirilmişdir. Xarici 10 üzədən hər biri stalaktitli tağ kompozisiyası ilə tamamlanan, dərin olmayan tağçalar əmələ gətirmişdir ki, bu da türbə-

Türbənin fasadlarında mürəkkəb naxış bəzəyinin asan qavranılmasını təmin etmək üçün firuzəyi şirələnmiş xüsusi kərpiclərdən istifadə edilmişdir.

nin memarlıq simasına əzəmətli plastiklik bəxş edir. Üzlərin hamısının səthi başdan-başa müxtəlif rəsmli həndəsi ornamentli naxışlarla örtülmüşdür. Türbənin bütün səthləri rəssamlıqla memarlığın sintezi ilə həll olunmuşdur. Tikilinin üzlərinin qovşaq tilləri, Yusif Küseyr oğlu türbəsində olduğu kimi, çıxıntı şəklində həll edilmiş, səthlər isə batıq vəziyyət almışdır. Onbucaqlının geniş və kifayət qədər qalın küncləri Yusif Küseyr oğlu türbəsinin küncələrinin sadə həllindən əsaslı surətdə fərqlənir. Yusif Küseyr oğlu türbəsində küncələr ayrı-ayrı ornamental səthlər arasında yalnız hüdud rolunu oynadığı halda, burada

onlar tikintinin özəyinin qüdrətli dərinliyi haqda təəssürat yaratmaqla daha dinamik həll olunmuşdur. Yusif Küseyr oğlu türbəsindən fərqli olaraq, burada künc çıxıntıları bəzəksiz buraxılmamışdır. Memar Yusif Küseyr oğlu türbəsindəki kompozisiya prinsiplərindən istifadə edərək, burada ornament bəzəklərini və mahiyyət etibarilə dekorativ mənə kəsb edən hədsiz kitabələri dekorativ vasitələrlə əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirmişdir. Müəllif I türbədə olduğu kimi, II türbədə də ornament bəzəyi rəsmlərini vasitəçi kərpiclərdən tərtib etmişdir. Bir yenilik kimi Möminə xatun türbəsinin ornament bəzəyinə firuzəyi kaşı, şirəli kərpicin çox sadəliklə, həm də böyük dəqiqliklə daxil edilməsi bişmiş kərpicdən əmələ gətirilən mürəkkəb şəbəkə rəsmlərini oxumağa yardımçı olur, türbənin estetik koloritini artıraraq təsir vasitəsinə çevrilir. Möminə xatun türbəsi səthlərinin və bucaqlarının kitabə və həndəsi ornamentdən ibarət olan bəzəyi və gəc üzərindəki nəbatə təsvirləri, gözəl bir sənət əsərinin xəttatlıq nümunələri kimi memarın çoxsahəli yaradıcılığının bariz nümunəsidir.

Türbənin tağçalarında cəmləşdirilmiş ornament bəzəyi bir-birinə münasib ünsürlərdən müxtəlif ornamentlər yaratmağa nail olmuş sənətkarın tükənməz fantaziyaya malik olduğunu əks etdirir. On üçün hər birində müxtəlif olan ornament rəsmi hər yerdə eyni xarakterlidir. Bir çox ornamentlərin rəsmlərinin əsasını özündən şüalar əks etdirən və onları bir-biri ilə əlaqələndirən çoxguşəli ulduz təşkil edir. Üzlərdə ən çox təsadüf olunan ornament 5, 6, 8 və çoxguşəli ulduzlardan, altı və səkkizbucaqlı fiqurlardan ibarətdir [8].

Türbənin bütün səthlərinin ornamentləri müxtəlifdir. Sənətkar nəqqaşlıqda heç bir təkrara yol verməmişdir. Müxtəlifliklə yanaşı, ustanın məharəti həm də bu müxtəliflikdə bütün ornamentləri eyni səciyyədə yaratmaqla abidənin ümumi vəhdətini saxlaya bilməsindədir.

Onüzlü gövdənin tinləri yuxarıda qovuşaraq stalaktitlə tamamlanan tağçaları düzbucaqlı çərçivə ilə əhatələyir. Memar Əcəmi bu çərçivələri başdan-başa incə epiqrafik naxışlı-düzbucaqlı hərflərin vertikal şəkildə bir-birinə sarınaraq mürəkkəb naxışlara çevrilmiş kufi xətlə yazıları ilə örtmüşdür. Bu kitabələri oxumuş Ə.Ələsgərzadə belə nəticəyə gəlmişdir ki, onüzlü türbənin bütün üzləri kənarlardan "Yasin" surəsinin mətni ilə haşiyələnmişdir [12]. İki dəfə təkrar olunmaqla bu surə bir dəfə I üzdən V-yə, ikinci dəfə VI-dan X üzəncən davam edir. Hər üzdə yazı aşağıdan yuxarıya doğru, oradan sola və sonra aşağıya istiqamətlənmişdir. "Yasin" surəsi ilə haşiyələnmiş üzleri yuxarıda daha bir yazı qurşağı birləşdirir ki, burada abidənin kim tərəfindən və nə məqsədlə tikilməsi barədə məlumat verilir. Bu kitabə yazılarının iri ölçülərinə (qurşağın hündürlüyü 98 sm), rənginə görə digər kitabələrdən seçilir. Yazıların vertikal göy kaşı ilə saya fonda düzlüyünün məqsədi məhz memarın bu kitabəni uzaqdan diqqətə çatdırmaq cəhdindən irəli gəlir. Naxış kompozisiyasını xatırladan baş kitabənin yuxarısı memar tərəfindən üç sıra stalaktit qurşağı ilə əhatə olunmuşdur. Əgər memar Yusif Küseyr oğlu türbəsində yazı kəməmindən piramidal örtüyə birbaşa keçirdisə, burada kitabənin stalaktitlərə keçidi həm tağçaların çatma tağlarındakı stalaktit sonluqlarını tamamlayaraq onlarla harmoniya yaradır, həm də səkkizüzlü piramidal günbəzə keçiddə ona bir yüngüllük gətirir. Türbənin örtüyü ikiqatlı günbəzlə təmin olunmuşdur. İnteryerdə sferokonik, eksteryerdə isə piramidal günbəz abidənin memarlıq kompozisiyasını tamamlayır [11].

Memar Əcəmi inşa etdiyi abidələrdən yalnız Möminə xatun türbəsinə karniz qurşağı olaraq stalaktit kəmərdən istifadə etmişdir ki, bu da memarın tikilinin bədii-estetik dəyərini nəzərə çatdırmaq cəhdindən irəli gəlir.

Möminə xatun türbəsinin interyeri eksteryeri ilə müqayisədə çox sadə həll olunmuşdur. Memar burada 20 m hündürlükdə yerləşən kitabə qurşağı və günbəzin səthindəki dörd ədəd böyük ölçülü medalyon ilə kifayətlənmişdir. Əsasını kufi kitabələr təşkil edən mürəkkəb ornament kompozisiyalı medalyonlar günbəzin tavanına gəc məhlulu üzərində oyulmuşdur. Bu medalyonlar sonralar Sultaniyyədəki Olcaytu Xudabəndə türbəsinin medalyonları üçün nümunə olmuşdur.

Daxili günbəzin səthində diametrləri, təxminən, 1,5 m olan dörd medalyon qalmışdır. Onlar günbəzin şimal, cənub, şərq və qərb tərəflərindədir. Günbəzin zirvəsindəki qalıqlara əsasən, burada daha bir beşinci medalyonun da olduğu ehtimalını irəli sürmək olar. Medalyonların tədqiqi ilə bir sıra epiqrafçı və memarların (Ə.Ələsgərzadə, Y.Yakobstal, M.Hartman, Ə.Salamzadə, K.Məmmədşadə) məşğul olmasına baxmayaraq, onların şərhə mümkün olmamışdır. Lakin 1981-ci ildə memar Ə.Salamzadə və K.Məmmədovun medalyonların yeni fotosəkillərini çəkməklə, 128 ildən sonra Möminə xatun türbəsinin medalyonlarının təsiri altında yaranmış Sultaniyyədəki Olcaytu türbəsinin dərc olunmuş medalyonlarının açılması ilə onlar tərəfindən Möminə xatun türbəsinin medalyonları-

nin dördünün də məzmunu aydınlaşdırılmışdır: I medalyon səkkiz dəfə eyni sözün – “Allah”, “Məhəmməd” təkrarından quraşdırılmışdır. Burada əldə olunmuş dekorativ effekt, plastik nəbatat ornamentinin bağışladığı tam təəssürat memarın sənətkarlıq məharətinə görə misilsizdir.

II medalyon, fərqli olaraq, müxtəlif sözlərin kombinasiyasından qurulmuşdur. Burada kompozisiyanın mərkəzini beşguşəli ulduz yaradır. Ulduzun kənarları ardıcıl olaraq “Allah” sözünü təkrar edir. Ulduz ətrafında beşbucaqlı çərçivələrin hər tərəfində 6 dəfə “Ömər” sözü təkrar olunur.

III medalyonun çərçivələri nəbatat xarakterini saxlayır. Medalyonun ortası mərkəzləşdirilmiş xonça ilə birləşib səkkizbucaqlı əmələ gətirən kufi kitabələrin düz xətləri ilə kəşişən həndəsələşdirilmiş xonçadır. Kufi kitabələr ilk 8 xəlifənin adlarından ibarətdir.

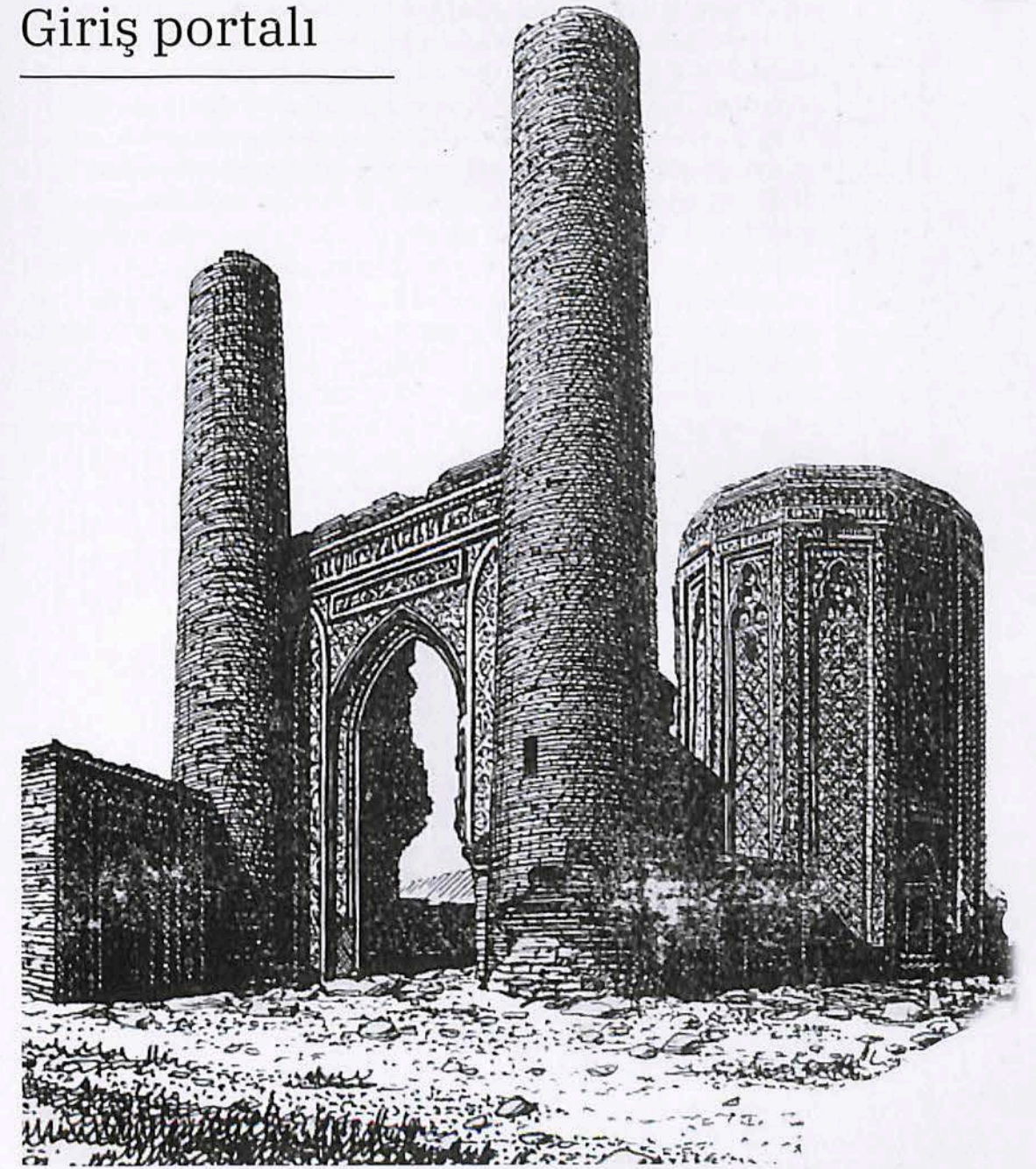
IV medalyon kompozisiya baxımından I medalyona yaxındır. Altıguşəli ulduzun 5 kənarında “Allah” sözünün təkrarlandığı fikrini tədqiqatçılar irəli sürür [5].

Dairəvi xonça-medalyonlar Əcəmi yaradıcılığının nəqqaşlıq əsərlərindəndir ki, bu da Orta əsrlərin nadir incilərindən olmaqla, gələcək memarlıq irsinə öz təsirini göstərmişdir. Müxtəlif nəbatı naxışların kufi yazılarla kombinasiyası, Quran ayələrinin, islam kəlamlarının yüksək sənətkarlıqla işlənməsi böyük memarın dini əqidəsinin məhsuludur. Əcəmi Günəş və planetlərin rəmzi olan bu dairəvi xonçaları interyerin ən uca yerinə – günbəz daxilinə qaldırmış, yarıqaranlıq türbə interyerini yuxarıdan “ışıqlandırmışdır”.

İnteryerin divar səthləri boyunca günbəzdəki bacaya qalxan dolama pilləkənin izləri qalmışdır. Hətta silindrik divarlarda suvaq altından abı rəngli yazı zolağının çıxıntıları divar səthində nə vaxtsa müəyyən bəzək işlərinin olduğundan xəbər verir.

Möminə xatun türbəsi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının yüksək sənət əsəri olmaqla, Azərbaycanın Orta əsr memarlığının şah əsəridir. Həcm-məkan kompozisiyası, ayrı-ayrı hissələrinin zərifliyi ilə məhz onun qadın xatirəsinə mənsubluğunun sübutu, memar təfəkkürünün, incə zövqünün, böyük sənətinin məhsuludur. Nəbatı və həndəsi ornament naxışların gəclə işlənmiş zərif cizgiləri müəllifin böyük ornament sənətindən törəyən bəzəklərdir. Möminə xatun türbəsinin kompozisiya xüsusiyyətləri, dekorativ bəzək ünsürləri və prinsipləri Azərbaycan türbələrinin böyük bir qisminin gələcək inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Tədqiqatçıların bu nadir əsər haqqında söylədikləri memarın yaradıcılığının yüksək dəyərini bir daha sübut edir. Professor M.B.Alpatov üç cildlik “Ümumdünya incəsənət tarixi” əsərində Möminə xatun türbəsinin sənətsüənəslilik təhlilini verdikdən sonra yekun olaraq yazır: “Belə yüksək memarlıq forması duyğusuna, kompozisiyasının belə klassik kamilliyinə və mükəmməl işlənməsinə o zamanlar Orta Avropada təsadüf etmək mümkün deyil. Naxçıvan türbəsi, klassik Şərq ədəbiyyatının ən yaxşı əsərlərində – Firdovsinin “Şahnamə” (X-XI əsr) və yaxud Nizaminin “Leyli və Məcnun” (XII əsr) poemasında olduğu kimi, insanpərvərlik nəfəsi gəlir” [6].

Giriş portalı

Atabəylər Kompleksinə giriş, XIX əsrə aid rəsm və fotosəkillərdən bəlli olduğu kimi, Möminə xatun türbəsi ilə yanaşı, dövrümüzdə gəlib çatmamış monumental tikinti – Cümə məscidi və zəngin bəzəkli, uca çatmatağlı, iki minarəli giriş portalı ilə inşa olunmuşdur. Üzərində Əcəmi Əbubəkr oğlunun adı olan qoşa minarəli portalın kitabəsi XIX əsrin ortalarında məşhur rus şərqşünası N.Xanikov tərəfindən oxunmuş və nəşr edilmişdir. Şərqşünas alimin qeydlərinə görə, portalın üzərin-

Möminə xatun türbəsi və qoşa minarəli baştağ

dəki kitabədən onun 1187-ci ildə "Atabəylər dövlətinin atlı qoşun başçısı və vergi yığanı Əmir Nurəddin" tərəfindən tikdirildiyi bildirilir. Həmin kitabədə o biri abidələrdə olduğu kimi, "Memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının əsəridir" sözləri ərəb dilində kufi xətlə yazılmışdır [7].

N.Xanikovun portalın kitabələrinə həsr edilmiş yazısından məlum olur ki, portal Möminə xatun türbəsinin inşası tamamlandıqdan bir il sonra tikilmişdir. Bundan başqa, kitabədə Atabəy Cahan Pəhləvanın adı çəkilərkən onun vəfat etdiyi bildirilir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, qoşa minarəli portal Atabəy Cahan Pəhləvanın ölümündən sonra tamamlanmış və Möminə xatun türbəsi ilə əlaqələndirilmişdir. Tədqiqatçı alim Ə.Ələsgərzadənin kitabələri təhlil etməsindən sonra və Dyelafuanın rəsminə əsasən, akademik Ə.Salamzadə portalın məhz Möminə xatun türbəsi ilə əlaqələndirildiyi qənaətinə gəlmişdir [7].

Eləcə də XIX əsrdə B.A.Engelqardtın məlumatı böyük maraq doğurur: "Türk məscidi yonulmuş daşdan qurulmuş tağları olan iri tikilidir və onun içərisində yüksək işləməli müxtəlif yapma (yəqin ki, gəc) naxışların izləri görünür. Binanın bir bölümü artıq uçmuşdur, qalanı isə hər an uçulmaq təhlükəsindədir. Ondan 50 sajen (təqribən, 107 m) aralıda vaxtilə bu məscidə aid olan və yanlarında hər biri 10 sajen ucalıqda qoşa minarəli qapı var.

Məscidlə qapı arasındakı məkanı əvvəllər məscidə aid tikililər tutmuşdu, indi isə bu tikililər artıq olmayanda elə təsəvvür yaranır ki, qapı ona çox yaxın olan xüsusi qülləyə (Möminə xatun türbəsinə) məxsusdur" [7].

Sözügedən məscidin Naxçıvan Cümə məscidi olması aydındır. Yazılı materiallara əsasən qoşa minarəli baştağın, (portalın) müxtəlif tikililərlə, yəqin ki, mədrəsə hücrələri və portikli qalereyalarla Cümə məscidinə birləşdiyini və bu portalın məscid həyətinə açıldığını güman etmək olar.

Tarixi məlumatlarda Atabəylər Kompleksində nə vaxtsa mədrəsə olduğu bildirilir. Şübhə yoxdur ki, həmin mədrəsə Cümə məscidi ilə bir-başa bağlı imiş. Qoşa minarələri baştağın Atabəylər Kompleksi tərkibindəki dini-xatirə tikililərinin (məscid, türbə, mədrəsə) toplandığı iri həyətin əlaqapısı olması ehtimalı daha böyükdür. Atabəylər Kompleksinin ilk tikililəri saray binası və dövlətxana olmuşdusa, sonrakı tikilisi ancaq təsvirləri qalmış giriş baştağı olmuşdur [7].

Memar Əcəminin bu əsəri onun yaradıcılıq yolunun izlənməsi, müxtəlif memarlıq kompozisiyalarını tərtib etməsi baxımından və nəhayət, Möminə xatun da daxil olmaqla, kompleks tikililərin ümumi şəkildə izlənilməsi cəhətdən olduqca əhəmiyyətlidir.

Minarələr islam memarlığının əsas elementlərindən olmaqla, müxtəlif ölkələrin sosial-iqtisadi, iqlim və coğrafi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq formalaşmışdır. Hətta Azərbaycan ərazisində belə regionların xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, fərqli kompozisiyalı minarələr inşa olunmuşdur.

Naxçıvandakı bu cüt minarə Naxçıvan memarlıq məktəbinin ən qədim minarələri olaraq xüsusi diqqətə layiqdir. Memarın yaratdığı abidənin tərkib hissəsi – qoşa minarə və onları birləşdirən çatmatağlı portalın əmələ gətirdiyi memarlıq kompozisiyası son dərəcə diqqətəlayiq olmuşdur. Bu giriş portalı hətta "zəfər tağını" xatırladır. Silindrşəkilli, saya səthli minarələr kompozisiyanın mərkəzini təşkil edən baştağı gözə çarpdırmaq, ona daha da təntənəli görkəm vermək məqsədilə uyğun tərzdə işlənmişdir. Memarlıq ritmi və dekor ünsürləri portalın səthində cəmləşmişdir. Portalın əsas ünsürü – tağın yerləşdiyi səth, dərin olmayan bölgülərlə işlənmiş şaquli batıqlar, kompozisiyanın mərkəzi hissəsinin genişliyini artırır və ona estetik gözəllik bəxş edir. Memarın məharətlə tətbiq etdiyi bu üsul sonralar Azərbaycan, eləcə də Şərq memarlığına qoşa minarəli kompozisiyası ilə öz təsirini göstərmişdir.

Əcəminin Möminə xatun və Cümə məscidinin qoşa minarəli baştağla başlanan kompleks tikilisindən bəhrələnen və inşası XIII–XIV əsrlərə aid edilən Naxçıvanın Qarabağlar kəndindəki türbə də eyni kompozisiyaya əsaslanır. Sadə silindrşəkilli, yuxarıya doğru incələşən minarələrlə cinahlardan portal kompozisiyası Qarabağlar türbəsinə təkrarlanır. Naxçıvan şəhərindən 40 km şimal-qərbə doğru qərar tutmuş Qarabağlar kəndində salamat qalmış Orta əsr memarlıq kompleksi yerləşir. Hazırda kompleks XIV əsrə aid kərpic türbə, baştağın qalıqlarını cinahlardan qoruyan XII–XIII əsrlərə aid iki uca minarə və portalla türbə arasında yerləşən, çox ehtimal ki, dini binanın xarabalıqları ilə təmsil olunur. Baştağ (portal) üzərində qalmış kitabə parçasında, güman ki, Elxanilər sülaləsindən olan Abaqa xanın arvadı Koday xatunun adı xatırladılır.

Əcəmi yaradıcılığının məhsulu olan Naxçıvandakı Atabəylər Kompleksinin baştağ kompozisiyası sonrakı yüzilliklərdə islam ölkələrinin də çoxunda aparıcı bədii memarlıq elementinə çevrilmişdir. Yeni memarlıq ideyalarının inkişafında Əcəmi Naxçıvanının xidmətinə cinahlarında minarələrlə dayanan baştağ kompozisiyasını yaratmasında görürük. Daha erkən dövrlərdə belə kompozisiyaya heç bir yerdə təsadüf olunmur. Memar Əcəmini belə kompozisiyaların ilk yaradıcısı hesab etmək olar. Bu üsul bu və ya digər dərəcədə dəyişikliyə uğramaqla sonralar Kiçik Asiyada (XIII əsrin ortalarında), Təbriz və Sultaniyyədə (XIII əsrin sonlarında), Orta Asiyada (XIV əsrin ikinci yarısında), xeyli sonra Hindistanda geniş yayılmış, lakin heç bir yerdə kompozisiya aydınlığı və zəfər tağının səciyyəviliyi cəhətdən Əcəmi yaradıcılığına xas olan klassik zirvəyə çatılmamışdır. Baştağın (portalın) minarələrlə cinahlandırılması qeyd olunan ərazilərdə ən vacib üsullardan olmuşdur.

Cümə məscidi

Yazılı mənbələrdə Naxçıvana gələn səyyahların, tədqiqatçıların nəzərini Atabəylər ansamblında özünəməxsus yer tutan, kompleksin dominantı olmuş Cümə məscidi cəlb etmişdir. Bu, Cümə məscidinin böyük həcm-məkan tutumundan irəli gəlir. XVII əsrdə Naxçıvana gəlmiş fransız səyyah Tavernye şəhərin abidələrindən yalnız Cümə məscidini qeyd edir. O bu məscidi Asiyada ən möhtəşəm məscidlərdən biri kimi qiymətləndirməklə artıq o dövrdə binanın dağınıq olduğunu göstərir. XX əsrin əvvəllərində tamamilə uçub-dağılmış bu bina haqqında təsəvvürlərin yaranmasına XIX əsrdə Naxçıvana gəlmiş səyyah J.Dyelafuanın çəkdiyi rəsmlər, XIX əsrin sonlarında Yakobstalin çəkdiyi foto və bəzi şəxslərin yol qeydləri kömək edir.

V.A.Enqelqardt XIX əsrin ortalarında Naxçıvan Cümə məscidini nəzərdə tutaraq yazırdı: "...Bu, yonulmuş daşdan hörülmüş tağlara malik nəhəng bir binadır. Onun daxilində qəşəng qabarıq oyma izləri hələ də qalmaqdadır. Binanın bir hissəsi uçub tökülmüş, qalan hissəsi isə dağılmaq təhlükəsi altındadır..." [4]

Beləliklə, Möminə xatun türbəsi ətrafındakı abidələr xatirə və dini binadan ibarət kompleks təşkil etmişdir. Bu onu göstərir ki, Cümə məscidi də daxil olmaqla, bütün kompleksin müəllifi Əcəmi Əbubəkr oğlu olmuşdur.

Yəqin ki, Naxçıvan Cümə məscidi XII–XIII əsrlərdə Azərbaycan məscidləri arasında ən diqqətəlayiqli olmuşdur. Fotoşəkillərə görə o, mərkəzi günbəzli örtük konstruksiyasına malik olmuş, plan kompozisiyasının əsasını keçid qalereyaları (portik) və əlavə otaqlarla əhatələnmiş geniş ibadət salonu təşkil etmişdir. Salon böyük diametrli sferik günbəzlə örtülmüşdür. Günbəzdə açılmış kiçik pəncərələr daxildə işıqlanmanı təmin etmişdir. Şahidlərin məlumatına görə, Cümə məscidinin içərisində gözəl tərtib edilmiş bədii oyma bəzək işlərinə təsadüf olunurdu. İbadət zalını əhatələyən portikləri yaradan sütunlar çoxüzlü olmaqla, ağır kapitelləri və çatma tağların yükdaşıyıcı konstruksiyasını təşkil edirdi. Kərpicdən inşa olunmuş dini tikili Əcəmi fantaziyasından bəhrələnərək kərpic düzülüşündən yaranan dekordan da məhrum deyildi.

Cümə məscidinin fotoşəkilləri onun ümumi kompozisiyası haqqında da müəyyən təsəvvür yaradır. Əkslərdə Cümə məscidi öz ölçülərinə görə Möminə xatun türbəsinə belə kölgədə qoyur. Əgər bu türbənin mühafizə edilmiş hissəsinin hündürlüyünün 25 m olduğunu nəzərə alsaq, o zaman müqayisə yolu ilə Cümə məscidinin hündürlüyünün, təxminən, 30–35 m-ə qədər olduğunu söyləmək olar.

Şəhərlərin şəhərsalma quruluşunda və tikintisində Cümə məscidləri məhəllə məscidləri içərisində öz həcm-məkan tutumu, dominant və mərkəzi mövqeyi ilə həmişə seçilmişdir. Naxçıvanın Cümə məscidi də, ola bilsin ki, belə məscidlərdən olmuşdur. Lakin məscidin Atabəylər Kompleksində inşası onun Atabəylər nəslinə məxsus olması fikrini də irəli sürməyə imkan verir. XII–XIII əsrlərdəki Azərbaycan ərazisində inşa olunmuş bu tipli Cümə məscidlərinin təhlili göstərir ki, Əcəmi yaradıcılığının gözəl nümunələrindən olan Naxçıvan Cümə məscidi öz monumentallığı və memarlıq həlli baxımından onların ən əhəmiyyətli olmuşdur.

Bu məntiq Naxçıvan MR-in Culfa rayonunun Kirnə kəndindəki mərkəzi günbəzli məscidin Naxçıvan Cümə məscidi ilə oxşar olmasını ehtimal etməyə imkan verir. Örtük konstruksiyasında memarlar dörd tağdan günbəzin əsasına yüngül keçidi təmin etməyə cəhd göstərmişlər. Oxşar konstruktiv-dekorativ üsullar Sucaz, Ərdəbil, Qəzvin Cümə məscidlərində, İsfahandakı Günbədi xaki məscidi və s. kimi bir sıra mərkəzi günbəzli məscidlərin inşası zamanı tətbiq edilmişdir.

2026-cı ildə anadan olmasının 900 ili qeyd olunacaq Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani səlcuq türbələrinin ənənələrini davam etdirərək Azərbaycanın qülləvari türbələrinin inkişaf yolunu müəyyənləşdirmiş bir sənətkardır. Türbə yaradıcılığı islam dini ənənələrinə zidd olmasına baxmayaraq, məşhurların xatirəsinin əbədləşdirilməsi islam ölkələrində geniş yayılmışdır.

Azərbaycan memarlığının mahir sənətkarı kimi tanınmış Memar Əcəmi Əbubəkr oğlu öz sənət əsərləri ilə yaradıcılıq zirvəsinə qalxmışdır. Dəqiq mütənəsiblik, zərif bəzəklər tətbiq etməklə monumental obrazlar yaratmaq bacarığı, öz dövrü üçün səmərəli sayılan konstruksiyalar kəşf etmək (məsələn, qabaqcadan hazırlanmış kərpic blokları), ornament, kitabə, rəng kimi dekorativ vasitələri gözəl bilmək Əcəmi yaradıcılığının səciyyəvi cəhətləridir.

Naxçıvan memarlıq məktəbi Azərbaycan memarlığının inkişafına yeni tipoloji-memarlıq həllinin yaradılmasından başlanmış, təzə kompozisiya üsullarının və memarlıq hissələrinin yeni quruluşunun yaradılmasını vermişdir. Öz dövrünə görə qabaqcıl konstruksiya və inşaat üsullarının tətbiqi, həm də yaradılması işində Naxçıvan sənətkarlarının xidməti əhəmiyyətli dərəcədə olmuşdur.

Qülləvari türbələrin ən kamil nümunələrinin yaradılmasında təkcə Naxçıvan şəhərindən deyil, bu məktəbin təsir dairəsinin əhatə etdiyi digər şəhərlərdən çıxmış Naxçıvan memarlarının da əməyi böyük olmuşdur.

Əcəmi tərəfindən yaradılmış Naxçıvan abidələri əsrlər boyu yalnız Azərbaycanda deyil, onun hüdudlarından çox uzaqlarda təqlid edilməyə layiq memarlıq nümunələrindən olmuşdur. Əcəmi üçün səciyyəvi olan memarlıq üsulları Naxçıvan və ona qonşu ərazilərdə yaradılmış bir sıra abidələrdə də bu və ya digər formada təzahür edir. Azərbaycanda bu təsir geniş ərazini əhatə edərək şimalda Bərdədən tutmuş cənubda Həmədan və Zəncanadək yayılmışdı.

XIV əsrə qədər kitabələrdə özlərini “naxçıvanlı” adlandıran memarlar təmsil etdikləri memarlıq məktəbinin ənənələrini səmərəli və qabarıq şəkildə davam etdirmişlər. Buna əmin olmaq üçün Cuğa, Marağa, Qarabağlar, Bərdə, Həmədan, Səlməs, Xuov, Urmiya abidələrini xatırlamaq kifayətdir. Bununla belə, hətta sonralar da Naxçıvan məktəbinin zəifləməsinə baxmayaraq, Əcəmi ənənələri əsrlər boyu davam etmiş və bizim zamanəmizədək gəlib çatmışdır [2].

Naxçıvan memarı Əcəmi Əbubəkr oğlunun yaradıcılığının təsir dairəsi doğma diyarının hüdudlarından çox kənara çıxmış və onun fəaliyyəti dərindən tədqiq olunaraq, yaradıcılığının yeni üfüqləri aşkar edilmişdir. Səciyyəvi haldır ki, onun memarlıq ideyalarının təsiri görkəmli Avstriya sənətsünası E.Ditsin türk sənətsünası O.Aslanapa ilə birgə yazdığı “Türk

incəsənətinin tarixi" əsərində belə hesab edilir ki, görkəmli türk memarı Sinanın XVI əsrdə İstanbulda ucaldığı bir sıra türbələrdə Naxçıvan türbələri ilə birbaşa əlaqə aydın görünür. Bəs Sinan Naxçıvan türbələri ilə necə tanış olmuşdu? E.Dits Yeniçəri qoşunlarının mühəndisi sifəti ilə Sinanın 1535–1536-cı ildə Naxçıvana gəlməsi barədə məlum faktı xatırladır.

Bu təsirin bir fakt olduğunu digər türk tədqiqatçıları da təsdiq edir. Memar Vədat Dalokay "Sinan və cəmiyyət" adlı məqaləsində İstanbuldakı Xosrov paşa türbəsi barədə danışarkən yazır ki, burada "Atabəylərdən qalma günbəzlərdən bir nəfəs gəlir" [5].

Uzun Həsən oğlu Zeynal bəyin xatirəsinə Türkiyədə Mardin yaxınlığında ucaldılmış türbəni Əcəmi yaradıcılığı ilə yanaşı qoyduqda yenə də naxçıvanlı memarın dəst-xəti aydın görünür.

1219-cu ildə mərəndli memar Əhməd tərəfindən Sivasda tikilmiş İ.Keykavusun məqbərəsi ilə Əcəmi Naxçıvanının əsərlərinin baştağ haşiyələrinin ən səthi müqayisəsindən məlum olur ki, türbənin hissələri, bəzəyi və xüsusilə mərkəzi giriş üzərində yerləşən kufi kitabənin həndəsi ornamentlə kombinasiyası Əcəmi tərəfindən Sivas məqbərəsindən 35 il əvvəl Möminə xatun türbəsinə tətbiq olunmuş motivin sadəcə təkrarından ibarətdir. Həm də bütün bunlar eynilə Naxçıvan türbələrində olduğu kimi, kərpiclə icra olunmuşdur.

Bərdə, Naxçıvanın Qarabağlar kəndi, Naxçıvan şəhəri, Marağa, Urmiya, Səlməs, Ərdəbil, Xoy, Arazın cənub sahilindəki Düzən kəndi türbələri qülləvari türbələrin bariz xüsusiyyətlərini əks etdirməklə, başqa ölkələrin qülləvari türbələrindən əsaslı sürətdə fərqlənən təkrarolunmaz xüsusiyyətlərə malikdir. Əcəmi memarlığında qülləvari türbələrdən olan Möminə xatun türbəsinin orijinallığında giriş tərəfinin baştağ (portal) kompozisiyası xüsusi rol oynayır. Türbələrin əksəriyyətində memarlar öz diqqətlərini məhz bu başlıca memarlıq aksentində cəmləşdirərək, həmin kompozisiyaya üzvi sürətdə xas olan memarlıq hissələri ilə təsirli bəzək vasitələrini nümayiş etdirmişlər. Çox vaxt kamil xəttatlıq kitabələri ilə üzvi surətdə birləşən ornament kompozisiyalarının yaradılmasında onların təxəyyülü, həqiqətən, tükənməzdir.

XII–XIV əsrlərdə Naxçıvan memarlıq məktəbinə mənsub olan minarələrin özünəməxsus əlamətlərinin müəyyənəlməsi prosesi gedirdi. Naxçıvanın ilkin minarələrinə ən səciyyəvi misal kimi Əcəmi yaradıcılığının məhsulu olan tikililər yuxarı tac hissələrini itirdikdən sonra qeydə alınmışdır. Lakin Orta Asiya minarələrinə məxsus izafi yoğunluqdan tamamilə azad olan Naxçıvan minarələrində gövdələrin hiss olunacaq dərəcədə nazikləşdirilməsi bir daha göstərir ki, burada müəyyən təkamül prosesi artıq yekunlaşmışdır. Bu qəbildən bizə məlum olan və Əcəmi memarlığından bəhrələnən Qarabağlar (XIV əsr) və Babı kəndi yaxınlığındakı (XIII əsr) minarələrin də hər ikisinin yuxarı hissəsi uçduğundan minarələrin tac hissələrinin təkamül prosesini izləmək mümkün olmamışdır.

Orta əsr memarlıq sənətinin şah əsərləri Möminə xatun, Qarabağlar, Bərdə, Gülüstən türbələri, Naxçıvan Cümə məscidi və s. öz memarlıq

şərhi, daş nəqqashlığı, konstruktiv xüsusiyyətləri baxımından Orta əsr Azərbaycanında Naxçıvan memarlığının ümumi üslub sistemini formalaşdırmışdır.

XV–XVI yüzillərdə Azərbaycan memar və nəqqashları başqa ölkələrdə fəaliyyət göstərmiş, müxtəlif şəhərlərdə maraqlı sənətkarlıq nümunələri yaratmışlar. Bursa, Qahirə, Bağdad, Dəmirqapı (Dərbənd), Herat, Səmərqənd və s. şəhərlərdəki bir sıra memarlıq abidələrində Azərbaycan memarlarının "imzaları" qalmışdır. Bursa şəhərindəki ünlü Yaşıl türbənin (1420–21) nəfis naxışlarla bəzədilmiş qapılarını azərbaycanlı usta Əhməd Təbrizli hazırlamışdır. Türbənin yaxınlığındakı Yaşıl camenin (1424) mehrabını Təbriz ustaları özlərinin hazırladıqları müxtəlif boyalı çinilərlə bəzəmişlər. Çaldıran vuruşmalarından (1514) sonra I Sultan Səlim tərəfindən İstanbula aparılmış Azərbaycan memarı Əli Təbrizli (Əsir Əli, Əcəm Əli təxəllüsləri ilə də tanınmışdır) İstanbuldakı Topqapı sarayının baştağını və Sultan Səlim məscidini (1522) tikmişdir. Təbrizli Məhəmməd Xocabəy oğlu Səmərqənddə, təbrizli usta Məhəmməd Yusif Şəhrisəbzadə, Əhməd şah Bağdadda, Arandan Məhəmməd Mahmud oğlu Amasiyada və s. bir sıra abidələrin ustad və memarı olmuşdur.

Əcəmi yaradıcılığının məhsulu olan Naxçıvandakı Atabəylər Kompleksinin baştağ kompozisiyası sonrakı yüzilliklərdə islam ölkələrinin çoxunda aparıcı bədii memarlıq elementinə çevrilmişdir. Kərpicdən inşa edilmiş baştağın cinahlardakı monumental minarələri, onların gövdələrinin monoxrom, yanmış kərpicdən düzülmüş epigrafiq kitabələri kəmərlər boyu öz əksini tapmışdır. Naxçıvan baştağ tikililərinə analoji olaraq Türkiyənin Ərzurumdakı Çiftə-minarələri (1253), Sivasdakı Göy mədrəsəni (1271–1272), İranda Abarkuxdakı Nizamiyyə məscidinin baştağını (XIII–XIV əsrlər), Teymurilər dövrünün Orta Asiyadakı baştağlarını göstərmək olar. Səmərqənddəki Bibixanım məscidinin (1399–1404), Uluqbəy (1417–1420), Şir-dor (1619–1636) mədrəsələrinin baştağ kompozisiyalarının məhz Əcəmi yaradıcılığından bəhrələnən azərbaycanlı sənətkarlar tərəfindən yaradılması epigrafiq kitabələrdə öz əksini tapmışdır [4]. Türbələrə apan baştağ (portal) kompozisiyasının cinahlardan minarələrlə həllində, qeyd edildiyi kimi, Naxçıvanın Qarabağlar, Babı kəndi yaxınlığındakı türbələrində, habelə Kiçik Asiya, Təbriz, Sultanıyyə, Orta Asiya kimi ölkələrin memarlığına Əcəmi irsinin təsiri hiss olunur. 1219-cu ildə mərəndli memar Əhməd tərəfindən Sivasda tikilmiş İ.Keykavusun məqbərəsi ilə Əcəmi Naxçıvanının əsərlərinin baştağ haşiyələrinin ən səthi müqayisəsindən məlum olur ki, türbənin hissələri, bəzəyi və xüsusilə mərkəzi giriş üzərində yerləşən kufi kitabənin həndəsi ornamentlə kombinasiyası Əcəmi tərəfindən Sivas məqbərəsindən 35 il əvvəl Möminə xatun türbəsinə tətbiq olunmuş motivin, sadəcə, təkrarından ibarətdir. Həm də bütün bunlar eynilə Naxçıvan türbələrində olduğu kimi, kərpiclə icra olunmuşdur.

V.A.Engelqardtın xatirələrində Naxçıvan Cümə məscidinin və 2 minarəli baştağın arasında əvvəllər tikililərin olması və qalaya məxsusluğu barədə məlumat verilir [4 s.27]. Yaxın və Orta Şərq bölgəsinin digər vilayətlərindən Səlcuq dövrünə aid mərkəzi günbəzli məscidlərin rast gəlinəndi Türkiyənin Van gölü yaxınlığındakı Cümə məscidinin qalıqlarını (XIII əsr), Türkmənistanda Şiri-Kəbir türbə-məscidi və Mavəranəbrə məscidini göstərmək olar.

Naxçıvan memarlıq məktəbində Yaxın və Orta Şərq bölgəsinin çox sayda memarlıq tikililərinin yaradılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən və haqlı olaraq dünya memarlığının şah əsərləri sırasına daxil edilən nümunələrə rast gəlinir. Eyni zamanda bu məktəbin ayrı-ayrı abidələrində digər memarlıq məktəblərinə məxsus cizgilər aydın şəkildə özünü büruzə verir. Naxçıvan memarlıq məktəbinin xarici əlaqələrini araşdırmaq üçün Şərqin ilk sənətkarlarından olan Əcəmi Əbubəkr oğlunun yaratdığı dini, xatirə tikililərində ayrıca inşa edilmiş iki minarəli baştağı nəzərdən keçirmək olar.

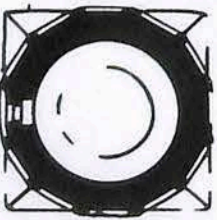
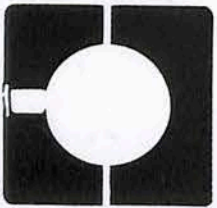
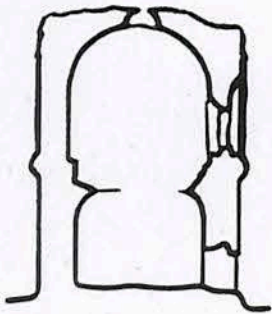
Tədqiqatda "kub formalı qülləvari", "konussəkilli qülləvari" və "qabırğavari" türbələr qrupunun formalaşması, yayılması, təşəkkülünün digər aspektləri ilə bağlı məsələlər işıqlandırılmış, həmin dövrlərdə ucaldılmış cinahlardakı qoşa minarələri olan baştağ qurğuları, həmçinin Yaxın və Orta Şərq regionunda sonralar ucaldılmış analoji inşaat qurğuları nəzərdən keçirilmiş, nümunələr təqdim olunmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikası və ona yaxın ərazilərdə tikilən bir sıra abidələrdə Əcəmiyə məxsus memarlıq üsullarının təzahürü bu və ya digər şəkildə izlənilir. Məsələn, Möminə xatun türbəsinə mərkəzi dayaqlı sərdabəyə Şərqi Anadolunun Kemah qəsəbəsindəki Məngücək Əhməd Qazi türbəsinin (XII əsr) alt qatında da təsadüf olunur. Hətta hər iki sərdabənin ölçüləri, həcmi və hündürlüyü də bir-birinə olduqca yaxındır və onun məhz Marağa-Naxçıvan memarlıq məktəbi ustaları tərəfindən tikilməsi ehtimalı böyükdür.

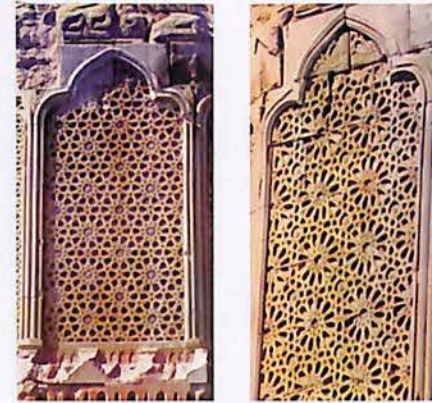
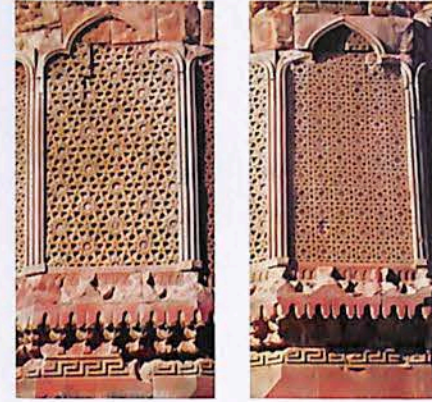
Mərkəzi dayaqlı sərdabələrə Azərbaycanın başqa zonalarında rast gəlinmədiyi halda, belə tipli sərdabələr yalnız Naxçıvan memarlıq məktəbi üçün səciyyəvidir və bir-birindən bəhrələndiyi aydın görünür.

Əcəmi yaradıcılığının memarlıq detallarından bəhrələnən daha bir türbə Naxçıvanın Culfa rayonu yaxınlığındakı Gülüstən türbəsidir. Bu türbə Naxçıvan memarlarının yaratdığı daş sənəti incisidir. Üstündə kitabələr qalmadığından türbənin tikilmə tarixi, sifarişçisi, kimin xatirəsinə ucaldılması, memarı haqda məlumat bəlli deyil. Üslubi xüsusiyyətlərinə görə XIII əsrin başlanğıcına aid edilir.

Gülüstən türbəsi sərdabə qatı yer üstünə qaldırılan və ona görə eks-teryeri ikiqatlı quruluş alan qülləvari türbə tipinə aiddir. Bu tipin formalaşmasında, türbənin ikiqatlı quruluşunu saxlamaq şərti ilə memarın yerüstü tutuma daha mürəkkəb və plastik biçim vermək istəyi, eləcə də abidənin nisbətən kiçik ölçülü olması müəyyən rol oynamışdır. Türbə-

Gülüstən türbəsinin plan və kəsiyi

Gülüstən türbəsinin səthlərinin ornamental bāzaklari

Gülüstən türbəsi

nin həcm-məkan tutum kompozisiyası kvadrat özündən çoxüzürlüyə keçməsi ilə əsaslanır. Kvadratin (6,60x6,60) hər küncündən qalxan iki müstəvi kürsülüüyü maili kəsərək yuxarıda onikibucaqlıya çevrilir. Onun üstündə isə onikiüzlü üst kamera-qüllə ucalır. Kürsülük və qüllənin qovuşma yeri inkişaf etmiş stalaktit qurşağı ilə bağlanmışdır.

Bütünlükdə qırmızı tufdan ucaldılan türbənin üzləri incə profilli qabarıq tinlərin yuxarıda haçalanması yolu ilə tağçalara çevrilmişdir. Əcəminin Naxçıvanda ucalttığı iki bəlli türbə kimi Gülüstən türbəsinin tağçalarının içi naxışla doldurulmuşdur. Üç tip həndəsi naxış növünün üzlərdəki üçpərli tağçalarda ardıcıl təkrarı ancaq yaxından duyulur.

Mürəkkəbliyinə və dekor zənginliyinə görə Gülüstən türbəsinin naxışları yalnız Möminə xatun türbəsinin bāzaklari ilə tutuşdurula bilər. Ancaq Gülüstən türbəsinin daşda yonulmuş naxışları Möminə xatun türbəsinin kərpicdən yığılmış həndəsi naxışlarına nisbətən daha incə və zərifdir, bilavasitə Əcəmi yaradıcılığının təqlididir. Ölkənin şimal və cənub abidələrinin çoxunda da bu təsir hiss olunur.

Əcəmi yaradıcılığının şah əsərləri olan, qülləvari türbələr qrupunun əsasını qoyan Möminə xatun və Yusif Küseyr oğlu türbələri Yaxın və

Qarabağlar Türbə Kompleksinin ümumi görünüşü

Orta Şərqi müxtəlif vilayətlərində oxşar olan bir sıra tikililərin meydana gəlməsi üçün nümunə olmuşlar [1]. Azərbaycan ustalarının tikinti mədəniyyəti birbaşa və ya dolaylı yolla memarlıq abidələrinin tərtibatında öz əksini tapmış Xarəzm ustalarına təsir göstərmişdir. Səkkizguşəli plan və ikiyarıslu – sərdabə quruluşlu Yusif Küseyr oğlu türbəsinin analoqu olaraq Türkmənistanda Fəxrəddin Razi (XIII əsr), Künə-Ürgəndəki Əbdül Müzəffər Təkəş (XII–XIII əsrlər), Türkiyədə Əhlat şəhərində məqbərələr misal ola bilər.

Möminə xatun türbəsinin onüzlü plan quruluşu, dekorativ tərtibatı, ikihissəli sərdabə və türbə həlli ilə İranda Xorasan türbələri, Türkiyədə Əhlat və Ərzurum türbələri, Marağada Günbədi-Kabud (1184), Dairəvi türbə (XII əsr), Səmərqənddə Şahi-Zində məqbərələrində bu və digər memarlıq kompozisiya xüsusiyyətləri ilə öz əksini tapmışdır. Əcəminin yaratdığı abidələrin fasadının dərin olmayan tağçalarında bir-birini təkrarlamayan astroloji ornamentlər, kaşılı bəzəklər, epigraflı yazılar memarın yüksək intellektinin məhsulu kimi, sadaladığımız abidələrə nümunə olmuşdur.

Qarabağlar türbəsinə tətbiq olunmuş fasaddakı “qabırğavari” konstruksiyalara Türkmənistanın qədim Mərv şəhərində çiy kərpicdən tikilmiş Qız qalasının qalıqlarını, Rabati-Malik karvansarasını, Özbəkistanda Cəfər Kurqan minarəsini, İranda Radkan və Kişmar türbələrini, Özbəkistanda Termezdəki minarəni misal göstərmək olar. Bu nümunələr,

əsasən, xatirə tikililərində daha çox diqqəti cəlb edir. Bu üslub əvvəl konstruktiv, sonralar isə dekorativ xüsusiyyətlər almışdır. Qarabağlar türbəsinin fasadında “Allah” sözünün bütün fasad boyu kaşılı kərpiclərlə təkrarlanması ona xüsusi dekorativ məziyyətlər bəxş etmişdir. Bu dekor Azərbaycanın Bərdə (1322) türbəsinə, Xiyovdakı (XIV əsr) mavzoleyə təkrarlanır.

Plan və kompozisiya həlli ilə Naxçıvan türbələrinə yaxın olan Marağadakı Günbədi Qafariyyə (XIV əsr) mavzoleyi interyerdəki dekor tərtibatı ilə Qarabağlar türbəsinin analoqu hesab oluna bilər [3]. Uzun Həsən

1. Marağa Günbədi-Kabud
2. Türkiyə, Əhlat şəhərində türbə

oğlu Zeynal bəyin xatirəsinə Türkiyədə Mardin yaxınlığında ucaldılmış türbəni Əcəmi yaradıcılığı ilə yanaşı qoyduqca yenə də naxçıvanlı memarın dəst-xəti aydın görünür.

Öz dekorativ tərtibatı, kürsülük üzərində inşa olunması ilə Gülüstən türbəsinə analoq kimi isə Qərbdə Anadolu yarımadasındakı, Şərqdə isə Volqaboyu, Ural abidələri, hətta Orta əsr Bulqar türbələri (XIV əsr) və Rusiyanın Çelyabinsk vilayətində yerləşən “Kəsəməni” adlanan abidə (XIV–XV əsrlər) kimi xatirə tikililərini təqdim etmək olar. Türkiyənin Əhlat şəhərində Buqatoy Ekə, Ərzurumda, Kayseridə Dener məqbərələrində bu analogiya əksini tapmışdır.

Əcəminin əsərləri milli memarlıq irsinin cazibədar bir mənbəyinə çevrilmişdir. 1926-cı ildə Gəncədə böyük Nizaminin qəbrini üzərində yaradılması nəzərdə tutulan türbənin layihəsi üçün keçirilən müsabiqədə

iştirak edən Sadıq Dadaşov və Mikayıl Useynov Əcəmi irsindən bəhrələnmişlər. Möminə xatun türbəsinə nümunə kimi qəbul edən gənc memarlar XII əsrin dahi sənətkarı Nizaminin türbəsinə o dövrün görkəmli memarının sənətkarlığı səviyyəsində qəbul edərək, hər iki dahini

1. Radkan. Qülləvari türbə
2. Termez Car Kurqan minarəsi

öz yaradıcılıq işlərində cəmləşdirmiş və XII əsrin türbə memarlıq üslubunu əsas götürmüşlər.

Daha sonralar Şuşa şəhərindəki Molla Pənah Vaqif türbəsinin memarlıq kompozisiyasının həllində memar Ə.V.Salamzadə və C.İ.Kanukov qülləvari türbələrə gələn memarlıq ənənələrindən, Əcəmi yaradıcılığından bəhrələnmişlər. Naxçıvan şəhərində Hüseyn Cavid məqbərəsinin inşasında da bu təsir özünü büruzə vermişdir. Abidənin layihəsinin müəllifi Azərbaycan Respublikasının Əməkdar memarı Rasim Əliyev, heykəltaraşı isə xalq rəssamı Ömər Eldarovdur. Məqbərə Türkiyə Cümhuriyyətinin "Start" inşaat şirkəti tərəfindən inşa edilmişdir.

XII–XIV əsrlər Naxçıvan memarlıq məktəbinin bünövrəsini qoymuş Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani Azərbaycanda İntibah dövrünün memarlıq sahəsində yaratdığı nadir memarlıq əsərləri ilə dövrün aparıcı qüvvəsinə çevrilmişdir. Elmlə sənətin qırılmaz vəhdətini yaradan memar yüksək səviyyəli biliklərini gözəl sənət əsərlərinə tətbiq etməklə dünya şöhrətli nadir memarlıq inciləri yarada bilmişdir. Bu təkcə sənətkarı deyil, eləcə də Azərbaycanı dünyaya tanıتماqda bir vasitə olmuşdur.

İnsana, onun yaradıcılıq gücünə böyük inamı və şahanə hissləri ilə memar yaratdığı hər bir əsərinə dar rakursdan baxmamış, onların bitkin həllinə nail olmuşdur. Məhz buna görə onun yaratdığı hər bir sənət nümunəsi heyətləndirici və əzəmətli monumentallığı ilə fikir dərinliyinin

məhsulu kimi meydana çıxmışdır. Sənətkarın öz dahiliyi ilə yanaşı, yaratdığı memarlıq tikilisinə də dövrün tələblərinə uyğun əbədlilik vermək cəhdi bu məsələdə həlledici amil olmuşdur.

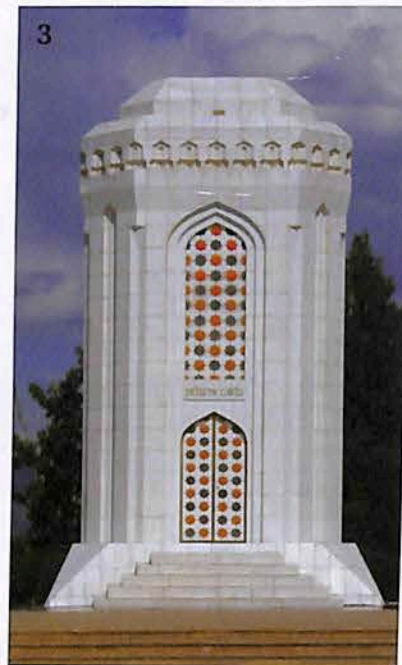
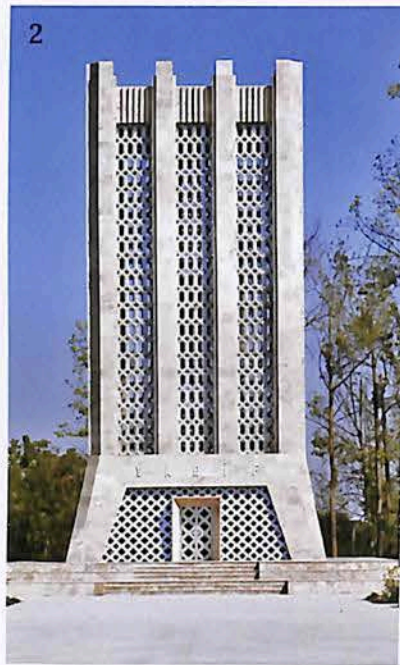

Yaratdığı memarlıq nümunələrində Əcəmi Naxçıvani dövrün ictimai-mənəvi həyatını, dini-fəlsəfi və sənət görüşlərini dolğun əks etdirməklə əbədiyyət, axirət dünyasına qovuşmağı sanki qarşısına məqsəd qoymuş və buna nail olmuşdur. İnsan bacarığının ən ulu təzahürü olan bədii yaradıcılıq, sənət onun yaratdığı türbə-xatirə tikililərində öz təcəssümünü tapmışdır. Dahi sənətkarın yaratdığı Naxçıvan memarlıq məktəbinin ilkin rüşeymləri olan abidələr gələcəkdə nəinki Azərbaycanda, eləcə də Yaxın Şərqdə qülləvari türbə memarlığının istiqamətverici nümunələri olmaqla Əcəmi yaradıcılığının şah əsərlərinə çevrilmişdir.

Əcəmi Əbubəkr oğlunun qüdrətli sənətkarlığı və nadir mühəndislik qabiliyyəti onun əsərlərinin 900-cü baharını yaşamasını təmin etmişdir. Bu nadir abidələr memarın yaratdığı Möminə xatun türbəsinin frizində həkk etdiyi "Biz öləcəyik, bu isə yadigar qalacaq" sözlərini doğruldaraq onun istedad sahibi olduğunu bir daha sübut edir və xatirəsini əbədləşdirir.

Yaxın və Orta Şərqi bəzi vilayətlərində inşa edilmiş feodalizm dövrünün dini, xatirə və baştaq kimi müxtəliflipli tikililərinin yaranması və formalaşmasının aparılmış təhlili əsasında belə bir nəticəyə gəlmək

1. Əhlat şəhərində Buqatoy Ekə (Türkiyə)
2. Ərzurumda (Türkiyə), Kayseridə Dener (Türkiyə) məqbərələri

1. Nizami Gəncəvi
2. Molla Pənah Vəqif
3. Hüseyn Cavid
məqbərələri

mümkündür ki, səlcuqların hakimiyyəti zamanı və daha erkən dövrdə, xüsusilə Orta Asiya, İran, İraq, Türkiyə, Azərbaycan və digər ölkələri əhatə edən bu böyük bölgənin müxtəlif vilayətləri arasında yalnız memarlıqda öz əksini tapmış, canlanmış çoxtərəfli mədəniyyət əlaqələri yer almış, ədəbi zövqün müəyyən birliyi mövcud olmuşdur. Eləcə də qülləvari türbələr qrupunun formalaşması, yayılması, həmin dövrlərdə ucaldılmış cinahlardakı qoşa minarələri olan baştağ qurğuları, həmçinin Yaxın və Orta Şərq regionunda sonralar ucaldılmış analoji inşaat qurğuları Naxçıvan memarlıq məktəbinin, memar-ustad Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin yaradıcılığının təsir dairəsində yetişmiş ustaların yaradıcılıq məhsullarıdır. Bu birlik onların memarlığının sonrakı yaranışına və inkişafına xeyli dərəcədə təsir göstərmişdir. Həmçinin böyük əminliklə demək olar ki, feodalizm dövrünün Yaxın və Orta Şərqin müxtəlif vilayətlərinin memarlığının inkişafı prosesində Naxçıvandan olan Orta əsr ustalar heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən rol oynamışdır. Onların istedad və ustalığı sayəsində yetişmiş ustad-memarlar digər ölkələrin növbəti çox sayda tikililərinin formalaşmasına təsir göstərən və ideyasına görə maraqlı, memarlığı üzrə təkrarolunmaz və icrasına görə yüksək keyfiyyətli əsərlərin yaranmasına köməklik göstərmişdir.

Tədqiqatçı V.Qordlevskinin araşdırmalarına görə, Azərbaycan, Orta Asiya və Yaxın Şərqin Orta əsrlər memarlığı, yerli iqlim xüsusiyyətlərinin təsiri nəzərə alınmaqla qarşılıqlı əlaqələri ilə şərh olunur [11].

Ümidvarıq ki, 2026-cı ildə 900 illik yubileyi keçiriləcək dünyanın, bu günün və gələcəyin memarlarına öz yaradıcılığı ilə örnək olan Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani öz əsərləri ilə əsrlər keçsə də, yaşayacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı, 1991
2. Qiyasi C. Yaxın-uzaq ellərdə. Bakı, 1985
3. Ülfət Cavad. Kremlin azərbaycanlı memarı. "Paritet" qəzeti, 2004, N15-16
4. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr coğrafiyaşünas və səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, 1974
5. Salamzadə Ə.V., Məmmədzadə K.M. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı, 1985
6. Salamzadə Ə.V., Məmmədzadə K. Arazboyu abidələr. Bakı, 1979
7. Salamzadə Ə.V. Əcəmi Naxçıvani. Bakı, 1976
8. Yusifova N. Əcəmi ornament sənətində fəza təfəkkürü. ŞÖBMA, Top-lu N3. Bakı, 2009
9. Салаева Р. Нахчыван. Баку, 2002
10. Мамед-заде К.М. Строительное искусство Азербайджана. Баку, 1983
11. Мəmmədov F.Q. Orta əsrlər Azərbaycan memarlıq məktəblərinin əlaqələri. Bakı, 1976
12. Усейнов М., Вретаницкий Л., Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. Москва, 1963

Architectural Marvels of the Turkic World...

Aktoty Raimkulova

President of the Turkic Culture and Heritage Foundation
PhD

There is a wise saying that is well-known in every corner of the Turkic World: "I did not build for myself to remain, I built so that my legacy would remain." Indeed, our ancestors and forefathers left a profound mark in history with the magnificent examples of art and culture they created. The architectural masterpieces that stand as testimony to their intellectual power are considered rare examples of craftsmanship in the Turkic World due to their style, technical sophistication, and other features. They reflect the unique worldview of the Turkic peoples from a cultural perspective.

One of the greatest treasures of the Turkic World is its outstanding personalities whose names are inscribed in history with golden letters. Thanks to these people, the spiritual map of the Turkic World is extensive and far-reaching. Without a doubt, Ajami Abubakr oglu Nakhchivani – the great son of the Turkic World whose architectural

masterpieces adorned both his own era and the centuries that followed – is such a historical figure.

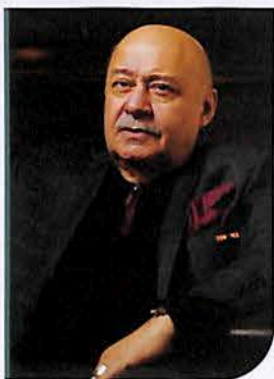
It is also worth noting that the city of Nakhchivan – the homeland of the great architect and an integral part of the Turkic World – stands out among other historic regions due to its planning and compositional solutions, stylistic features, and grandeur.

Whether in architectural relief, construction technique, or types of masonry and cladding, the architectural works created by Ajami Nakhchivani have influenced the architecture of numerous cities and inspired many generations of architects with his exquisite taste. His works – including the Mausoleum of Yusif ibn Kuseyir, the Mausoleum of Momine Khatun, the Juma Mosque, and other unique monuments – are not only artistic masterpieces but also reflect the existence of solid-state traditions in Azerbaijan and the Turkic World. For only a strong, enduring state with an ancient history, and a people with a stable path of development, could produce such grand architectural examples.

The Turkic Culture and Heritage Foundation, established on the initiative of the President of the Republic of Azerbaijan H.E. Mr. Ilham Aliyev with the support of the heads of state of Kazakhstan, Kyrgyzstan, and Türkiye, is an organization that promotes the culture and heritage of the Turkic World on the international stage. Alongside implementing numerous projects, the Foundation has launched four new book series titled "Pearls of Turkic Literature," "Pearls of Turkic History," "Pearls of Turkic Science," and "Outstanding Figures of the Turkic World."

Within the "Outstanding Figures of the Turkic World" series, books such as "Heydar Aliyev and Fizuli" as well as "The World of Nizami" by 20th-century Azerbaijani literary classic Mir Jalal have already been published. The next publication in this series is the book "The Genius of Azerbaijani Architectural Heritage: Ajami Abubakr oglu Nakhchivani – 900", by Rahiba Aliyeva – PhD in Architecture, Associate Professor of the Institute of Architecture and Art of the National Academy of Sciences of Azerbaijan, and head of the Department for the Protection and Restoration of Architectural Monuments. This book is a valuable scientific work that sheds light on the life and creativity of the prominent architect.

As is known, according to a decision adopted at the 42nd session of the General Conference of UNESCO, the 900th anniversary of Ajami Nakhchivani is being celebrated within the framework of this international organization throughout 2024–2025. We, the Turkic Culture and Heritage Foundation and the Union of Architects of Azerbaijan, have prepared for publication a book dedicated to the great architect, authored by Rahiba Aliyeva, in three languages. I hope that this book, published in Azerbaijani, English, and Russian, will be enjoyed by a wide audience and will spark greater interest in the personality of Ajami Nakhchivani and the magnificent architectural marvels born from his hands and intellect.

Preface

Elbay Gasimzade

Chairman of the Board of the Union of Architects of Azerbaijan, Professor

Architecture is one of the oldest and most magnificent forms of art of the Azerbaijani people. Proof of this lies in the remains of our ancient cities, uncovered through archaeological excavations and dating back thousands of years. The remnants of ancient cities in Shamkir, Gabala, Aghsu, Salyan, Shamakhi, and other regions of the country are preserved and serve as clear evidence that our people possessed an ancient urban culture.

I have to note that the Azerbaijani people possess an urban planning culture that dates back thousands of years. For centuries, master architects who emerged from these lands left their mark not only locally but also in distant regions, contributing to the global architectural heritage with their knowledge and skills. Thus, Azerbaijan has significantly influenced the development and dissemination of Turkic-Islamic culture—not only through its architecture but also through its broader urban planning philosophy. For example, the prominent conqueror Amir Timur, drawing upon the creative power of master architects brought from Tabriz—historical Azerbaijani territory—was able to construct Samarkand's world-renowned Registan, Shah-i-Zinda, and Bibi-Khanyim Mosque.

In general, the Azerbaijani people have gifted the world several magnificent architectural schools. Masters from the Tabriz, Nakhchivan, Karabakh, and Shirvan schools created outstanding architectural works from the East to the West, from Cordoba in the West to the Indian subcontinent in the South. Today, people living in those regions proudly present these monuments as their own historical heritage.

It is no longer a secret that the Taj Mahal mausoleum, built by the Great Mughal emperor Shah Jahan for his beloved wife Mumtaz Mahal, is a masterpiece created by Agha Mirak Mirza Giyas Tabrizi, an architect representing the Tabriz school.

Alongside this, our great architects such as Ajami ibn Abubakr, Ustad Mahmud ibn Saad, Karbalayi Safiyar of Karabakh, Zivar bey Ahmadbeyov, Gasim bey Hajibababeyov, Sadiq Dadashov, Mikayil Useynov, and many others have created magnificent architectural works in various regions of our country. Through their work, they have affirmed that this ancient art is an inseparable part of our historical culture.

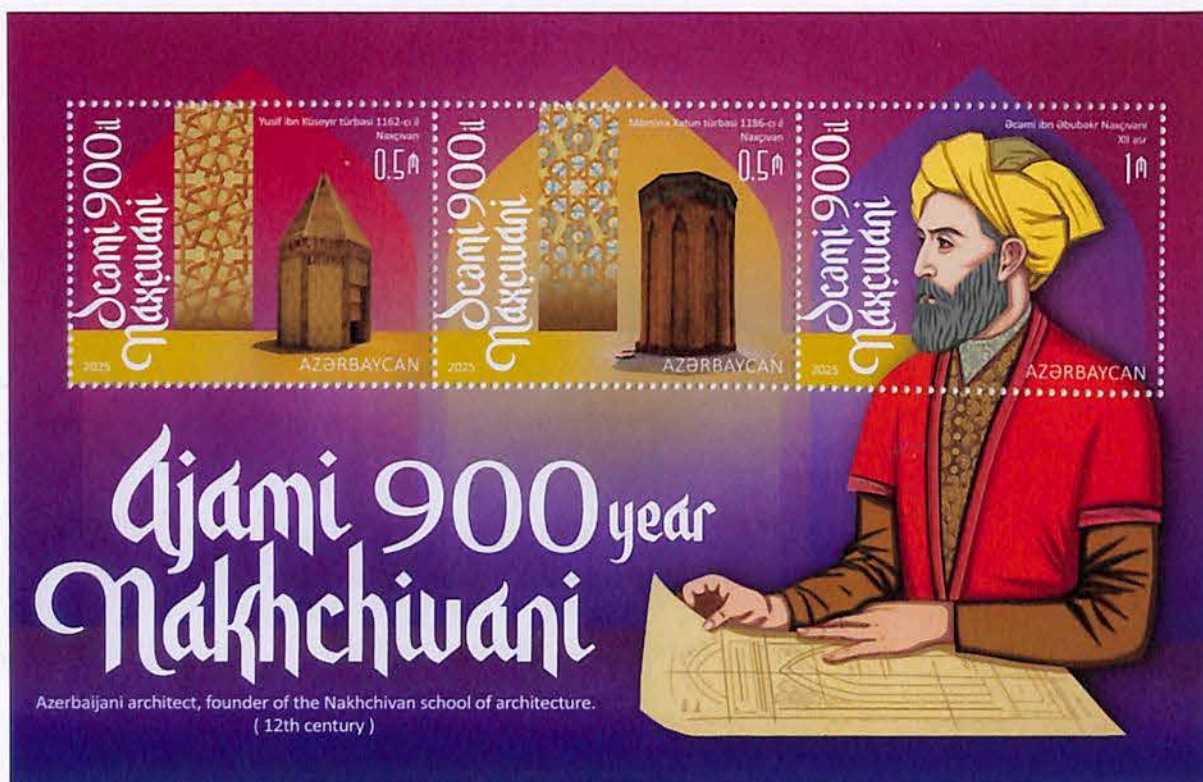
One of the brightest stars of Azerbaijani architecture, Ajami ibn Abubakr of Nakhchivan, was highly appreciated by our people and state. For this reason, during the Soviet period, on the initiative of National Leader Heydar Aliyev, the 850th anniversary of Ajami Nakhchivani was celebrated across the USSR.

Fifty years have passed since those days, and today, independent Azerbaijan celebrates the great master's 900th anniversary on a global scale.

This book, titled "The Genius of Azerbaijani Architectural Heritage: Ajami Abubakr oglu Nakhchivani – 900", has been prepared precisely with this purpose and is now being introduced to the international community.

In occasion with the inclusion of Ajami Nakhchivani's 900th anniversary in the list of anniversaries to be celebrated within the framework of UNESCO in 2024–2025, it is planned to hold the official presentation of this book at the end of 2025 at UNESCO Headquarters in Paris. Through this event, the global audience will have the opportunity to become more closely acquainted with the profound cultural heritage of the Azerbaijani people, developed and refined over centuries.

I express my deep gratitude to our scholar, PhD in Architecture and Associate Professor Rahiba Aliyeva, for her invaluable contribution to this noble work, and to the Turkic Culture and Heritage Foundation and its President Aktoty Raimkulova for their immense support in the publication of this book.

The genius of Azerbaijani architectural heritage

Pearls of Azerbaijani medieval architecture have had a sphere of influence within the borders of the country, as well as out of these boundaries including Near and Middle East region. As the monumental models of the Islamic epoch reached the peak of its development in the 12th–14th centuries, this period is called the Renaissance of the architecture, as well as the art.

The masterpieces of the medieval architectural art, such as the tombs of Momina Khatun, Garabaghlar, Barda, the Mosque of Alishah, Blue Mosque, the Tomb of Oljaytu Khan, defensive castles of Absheron, Nakhchivan Juma Mosque, etc. have formed the general architectural style of Azerbaijani medieval architectural system in terms of architectural explanation, ornamental stone carving and constructive peculiarities. The fame of the architects, carvers and calligraphers who were the creators of the unique works spread to the foreign countries such as Saray along Volga, Turkistan in Kazakhstan, Agra in India, Cairo in Egypt, Central Asia, Türkiye and Iraq. The creative work of such master-architects in these territories was spread by inviting them to the foreign countries or taking them as prisoners in the wars of conquest.

Caliph Omar commissioned the construction of the first mosque in Kufa to an architect he invited from Azerbaijan in the early years of the spread of Islam. "The names of many Azerbaijani architects, calligraphers, carvers and other construction masters still remain on the architectural monuments in different countries of the Islamic East, while no name of even one foreign craftsman was found on architectural monuments in Azerbaijan territory." The names of architects such as Mahammad Mahmud Arani was mentioned in the inscription of the mosque constructed in 1233-1246 in Amasya, as well as Haji Bakhtiyar from Tabriz, Hasan Firuz from Maragha, Ahmad Abubakr from Marand were mentioned on the inscriptions found in other parts of Türkiye, Abul Barakat Yusif al-Tabrizi's name was inscribed on the walls of the Jame Mosque located in Male, capital of the Maldives, and the carver from Tbilisi Ahmad Ibn Ibrahim al-Tbilisi's name was inscribed on the wood works at Ulu Jame, Divrigi [2]. The name of Alish Subhan Karamli from Shamakhi was mentioned in several written sources regarding the construction of the Moscow Kremlin in the 14th century [3].

The pieces of art created by these architects led to formation of the schools of architecture established out of the combination of socio-economic and local natural conditions and construction materials pertinent to the feudal period. Aran school of architecture was established in the medieval Azerbaijan with its main centers in Barda, Ganja, Shamkir and Beylagan beginning from the late 10th century. The features of Shirvan-Absheron school with its centers in Shamakhi, Baku, Shabran and Derbent can be seen on architectural works since the 11th century. Nakhchivan School of architecture began to be formed and it also included Maragha constructions since the 12th century. The development of this school of architecture continued up to the 14th century. The complete development of the Tabriz school of architecture, which is one of the greatest schools of architecture, took place at the late 17th century. [11]

Nakhchivan School of architecture, which held a unique position in the development of the medieval Azerbaijan architecture, differed from the other regional schools of architecture with the high level of development of material culture and especially the art of construction.

As Nakhchivan became the capital of the mighty Atabegs State in the early 12th century, its significance increased considerably, which resulted in expansion of art and construction. Consequently, a school of architecture was established based on the combination of local traditions with the characteristics of general Azerbaijani architecture. Nakhchivan architects managed to successfully solve the architectural-construction problems and create the works which made up the

highest peaks of Azerbaijan architecture and took a prominent position in the architecture of the countries of Near East within a short period of time.

At the same time, Nakhchivan was the architecture center where applied decorative art was in a high level in the 12th century. Nakhchivan School of architecture enriched architectural decoration with bricklaying, construction devices made up from bricks, skillful application of different-shaped bricks and mixing glaze and color shades of limestone to the monotonous color of the brick.

It is impossible to imagine the formation of the schools of architecture without highly skilled specialists, craftsmen who were the masters of their work bearing construction traditions accumulated over the centuries. Nakhchivan architects created unique styles with diverse characteristics in volume-composition structure of the buildings in Eastern architecture. Elegance and monumentalism are the peculiarities that draw attention in the compositions of Nakhchivan School of architecture. Geometrical ornamental patterns, mathematical distributions and application of very effective methods in construction are also pertinent to the architectural characteristics of this school.

Superior works of art of the Nakhchivan School of architecture are included to the golden fund of the Azerbaijani culture.

Nakhchivan was a part of Azerbaijani feudal states Sajids (879-930) and Sallarids (941-965) in the 9th-11th centuries. In the 11th century, Nakhchivan was attacked by Seljuks. Nakhchivan, which has an ancient history, became the capital of the Eldiguzids-Atabegs state from the 3rd decade of the 12th century until 1175. In addition to this, Nakhchivan's territory was the private property of the Eldiguzids family. Nakhchivan was the most prominent center of architecture and art of Near East in the 12th century. However, the town lost its former significance in the 14th-17th centuries because of the destructions resulted from the conflicts; most of the magnificent architectural works which used to enrapture travelers were destroyed, valuable monuments were in a disastrous state because of neglect. According to the historical sources, the Juma Mosque with entrance portal, which is considered to be sample of Ajami Abubakir's creative work, existed until the 19th century, however local beys pulled down the portal installation of the mosque and turned the mosque into a butcher shop [7].

In the 1970s, the first secretary of the Central Committee of Azerbaijan Communist Party Heydar Aliyev highly estimated the skillful craftsmen of Nakhchivan who made Nakhchivan well-known in the world and indicated that they created palaces, mosques, tombs which are considered pearls of Azerbaijani architecture.

In order to retrace the position of Nakhchivan in the 12th century, as well as the formation and development of Nakhchivan School of architecture, an excursion can be made into the history. The march of Turkmen tribes of Central Asia to the East under the Seljuks' leadership in the 11th century facilitated the conquest of Khorasan, Iran, Iraq, Anatolia and other countries. Seljuks also marched into Azerbaijan in the reign of Alp Arslan and Malikshah.

Although Azerbaijan was annexed to Seljuk Empire, some regions, especially Shirvan in the north managed to largely preserve its independence. Shirvan maintained its internal independence by giving taxes to Seljuks.

A mighty Atabegs State was founded in the south of Azerbaijan in the 12th century under the reign of the Eldiguzids dynasty. The northern borders of Atabegs State reached to the River Kura, whereas it covered the whole territory of Azerbaijan and a part of Iran and Iraq in the south. Atabegs acquainted Shirvanshahs State, located in the north, with their power.

Political and economic stability in Azerbaijan consequently created favorable conditions for the development of culture and craftsmanship. In the 12th century, town-building, architecture, as well as the fine and

applied arts considerably flourished in Azerbaijan. Additionally, the prominent poets Khagani and Nizami, a historical figure like Ajami Abubakir was maturing in architecture.

As far back as in the 13th century until Mongol attacks, Nakhchivan used to draw attention as the capital of the Atabegs with its magnificent and rich social, religious, memorial and palace constructions. Its architectural image was described in the work of literature "Ajaib Ad-Dunya" with admiration: "Nakhchivan is a city in Azerbaijan with a dense population. It was built on a high place and fortified strongly. There are a lot of palaces, castles and terraces there; also, a fortress of stone with interior madrasas and mosques was built next to the city. There is a good spring inside the fortress. It is said that there is no other city in the world as well-planned as Nakhchivan. All the buildings were built from the limestone and baked bricks.

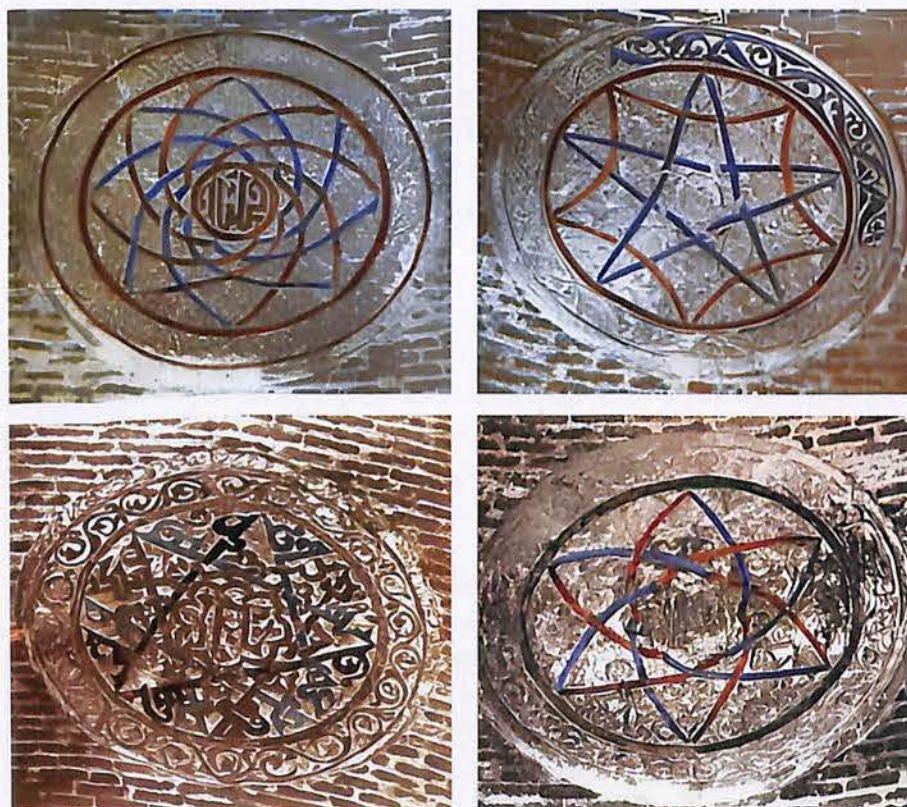
Most of the castles consist of 3 and 4 floors like towers. The suburbs of the town are very beautiful. There are rich stream and verdure there. The Araz River flows across the town... In the mighty days of the Eldiguzids, Nakhchivan acquired the most magnificent view. Amir's palace and the house of government were built there. There are splendid madrasas, mosques and tombs in the cemetery" [5].

The manuscript "Ajaib-Ad-Dunya" gives comprehensive information about the 13th century Nakhchivan. From this source, we can conclude that Nakhchivan turned into a great and magnificent city in the 12th century after becoming the capital of the Eldiguzids and preserved its appearance.

As it seems from the written source, it is not difficult to imagine general town-building structure of Nakhchivan. The town was surrounded with the fortress walls and formed around the inner fortress. According to the source, the River Araz flowed across the town which indicates the breadth of the borders of the town at that time.

It is shown in the manuscript that monumental religious and memorial constructions were founded especially in the outer town. From the town-building point of view, the interesting fact is that there were three and four-floored great palaces in Nakhchivan.

Although the given data provides approximate knowledge about the town-building structure of Nakhchivan, its exact plan was shown only in the scheme prepared by Russian military engineers in 1827. According to the plan, it can be assumed that the social center of the town was the area where the Mausoleum of Momina Khatun located. In this area, the tombs which were the products of Ajami's creative work, Juma Mosque and Amir's palace were located as parts of a complex around the irregularly shaped square.

The first and second medallions of the inner dome of the tomb

The third and fourth medallions of the inner dome of the tomb

Despite the destruction of Nakhchivan which was one of the main conflict points in the Safavid-Ottoman conflicts in the 16th century and the beginning of the 17th century, the city managed to preserve its urban appearance until the 17th century. It is confirmed by the information given by a Turkish traveler Ovliyaa Chalaby. While describing the architectural constructions of the city, he mentioned the names of 40 mosques, 20 caravansaries and 33 minarets. He noted that the walls of the Nakhchivan hammams were covered with limestone and the floors with marble [4].

The above-mentioned facts suggest that Nakhchivan was a great and magnificent town in the 12th century and it is doubtless that Ajami's creative work had a certain role in this.

The travelers such as O. Chalaby, Tavernier, Dubois de Montpereux, and Jean Chardin gave information about Nakhchivan and its monuments in their manuscripts.

In the 19th century, several articles were published where Nakhchivan and its monuments were described and taken note of. The articles published in the collection "Obozreniye rossiyskix vladeny za Kavkazom" by August Engelhardt, Zielinsky and Nikitin are important sources in this regard. [4]

The inscriptions of Nakhchivan architectural monuments were studied by the Russian scholars Christian Martin Frähn and Nikolai Vladimirovich Khanykov. The paintings by Dubois de Montpereux and Eugène Delacroix are also significant sources for the study of Nakhchivan monuments.

German architect Eduard Jacobsthal's work devoted to the important monuments of Nakhchivan is special historical-architectural research. He measured the monuments on-site and prepared their patterns during his trip to Nakhchivan (1897). According to the materials published by Eduard Jacobsthal, Nakhchivan monuments raised a great interest in the West.

During the Soviet period, the study of Nakhchivan School of architecture entered to a new phase. Several articles were published in these years. The researcher Y. A. Pakhomov read the words "The work by the architect from Nakhchivan Eyyub al-Hafiz Ahmad" on the inscription belonging to 1322 and comparing it with the inscriptions where Ajami Nakhchivani's name is mentioned, he put forward the first assumptions about existence of Nakhchivan School of architecture. A. Alasgarzadeh also gave the complete works of inscriptions of Nakhchivan monuments in his article. [7]

The Institute of Architecture and Art of Azerbaijan National Academy of Sciences had a great role in the research of Nakhchivan School of architecture. The materials in this regard were published in the book

titled "History of Azerbaijani architecture". It is necessary to single out academic A. V. Salamzadeh's and Doctor of Arts K. Mammadzadeh's research carried out in this field. The monographs "The monuments along Araz" (1980) and "The monuments of Nakhchivan school of Azerbaijan architecture" (1985) are the fundamental investigations in this field. The analysis of several unique monuments of Nakhchivan school of architecture is found in the monograph "The architectural monuments of Nizami's period" published by J. Giyasi in 1991.

The monograph "Nakhchivan", published under the supervision of Yagub Mahmudov in 2012, elucidated not only the historical development of the country, but also its architectural heritage.

In the late 11th century, when the Seljuks lost control of the Azerbaijani territories, new memorial structures began to be built in the areas where they settled – tower-shaped tombs reflecting the Seljuk architectural traditions. The Nakhchivan School of architecture was the first cradle of the construction of perfect models of tower-shaped tombs. The Nakhchivan School of architecture played a major role in the creation and development of such models, and in expanding its sphere of influence to Azerbaijan and the countries of the Near East.

The author of the highest achievements of Nakhchivan School of architecture, the creator of its prosperity, the classic of the architectural manifestation Ajami Abubakir Nakhchivani popularized Nakhchivan School of architecture in the international scope. Brilliant features of the architect's works, who was the founder of this school, can also be tracked in this city.

Ajami Abubakir, who was born in Nakhchivan in 1126, lived and created there. As the most outstanding representative of Nakhchivan School of architecture, he left profound and indelible traces in the development of medieval Azerbaijani architecture and served as a guiding influence on the successive Azerbaijani art of architecture.

Throughout a period of more than 900 years, masterpieces created by Ajami reflecting a high aesthetic style still keep their genuine attractiveness and unfading originality.

These works quite fairly testify that Ajami's heritage is among the immortal masterpieces of architecture. This architectural heritage which has been revived in our time encourages us to consider Ajami an incomparable architect of the 12th century. Ajami's heritage attracts attention with several unique peculiarities and carries out inheritance function.

In a time when there were no signatures in the western architecture, Ajami stands out as an author of several masterpieces and as a skillful master combining in himself an artistic and engineering mentality. A

brilliant personality as Ajami Abubakir cannot be skipped over in the architecture history of the 12th century.

One of the remarkable characteristics of Ajami's creative work is the predominance of the features referring to memorial constructions in his architectural style and compositions. It was the result of a certain historical condition.

One of the noticeable characteristics of the period before the 12th century was strengthening of local sovereigns because of weakening of the Arabian Caliphate. This process was going on in several Near East countries as well.

Trying to demonstrate their wealth and grandeur, the rulers placed material principles above religious tenets. These tendencies were intensified especially in the 12th century and alongside the indicators of their strength, the sovereigns also used the art to propagandize their dynasties among the people.

In medieval period, the sovereigns in the western countries, contrary to the East, conducted the policy of fostering people in a necessary way by using all types of art. Especially fine arts, sculpture, music and architecture served to this aim. But the prohibition of some types of art by Islam as opposed to Christianity made the Eastern rulers seek other ways of propaganda not contradicting to Islam. Exactly for this reason, beginning from the 10th century the architecture was chosen as a means of propaganda in Near East countries. Grandiose and gorgeous construction of the religious and palace buildings were used as a mighty influence instrument of the sovereign and his dynasty over the people. On the other hand, a special attention was paid to monumental and original building of memorial constructions. Such kind of memorial constructions was mainly set up by building tower-shaped tombs.

Tower-shaped tombs mainly consisted of two parts: underground vault allocated for burial and over ground part attracting attention with its monumentalism and decoration. Such tombs, having more than 30 m height, immortalized the memory of the buried person and made the people respect him. Ornamental decorations on the monuments, decorative portals and the inscriptions on which the names of the deceased's heir and the architect were shown were meant for this aim. If the memory of the kings were eternalized with the statues in the Western Europe, the tombs carried out this function in the East.

As these tendencies were very strong in Ajami epoch, Eldiguzids dynasty was also among the users of this type of architecture.

Tomb architecture founded by Ajami Abubakir was the beginning and guiding branch of this construction movement reflecting its peculiarities in its unique pearls.

Projection of the constructions and completion of the works by the same architect allowed him to prove himself by manifesting characteristic features of his artistic style. Although architecture was a product of a collective labor in the 12th century, Ajami's creative work was exceptionally of individual character, and it was manifested in unique masterpieces of his creative mentality.

Ajami Nakhchivani's contribution to the development of new architectural ideas was the creation of the composition consisting of a main arch and independent minarets standing in its flanks. It is unknown to the science whether such a composition existed before Ajami. This very fact allows to consider Ajami the founder of such compositions. Even the fact that the works of his predecessors have not survived to our days does not decrease Ajami's service to create a unique composition distinguished with clarity of artistic idea and proportionality of a general structure. As this style was a novelty of the epoch, undergoing the changes to some extent, it widely spread to the Asia Minor (from the middle of the 13th century), to Tabriz and Sultaniya (from the late 13th century), to Middle Asia (from the second half of the 14th century) and much later to India. However, it did not reach anywhere else the classic peak from the point of view of clarity of the composition and characteristic features of the triumphal arch typical to Ajami's work. Positioning of the minarets on the sides of the main arch (portal) was the most advanced and the most significant architectural element in the abovementioned places.

Ajami, who used to introduce himself as "al- Banna" in his architectural works, was also known as "Sheykhul muhandis" (the chief of engineers), as it is noted in a manuscript. According to this fact and other comparisons, we can conclude that the titles "bricklayer", "architect" and "engineer" were used in close meanings in the 11th-13th centuries and there was not so much difference from the professional point of view among the craftsmen having these titles [1].

The meaning of the word "engineer" (mühəndis) which was used as a synonym to the specialty of architect was "geometrizer" (həndəsiləşdirən) and as it seems, the root of the name of this specialty stands out for creativity. "Geometrizing" is obviously felt in all dimensions, surfaces and lines of the monuments of the 11th-12th century. In Ajami's works, geometric cut, proportionality and ornaments of the tomb architecture proves this master architect to be a profound connoisseur of this field.

High development of the science and art in the renaissance period of Azerbaijan connected these two fields to each other. That is, no sharp difference was observed between the craftsmen and scientists. In order to be up to date, a scientist had to master craftsmanship, and a craftsman

had to study science. For an architect to link these two fields became a necessity. It required a profound knowledge from the architect. Consequently, an architect-craftsman had to study mathematics, geometry and astronomy thoroughly. At the time when Ajami lived and created geometry and mathematics developed highly in the eastern countries including Azerbaijan. One of the fields where the scientific mathematical knowledge and skills were applied was architecture. Modular system of the buildings, calculation and installation of the constructions are based on mathematical knowledge. Ajami was a comprehensive personality having profound knowledge on scientific knowledge of his time.

Architect's knowledge of astronomy came from the aim of the medieval craftsman to have knowledge about the universe. Applying astronomic knowledge in his creative activity (tombs of Momina Khatun and Yusif Kuseyr), Ajami Nakhchivani achieved divine order and proportionality, integrity and harmony in the buildings he had constructed. Star patterns covering the exterior of the tombs indicate the master's knowledge of the universe, stars and astronomy.

In Ajami epoch, affinity of the architects to the nature was reflected in the structure of the site plan of the constructions, decoration works and harmony with the surrounding landscape. By creation of the first tower-shaped tombs in Azerbaijan and by using the floral patterns on the facial decoration of their exteriors, Ajami Nakhchivani managed to achieve a unique and individual composition. Ajami achieved the most perfect ornaments on the tombs of Yusuf Kuseyr and Momina khatun by decorating the background of the entrance patterns with the limestone carving. Carved limestone ornaments on the tomb of Yusif Kuseyr are shallow and linear, whereas they are capacious and softer on the tomb of Momina Khatun. Unique floral patterns on all sides of the tomb alongside fine limestone ornaments are also decorated with large floral patterns. In addition to proving the architect's affinity to the nature, it is also distinguished as a novelty in tomb architecture and later, this decoration was used in the other tomb architecture of Azerbaijan.

Ajami Nakhchivani developed the kufic inscriptions as the art of geometrical ornaments (girih) in architecture. Inscriptions in Ajami's works gained a great graphic – aesthetic value, which had never been observed anywhere else at that time [1].

In the tomb of Yusif Kuseyr, which is the first tomb known to us constructed by Ajami Abubakir, the kufi inscriptions were placed in a frieze form on the upper part of the niches in the exterior of the tomb.

From the point of view of abundance, complexity and combination with the geometrical ornaments, kufic inscriptions of the tomb of

Momina Khatun has no equal in the Asian Near East. In this monument, in addition to the significant junctures, the surfaces of the corner carcasses of the body of the tomb are also covered with inscriptions. The borders of these inscriptions are constructed in a more complicated and fine manner being mixed with ornamental elements.

Among the architects mentioned in the inscriptions, Ajami Nakhchivani is distinguished with high number of his works to be known to the science. As far as known to us, the name of the first Azerbaijani architect putting his signature on an inscription of a construction is Mahammad Makar Zanjani. This architect, whose name is not specified with any craft name, erected the tomb of the first Kharragan (1067–68). However, the name "Abul Maali Makar oghlu Zanjani" was shown as the author in the inscription of the second tomb of Kharragan. [2]

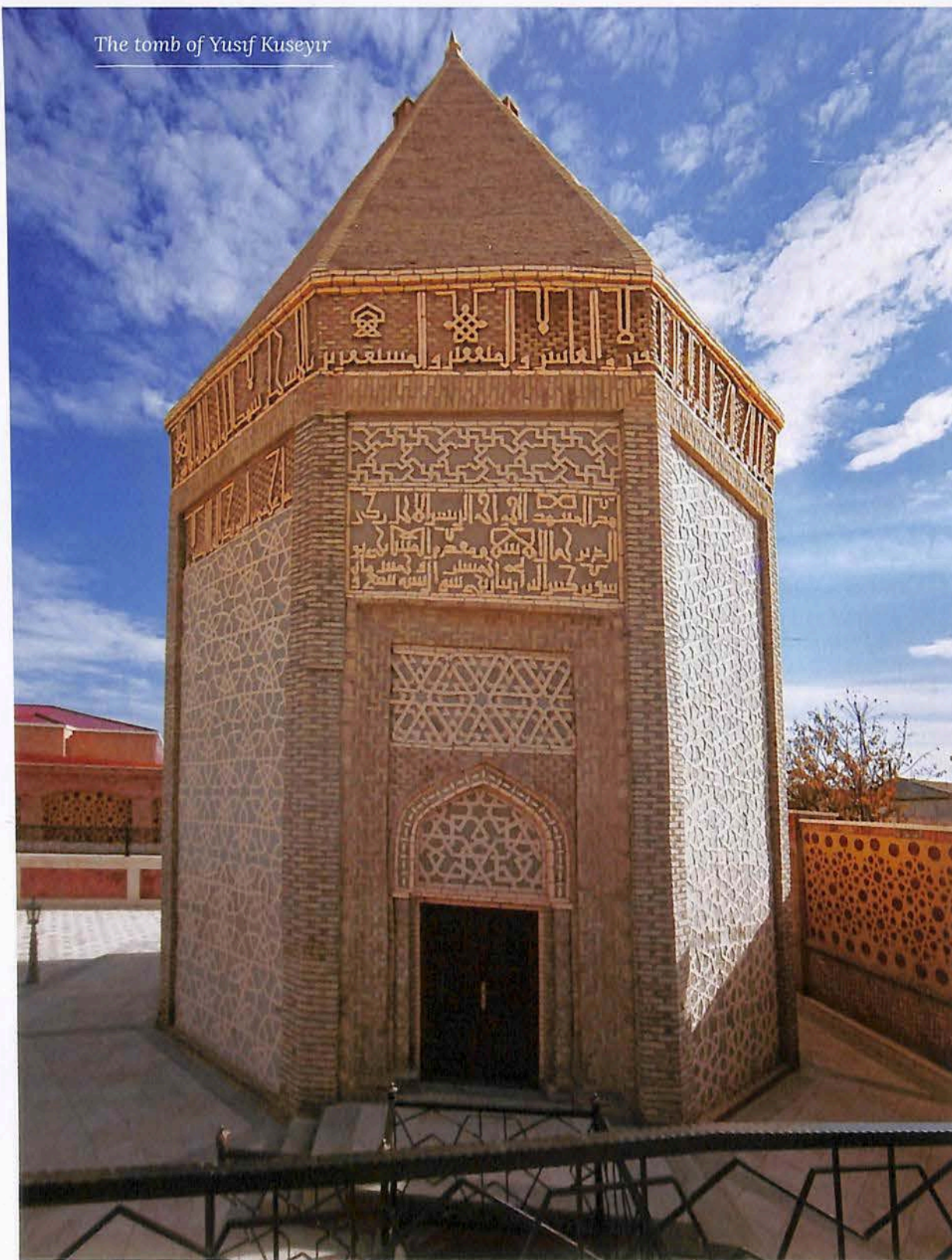
Ajami Abubakir was first such type of architect-specialist in the North Azerbaijan. At a time when names of the architects remained anonymous in the western countries, Ajami Abubakir's individual creative work kept on being engraved on the inscriptions of his works.

One of the unique peculiarities of Ajami's creative work in Nakhchivan School of architecture and his exemplary influence on successor architects was the technique of decoration with brick lining.

There were two methods of decoration with bricks in Azerbaijan: bricklaying with plane surface and embossed bricklaying. The embossed bricklaying was more widely spread in Azerbaijan. Individuality of the technique of decoration with bricks used in Ajami's works is reflected in wide usage of assemblage of coating blocks. Standard blocks were prepared by molding glazed or varnished bricks into a special rectangular casting-form with certain patterns and filling spaces among them with liquid and leaving them to solidify. Prepared blocks formed a single or whole pattern composition by being fixed on the surface of the wall which was being decorated. This technique allowed decoration works to be conducted rapidly and qualitatively. The tombs which Ajami Nakhchivani constructed using this technique brought original beauty to the architecture with fine, lace-like patterns. Later in the 14th century, this technique was used on the ornamental decoration of the tombs of Garabaghlar and Barda.

Let's have a look at the works of the incomparable architect of the medieval Azerbaijan architecture Ajami Abubakir Nakhchivani to trace his individual creative work.

The tomb of Yusif Kuseyir

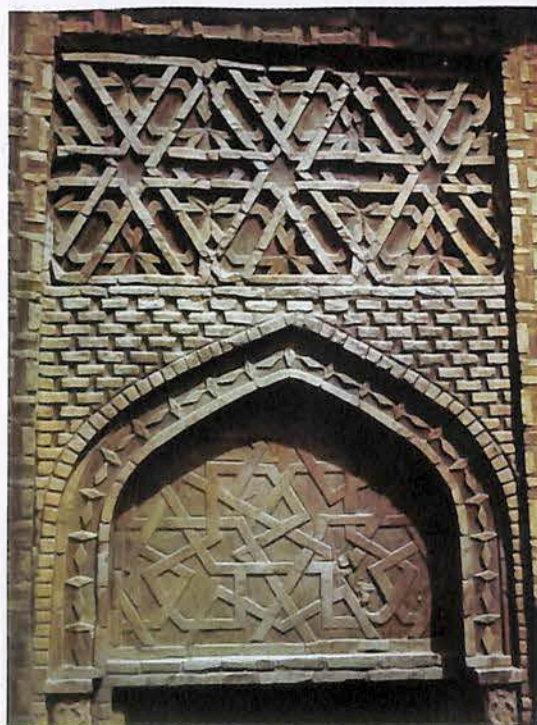
The Tomb of Yusif Kuseyir

A beautiful architectural construction known as a “Dome of ancestors” among the local people and as the tomb of Yusif Kuseyir in the science is located in the center of Nakhchivan. It has survived up to our time as the first work of Ajami’s creative work. This unique monument which has more than 863 years’ history holds a special place in the visual appearance of the city due to its sturdy design. The tomb which had undergone the influence of the centuries acquired a new life in the 50–60th years of the 20th century, as its parts which had tumbled down, were repaired and the structure was strengthened.

The monument which is built with baked bricks consists of underground vault and overland tower-shaped part. Octagonal planned composition of the vault is repeated in the overland part of the building from the inner and outer sides. In compliance with the plan, the vault is covered with a flat dome from the inner side. The surface of the façade is set in a frame, the upper part of which is completed with a horizontal

Fragment of an ornament on the wall of the tomb of Yusif ibn Kuseyir

The portal of the tomb

band across the whole perimeter of the tomb. On 7.20 m height, a general frieze crosses over the platform over the outer perimeter of the tomb. The following words are written on the frieze and on the inscription above the door of the tomb: "This tomb belongs to a chief, religious intellectual, the beauty of Islam, the chief of the sheikhs Yusif Kuseyir". In that inscription, the date of the construction of the tomb is indicated as the year of 557 AH (anno Hegirae) (1162 AD). Alongside with its functionality, the inscription also has a decorative appearance. It seems as

if pyramidal cover stands on a band of inscriptions, not on a prismatic body. The name of the architect is written in kufic handwriting on the left of the entrance door: "The work by Ajami bin Abubakir, bricklayer from Nakhchivan" [6].

The letters of the inscription are written with the bricks of 20x20x4 dimensions. The inscriptions are embossed from the main surface of the frieze in the height of about 2 cm. The main surface, making the background of the inscription is faced with brickwork. Frieze is framed with a raw of brick band in upper and lower parts.

Octagonal framework of the tomb is covered with pyramidal brick dome with eight pillars. The dome of the tomb is cross pillared in the inner part. The tomb of Yusif Kuseyir which preserved its appearance up to our time is a sample of dual dome structure with tent-shape dome outside and a spherical doom inside.

The tomb, the walls of which are made from square bricks, is riveted with blocks of 12 cm width. Overland entrance of the tomb is solved with a cross pillar. The pillar consists of an archivolt framed with rhomb-shaped bricks, the borders of which are surrounded with slantwise placed bricks. The entrance portal consists of a rectangular frame decorated with geometric

motifs. A cornice with simple cutout is formed in the passage part leading from octagonal structure to the doom.

There is an octagonal hole opening to the vault from the floor of the upper chamber of the construction which is located directly under it. The passage from the wall surface of the vault to the doom cover is designed with a small joggle. The top of the tomb of the vault is designed with a flat octagonal panel.

The upper tower of the tomb is installed with shallow niches in the interior and exterior parts of octagon. Interior is formed with sharp niches, whereas exterior is formed with rectangular ones. The harmony of these niches forms a constructive system similar to the structure of the carcasses of the corner parts which are in a form of solid supports, thus providing a visual stability in the exterior of the monument. Due to constructive stability of the corners, the building, the walls of which are not very thick (80 cm), was durable.

The interior of the tomb of Yusif Kuseyir was not decorated. Inside of the niches were covered with dense geometrical patterned bricklaying in its exterior. All eight surfaces of the tomb were decorated with different geometric ornaments. The ornaments were made from small

The tomb of Yusif ibn Qusayr and part of the Shahab neighborhood in 1937. Artist Ivan Pavlovich Sheblykin (1884 – 1947)

bricks which were finished with limestone liquid in a form of plates and then fixed on the surfaces. The surface of the niches was decorated with special pattern compositions which create light and shade effect in the corner cages. Only the western façade of the tomb was designed differently, which is caused by installation of the cross-pillared entrance portal.

Although the tomb of Yusif Kuseyir is not a big construction from the point of view of its dimensions, the clarity of the composition, top-quality construction works and magnificent stone carving works indicate the architect Ajami Abubakir's high-level mastership. A special brick decoration with geometrical ornaments called "giri" (knot) is

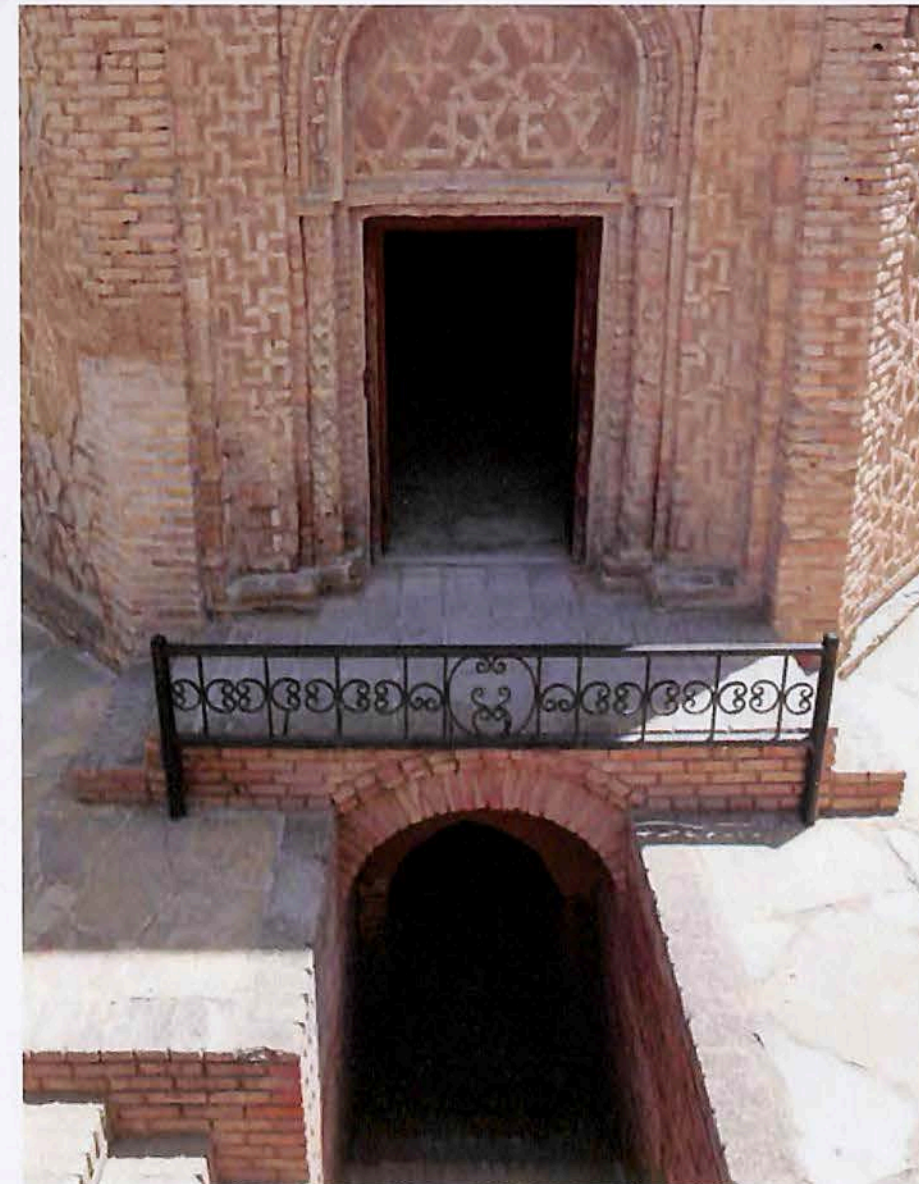
Interior of the
mausoleum of
Yusif ibn Kuseyir

used on the surface of the niches of the tomb. The elements forming the giri consist of geometric forms (polygons or stars). These patterns, conforming to a strict mathematic rule, are set up from the harmonic connection of the lines [1]. The architect's usage of giri patterns in architectural decoration provides the architectural appearance of the construction with unique beauty. Giri patterns held a special position in Ajami Abubakir's tomb works.

The tomb is a beautiful architectural work from the point of view of clarity of the composition, as well as exactness and aesthetics of the construction works.

Mausoleum of
Yusif ibn Kuseyir

The mausoleum of Momina Khatun

The mausoleum of Momina Khatun

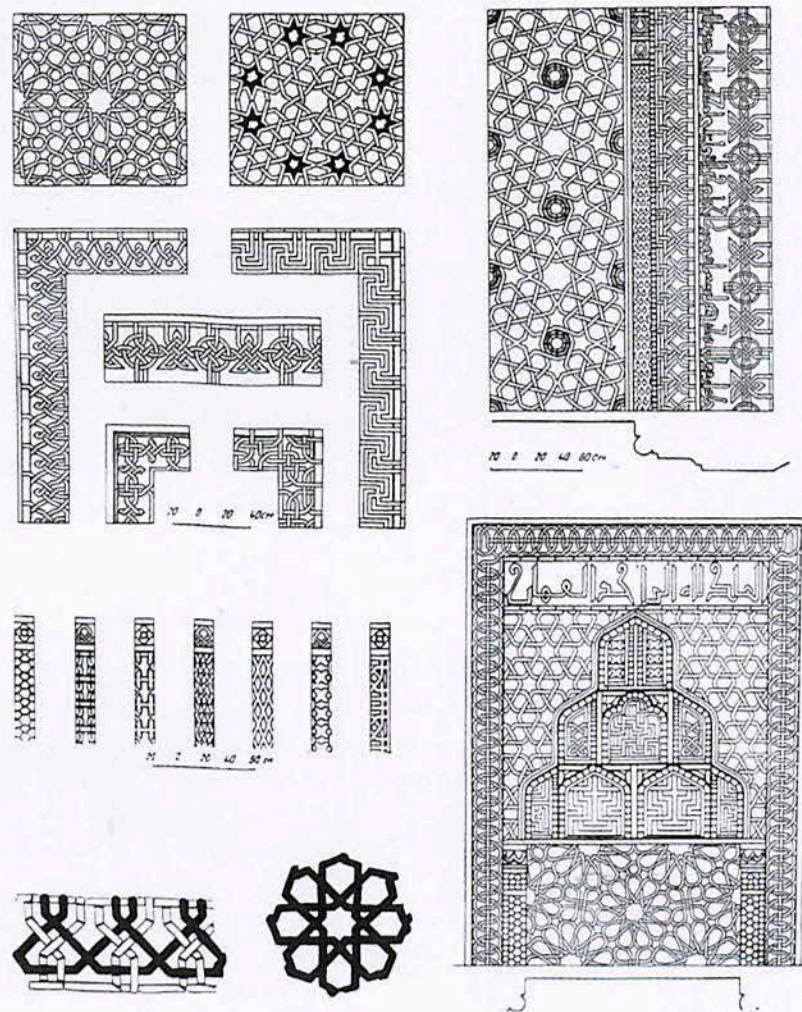
Ajami Abubakir's second work surviving up to our time, the mausoleum of Momina Khatun, rises in the center of the city as a witness of the magnificence of medieval Nakhchivan and a proof to the high artistic-architectural level of Nakhchivan School of architecture.

This construction which is the masterpiece of Azerbaijani medieval architecture and Ajami's creative work is distinguished with genuine monumentalism and elegance of typical peculiarities of separate junctures.

A unique sample of Atabegs architectural complex survived up to our time is known as "the dome of Atabegs" among the people. The information regarding Atabeg Eldiguzid's commission to construct this memorial tomb is inscribed on the band - frieze between the prismatic body of the building and tent-shaped cover: "...This tomb was ordered by a fair shah, well-educated person and great victor Shamsaddin Nusrat to the memory of Momina Khatun, honor of the Moslem! ..." [1]

"On a nice spring day of the 1186th year Nakhchivan people who had just celebrated Novruz holiday gathered for a new joyous event in the

Facade decorations
at the tomb of
Momina Khatun

main city square again. That day the construction of the tomb devoted to the memory of the most prominent woman of Atabeg's dynasty Momina Khatun was completed.

Enraptured with the beauty of the tomb and moved a little, the shah Atabeg Shamseddin's grateful eyes searched for the architect Ajami among the courtiers. As everybody else, the architect also stood astonished before the great piece of art, the beauty which he had created.

Atabeg looked at the tomb again. His wide-opened eyes wandered on blue tent-shaped doom, frisky pillars, the walls decorated with carpet ornaments, crossed inscriptions and stopped on a hemistich completing the most upper band of inscription:

*We fade, only wind remains in the universe,
We die, only art is left in memories!*

Atabeg glanced with a trust at the chief architect of the palace once again. He felt a strong resemblance between the magnificent tomb and the master-architect with majestic bearing" [1].

In fact, the Mausoleum of Momina Khatun created by Ajami Abubakir is a symbol of pride and majesty. Some specialists consider that the tomb is devoted to the wife of Atabeg, whereas the others consider it to be for his mother. Local people stress out that the Mausoleum of Momina Khatun is a family mausoleum of Atabegs in Nakhchivan. Of course, Jahan Pahlavan was also buried there.

The master-architect constructed the Mausoleum of Momina Khatun 26 years past the construction of the tomb of Yusif Kuseyir. It is evident in the monumentalism, individual composition, principles and elements of decorative ornaments of the art work, as well as in the architect's mentality and creativity. The Mausoleum of Momina Khatun reflects a more profound development of already founded composition principles from artistic-architectural point of view.

The Mausoleum belongs to the tower-shaped memorial constructions type. Its height (without tent-shaped doom which has not survived until our time) is about 25 meters. Taking into account that the height of the destroyed external cover was 8 meter, we can assume that the height of the Mausoleum of Momina Khatun in early ages was 33 meter.

For centuries, the Mausoleum of Momina Khatun has been object to research of several travelers and scholars. In the beginning of the 19th century, Dubois de Montpereux sent the print of the inscriptions of this monument to Petersburg to academic Christian Martin Frähn and since that time, different scholars and orientalists had published the results of their research about the Mausoleum and inscription. Orientalist Nikolai Vladimirovich Khanykov, traveler Eugène Delacroix and others were among them.

The first detailed research of the Mausoleum of Momina Khatun was carried out by a German architect Eduard Jacobsthal at the late 19th century, in 1897. The results of the architect's research were published as a booklet in Germany in 1899. During his trip to Nakhchivan, Eduard Jacobsthal studied the Mausoleum constructed by Ajami Abubakir thoroughly, including the tomb of Yusif Kuseyir, measured them and published their plans, façades and cuts in his book by photofixation. In addition to the architectural explanation of the monuments, orientalist M. Hartman's thoughts on the research of inscriptions also were added to the book. Such a detailed publication of Ajami's architectural work in the west brought fame to the monuments outside the country's boundaries. Several orientalists give information about Nakhchivan monuments citing this book. The research by F. Zarren among them required a special attention [5].

Details of exterior
of Momine Khatun
mausoleum

The Mausoleum of Momina khatun was thoroughly studied in 1939–1940 by several architects and this work was continued to the study of the monuments of Nizami epoch. Comprehensive scientific research of the Mausoleum of Momina Khatun, as well as other Nakhchivan tombs were presented in the monograph “The history of Azerbaijani architecture” published by the Institute of Architecture and Art of Academy of Sciences of Azerbaijan in 1963. The measurement works were conducted on the Mausoleum of Momina Khatun for restoration purposes in the 50s of the 20th century.[7]

Ajami Abubakir Nakhchivani's tomb architecture was once again elucidated in Professor J. Giyasi's monograph “Architectural monuments of Nizami epoch” in 1991.[1]

The Mausoleum of Momina Khatun consists of two parts: underground vault and overland tower-shaped construction. The vault is round in accordance with the plan. The planned structure of the vault is designed in a very interesting way. A pillar is installed from the main multifaceted column

located in the center towards each corner of the decagon. The internal area of the underground part is formed in accordance with the construction scheme accepted for the cover structure. The edges of the vault are covered with a pillar-ceiling supported by a strong column in the center.

Interesting fact is that this constructive style - nervure pillar-ceiling of a gothic system spread widely in the gothic architecture of the west, was used in the Mausoleum of Momina Khatun, thus forestalling West architecture as a sample of East architecture. This interesting architectural - engineering installation is the third and full-fledged sample of such a construction in the history of Azerbaijani architecture and it indicates the architect's engineering talent brilliantly.

The tombs of such structure were typical only for Maragha - Nakhchivan region. The first sample of them was the Maragha Girmizi Gunbad Tomb built in 1148, the second one was the Tomb of Kharaba Gilan near Ordubad, Nakhchivan, which was designed with a mushroom-shaped column with supporting construction in the center of the vault, the third and the most perfect one was the vault of the Mausoleum of Momina Khatun constructed in Nakhchivan in 1186. The vault of the Tomb of Kharaba Gilan, which consists of two parts, survived, whereas its overland tower tumbled down. The plan of the

vault is octagonal on the inner part and rectangular on the outside. There is a mushroom-shaped column expanding upwards in the middle of the cover of the vault of Gilan. The column is octagonal in plan. A similar supporting column is found in the Mausoleum of Momina Khatun in Nakhchivan which is the product of Ajami's creative work (H 86). The columns provide durability of the cover construction.

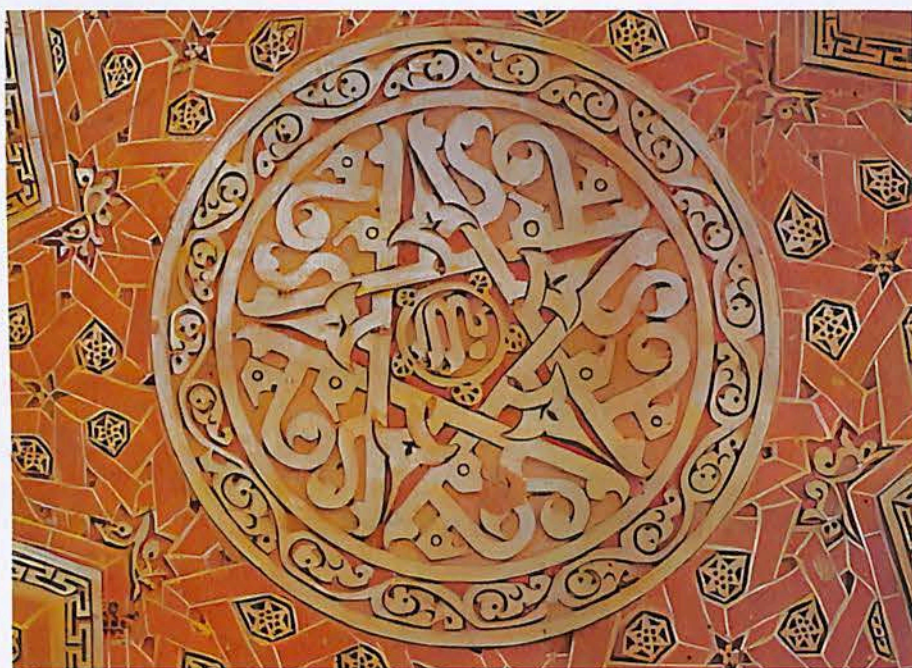
The overland part of the Mausoleum of Momina Khatun is decagonal from the exterior and is also erected on decagonal seating. The seating of the tomb, which is not high, is also decagonal like the body and is coated with huge diorite plates. There is a high brick construction of the tower of the same cut on the tomb.

The structure of the body of the Mausoleum built from bricks has a resemblance to the Tomb of Yusif Kuseyir. The corners of the tomb are also designed in the form of joggle and the surfaces are installed with niches that are not deep. The composition of the Mausoleum is designed for round appearance and it is achieved by constructing all surfaces in the same form. Only the niche opening to the entrance, which begins with a small portal, is an exception, which does not spoil the general composition of the surfaces. However, the architect did not try to distinguish eastern surface of the construction, where the entrance door opens, from the others in order not to disturb geometric beauty of the tower-shaped prismatic capacity of the Mausoleum. Rectangular entrance door is placed in a shallow and sharp niche.

An inscription with the architect Ajami Nakhchivani's name is placed at the entrance. Regarding the placement of the architect's name, there are differences between this Mausoleum and the Tomb of Yusif Kuseyir. Unlike the first tomb, the inscription is moved from the side to the center and gained canonical composition form. The date of the construction is shown as “Muharram 582” (1186) on a simple portal.

All the decorations of the Mausoleum of Momina Khatun are concentrated on its external surface. The exterior is formed by shallow niches which are completed with stalactite pillar composition in each ten face and it gives a majestic plasticity to the architectural view of the Mausoleum. The surfaces of all faces are covered with different illustrated geometrical ornamental patterns. All the surfaces of the Mausoleum are designed with synthesis of fine arts and architecture. The juncture pillars of the faces of the construction are designed in a joggle form as in the Tomb of Yusif Kuseyir, while the surfaces acquired a concave form. Wide and quite thick corners of the decagon differ substantially from simple solution of the corners of the Tomb of Yusif Kuseyir. If the corners of the Tomb of Yusif Kuseyir serve just as boundaries among the ornamental surfaces, here they are designed dynamically to convey magnificent deepness of the core of the

The medallion inside of the tomb of Momina khatun

construction. As opposed to the Tomb of Yusif Kuseyir, the corner joggles are not left without decorations here. Using the composition principles of the Tomb of Yusif Kuseyir, decorative means are considerable here, enriched with ornamental decorations and inscriptions designed for decoration. The author applied bricks as ornamental decoration illustrations in the second tomb, as in the first one. Insertion of turquoise glazed bricks to the ornamental decoration of the Mausoleum of Momina Khatun in a very exact and simple way as a novelty helps to read complicated decorative patterns formed with baked bricks and becomes an instrument of influence increasing aesthetic coloring of the Mausoleum. Similar to calligraphic samples of a beautiful art work, the decoration of the surfaces and corners of the Mausoleum of Momina Khatun consisting of inscriptions and geometrical ornaments, as well as floral illustrations on limestone is a graphic example of the architect's diverse creative work.

The ornamental decoration concentrated on the niches of the Mausoleum reflects immense fantasy of the architect who succeeded to create different ornaments from the elements that are matchable with one another. The ornamental illustration, which is different on each face of the decagon, is of the same type everywhere. The base of the many ornaments is a multifaceted star reflecting rays and connecting them with one another. The most frequent ornament on the faces consists of the stars with 5, 6, 8 sides and multifaceted ones, as well as hexagonal and octagonal figures. [8]

Ornaments on all the surfaces of the Mausoleum are different. The master did not make any repetitions in carving. Alongside this difference, the craftsman's proficiency is reflected also in creating all the ornaments in the same character and thus keeping general integrity of the monument.

Joining in the upper parts, the corners of the body of the decagon surrounds the niches, which are completed with stalactite, with a rectangular frame. Architect Ajami covered these frames with graceful epigraphic figured- rectangular letters linked with one another in a vertical way, thus transforming kufic writings into complicated patterns. A. Alasgarzadeh who read these inscriptions concluded that the sides of all the faces of the decagonal tomb are framed with the text of the Sura "Yasin". This Sura is repeated twice, going once from the first face to the fifth, and the second time from the sixth until the tenth one. On each face the inscriptions are directed from down to up and then to the left and later to the down. The faces, which are framed with the Sura "Yasin", are joined by an inscription band above, and the information about the author and purpose of the construction is given in this inscription. This inscription differs from the others with the big dimension (the height of the band is 98 cm) of its writings and color. The purpose of the vertical order of the writings with blue glazed bricks on a plane background is the architect's endeavor to draw attention to this inscription from far away. Upper side of this inscription, which looks like a pattern composition, is surrounded by three rows of stalactite bands. If the architect passed from the band of inscription directly to the pyramidal cover in the Tomb of Yusif Kuseyir, on the one hand, the passage of inscription to the stalactites completes the stalactite endings in the cross pillars of the niches creating a harmony with them, and on the another hand, it brings a lightness to the passage leading to the octagonal pyramidal doom here. The cover of the Mausoleum includes a double doom. Sphero-conical doom in the interior and pyramidal one in the exterior complete the architectural composition of the monument [11].

Ajami used stalactite band as a cornice band only in the Mausoleum of Momina Khatun out of his tomb architecture, which arose from architect's intention to stress the graphic-aesthetic value of the construction.

The interior of the Mausoleum of Momina Khatun is designed in a very simple way in comparison with its exterior. The architect was satisfied with the inscription band placed on 20 m height and four medallions of large dimensions sited on the surface of the doom here. The medallions with a complex ornamental composition are carved on

the ceiling of the Mausoleum on limestone liquid. Later these medallions were examples for the medallions of the Tomb of Oljaytu Khudabanda in Sultaniyya.

There remained four medallions with 1,5 diameters on the surface of the inner dome. They are in the north, south, east and west sides of the dome. According to the remainders, it is supposed that there used to be one more, the fifth medallion on the top of the dome. Although several epigraphists and architects (A. Alasgarzadeh, E. Jacobstahl, M. Hartman, A. Salamzadeh, K. Mammadzadeh) were engaged in research of these medallions, no explanation was achieved. But architects A. Salamzadeh and K. Mammadov clarified the meanings of all four medallions by taking new photos of them in 1981 and by revelation of the medallions created 128 years later in the Tomb of Oljaytu in Sultaniyya under the influence of the medallions of the Mausoleum of Momina Khatun: the first medallion is made up of repetition of the word "Allah" (Mahammad) for eight times. The decorative effect, the architect achieved here is inimitable, as it seems as a plastic floral ornament.

The second medallion is formed with the combination of different words. The center of the composition is a five-pointed star, here. The sides of the star repeat the word "Allah" sequentially. The word "Omar" is repeated 6 times in each side of the five-pointed frames around the star.

The basement of
the tomb

The frames of the third medallion keep its floral character. The center of the medallion is a geometrized plate intersecting with the script of the kufic inscriptions, which form an octagon connecting with the centralized plate. Kufic inscriptions consist of the names of the first 8 caliphs.

The fourth medallion has a resemblance to the first one from the point of view of composition. The researchers suggest the idea that the word "Allah" is repeated in 5 sides of the hexagonal star [5].

Circular plate-medallions are the carving pieces of Ajami's creative work and as unique pearls of the medieval architecture, they had their influence on successive architectural heritage. Combination of different floral patterns with kufic inscriptions, designing Koran verses and Islamic sayings skillfully are the product of the architect's religious faith. Ajami hoisted these circular plates which are the symbols of the sun and planets to the highest place of the interior, i.e. to the inner part of the dome, thus "illuminated" the dusk tomb interior from above.

There are traces of the winding stairs alongside the surfaces of the walls of the interior leading to the chimney located in the dome. Even the protuberances of blue-colored inscription band under the plaster of cylindrical walls indicate the once existence of certain decoration works.

In addition to being a magnificent artwork by Ajami Abubakir Nakhchivani, the Mausoleum of Momina Khatun is also a masterpiece of Azerbaijan medieval architecture. Capacity-site composition and gracefulness of separate parts of the memorial, indicating it is dedicated to a woman, is a product of the architect's mentality, delicate taste and great artwork. Fine features of the floral and geometrical – ornamental patterns elaborated with limestone are decorations arising from great ornamental talent of the architect. The compositional peculiarities, decorative elements and principles of the Mausoleum of Momina Khatun had a great influence on the future development of majority of the Azerbaijani tombs. The researchers' views on this unique artwork prove the value of the architect's creative work once again. After giving artistic analysis of the Mausoleum of Momina Khatun in his three-volume work "The history of the world art", Professor M. B. Alpatov concludes as the following: "It is impossible to find such a superior form of architectural feeling, classic perfectness of composition and excellent engineering in Central Europe at that time. The breath of humanism is felt in the tomb of Nakhchivan, as in the best works of the classic Eastern literature "Shahnama" by Firdovsi (10th-11th centuries) or "Leyli and Majnun" by Nizami (12th century)" [6].

Entrance Portal

As it is evident in the pictures and photos from the 19th century, the entrance to Atabegs complex along with the Mausoleum of Momina Khatun was constructed with Juma mosque, a monumental building which did not survive up to our time and an entrance portal with rich decorations and two cross-pillared minarets. The inscription of the portal with two minarets with Ajami Abubakir's name was read and published by the prominent Russian orientalist Nikolai Vladimirovich Khanykov in the middle of the 19th century. According to the orientalist's notes, it was noted in the inscription above the portal that it was built in 1187 by "the head of cavalry and tax collector of Atabegs state Amir Nuraddin". The words "the work by architect Ajami Abubakir

*The complex of
Momina Khatun.
Entrance portal
with twin minarets*

Nakhchivani" are written in Arabian language and in kufic script in that inscription as in the other ones.[7]

As it is known from N.Khanykov's article dedicated to the inscriptions of the portal, it was built a year after the completion of the construction of the Mausoleum of Momina Khatun. Besides it, in another inscription where Atabeg Jahan Pahlavan's name was mentioned, it was reported that he had died. Hence, we can come to the conclusion that the portal with two minarets was completed after Atabeg Jahan Pahlavan's death and it was connected to the Mausoleum of Momina Khatun. After the analysis of the inscriptions on the portal by the researcher A.Alasgarzadeh and according to Eugène Delacroix's picture, academic A. Salamzadeh concluded that the portal was related to the Mausoleum of Momina Khatun.[7]

The information given by B. A. Engelgard in the 19th century also incites interest: "Turkic Mosque is a big construction with the interior pillars hewed from stones and traces of different patterns (most likely made of limestone). One part of the building has already collapsed, and the remaining part can tumble down any moment. There are two entrances with two minarets, the height of which is 10 sazhen each, at approximately 50 sazhen (approximately 107 m) distance from the Mosque.

The area between the mosque and the entrance door used to be covered with the constructions that belonged to the mosque. However, now that those constructions are not there, it looks like the entrance door belongs to the special minaret (The Mausoleum of Momina Khatun) located very close to it". [7]

Clearly, abovementioned mosque is the Juma Mosque of Nakhchivan. According to the written materials, the main pillar (portal) with two minarets used to connect to Juma Mosque via different constructions, most likely via madrasa cells and portico galleries and we can suppose that this portal was opened to the yard of the mosque.

In the historical sources, it is indicated that there used to be a madrasa in the Atabegs' complex. It is doubtless that madrasa was directly connected with the Juma Mosque. It is supposed that two minarets used to be main gates of the yard in which religious-memorial constructions (mosque, tomb, madrasa) were gathered. The initial constructions of the Atabegs' complex were a palace and a government house, but an entrance main pillar was constructed later, which only remains in images by now [7].

This work by architect Ajami is very significant from the point of view of tracing his creative work, his application of different

architectural compositions, as well as all the constructions of the complex, including the Mausoleum of Momina Khatun.

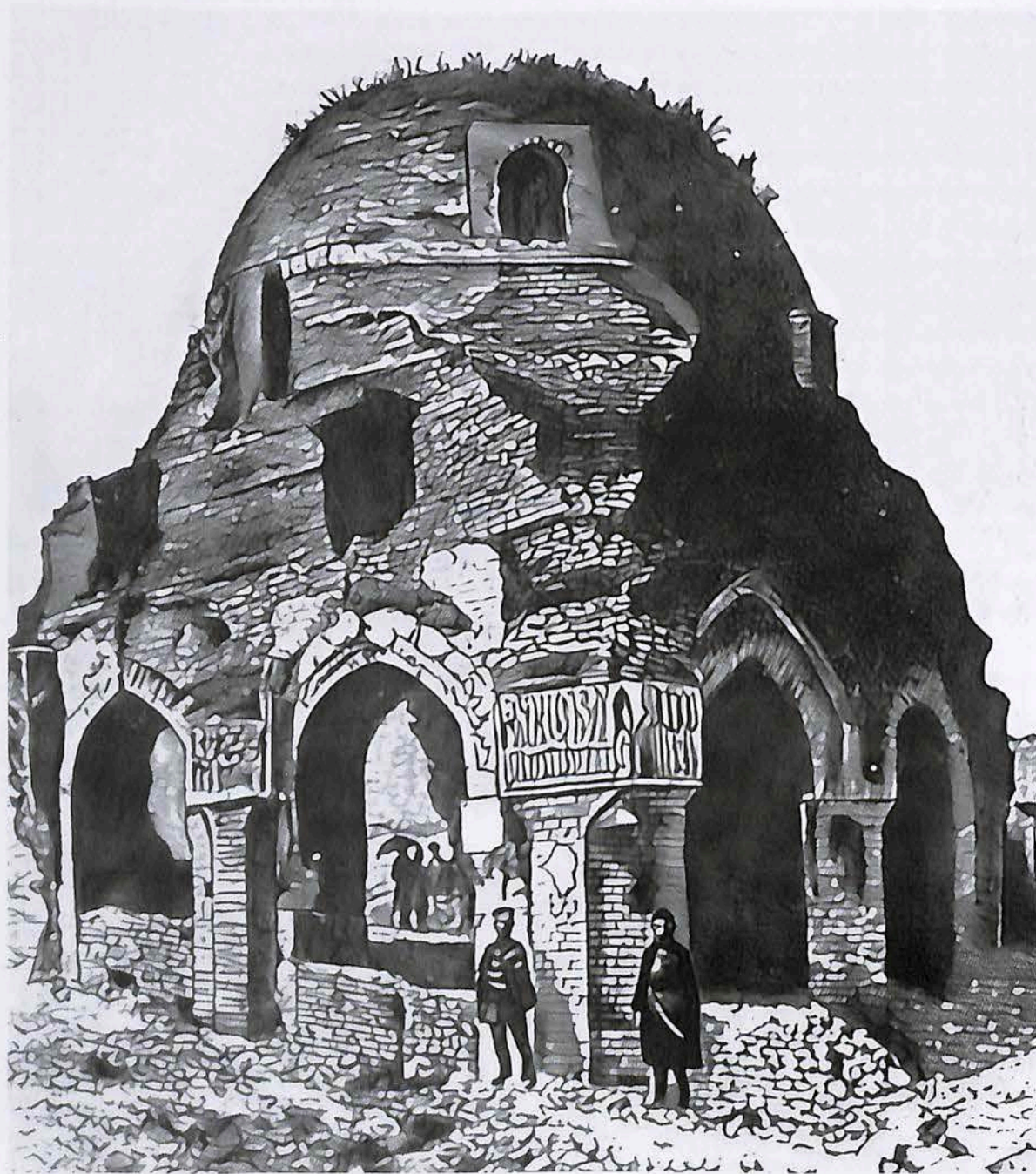
Minarets, being the main elements of Islamic architecture, had been formed depending on social-economic, climatic and geographical characteristics of different countries. Even minarets with different compositions in Azerbaijan territory were constructed depending on the peculiarities of different regions.

These twin minarets located in Nakhchivan are worthy of special attention as the most ancient minarets of Nakhchivan school of architecture. Architectural composition created by the architect with twin minarets and the cross-pillared portal connecting them are remarkable. This entrance portal even has a resemblance to a "triumphal arch." Cylindrical minarets with plain surface are trimmed in an appropriate way to draw attention to the main arch forming the center of the composition and to give more solemn view to it. Architectural rhyme and decoration elements are gathered on the surface of the portal. The surface, where the main element of the portal - arch is located, is decorated with vertical cavities of non-deep scales, which increase the width of the center of the composition and give an aesthetic beauty to it. This element, applied skillfully by the architect, later had an influence on the compositions with twin minarets in Azerbaijan, as well as in the Eastern architecture.

The tomb in the village of Garabaghlar in Nakhchivan is also based on the same composition. The tomb, which began with a double-minaret main arch, benefited from the complex construction of the Momina Khatun and Juma Mosques of Ajami and was built in the 13th-14th centuries. The simple cylindrical, upward-slimming minarets and portal composition from the flanks is repeated in the Garabaghlar tomb. A well-preserved medieval architectural complex is also located in the village of Garabaghlar, located 40 km northwest of Nakhchivan. Currently, the complex consists of a brick tomb from the 14th century, two tall minarets from the 12th-13th centuries that protect the remains of the main arch from the flanks, and the ruins of a religious building, most likely located between the portal and the tomb. A fragment of an inscription on the main arch (portal) mentions the name of Koday Khatun, the wife of Abaqa Khan, probably from the Elkhanid dynasty.

The main arch composition of the Atabegs' complex in Nakhchivan, which is a product of Ajami's creative work, turned into a leading artistic architectural element in many of Islamic countries in the following centuries. In the development of new architectural ideas, we

see the service of Ajami Nakhchivani in creating the arched composition with minarets on its sides. Such a composition is not found anywhere else in earlier periods. Architect Ajami can be considered the first creator of such compositions. This method, having undergone changes to one degree or another, later became widespread in Asia Minor (mid-13th century), Tabriz and Sultaniyya (late 13th century), Central Asia (second half of the 14th century), and much later in India, but nowhere did it reach the classical peak inherent in Ajami's creativity in terms of compositional clarity and the specificity of the triumphal arch. The flanking of the arch (portal) with minarets was one of the most important methods in the mentioned areas.

Juma Mosque

According to the written sources, the Juma Mosque captured the attention of travelers and explorers coming to Nakhchivan and it was the dominant of the complex and had a special place in Atabegs' composition, because of its big capacity. French traveler Tavernier, who visited Nakhchivan in the 17th century, noted only the Juma Mosque out of the monuments of the city. He appreciated this mosque highly as one of the most magnificent mosques in Asia and indicated that it was already destroyed. The pictures drawn by the traveler Eugène Delacroix who visited Nakhchivan in the 19th century and the photos taken by Jacobstahl at the late 19th century, as well as travel notes of some other persons help to get the description of this construction, which was already destroyed completely in the 20th century.

V.A. Engelgardt wrote in the mid-19th century, referring to the Nakhchivan Juma Mosque: "... This is a great building with pillars built from hewed bricks. The traces of nice embossed carved patterns remain inside of it. Part of the building has collapsed, and the remaining part is in a danger of tumbling down" ... [4]

So, the constructions around the Mausoleum of Momina Khatun used to form a complex consisting of memorial and religious buildings. It indicates that the author of the whole complex, including the Mausoleum of Momina Khatun, was Ajami Abubakir.

Perhaps Nakhchivan Juma Mosque was the most remarkable among the Azerbaijani mosques in the 12th-13th centuries. According to the photos, its center used to have a domed cover construction, and the base of the planned composition consisted of passage galleries (portico) and a large praying hall surrounded with additional rooms. The saloon was covered with a spherical dome of a large diameter. The small windows on the dome provided internal illumination. According to the witnesses' information, there were beautiful graphic engraved decoration works inside the Juma Mosque. The multi-faced columns forming porticos surrounding the praying hall set up heavy chapiters and carrier construction of crossed pillars. The religious construction built of bricks, benefiting from Ajami's fantasy, does not lack the decoration created with bricklaying.

The photos of the Juma Mosque allow us to have some idea about its general composition. From the point of view of dimensions, the Mausoleum of Momina Khatun is overcome in comparison with the Juma Mosque. If the preserved part of this tomb is 25 meter comparing it, we can say that the height of the Juma Mosque was approximately 30-35 meter.

Juma mosques have always been distinguished among district mosques for their capacity and volume, as well as for their dominant and central position in urban planning structure and construction of cities. Perhaps Nakhchivan Juma Mosque also was one of such mosques. However, construction of this Mosque in Atabeg's complex also indicates that it belonged to the dynasty of Atabegs. Analysis of this type of Juma mosques constructed in the 12th-13th centuries show that Nakhchivan Juma mosque, which is one of the beautiful samples of Ajami's creative work, was the most significant one for its monumentalism and architectural solution.

This suggests that the central dome mosque in Kirna village of Julfa district of the Nakhchivan Autonomous Republic is similar to the Nakhchivan Juma Mosque. The architects tried to provide a smooth transition from the four arches to the base of the dome in the construction of the roof. Similar constructive and decorative methods were used during the construction of several central dome mosques, such as the Juma Mosques in Sujaz, Ardabil, Qazvin, the Gunbad-i Khaki Mosque in Isfahan, etc.

The founder of the Nakhchivan architectural school, Ajami Abubakir oglu Nakhchivani, whose 900th anniversary will be celebrated in 2026, is an artist who carried on the tradition of Seljuk tombs and determined the path of development of Azerbaijani tower-shaped tombs. Although the tomb architecture was against the Islamic traditions, immortalizing memories of the prominent persons spread widely in Islamic countries.

Ajami Abubakir, who was known as a master craftsman of Azerbaijani architecture, reached the peak of creative work with his art works. The ability to create monumental appearance with exact proportionality and elegant decorations, to invent efficient constructions for his time (for example: brick blocks prepared in advance) and profound knowledge of decorative means such as ornaments, inscriptions and colors were distinctive signs of Ajami's creative work.

Nakhchivan School of architecture gave its contribution to the development of Azerbaijan architecture by beginning to create new typical-architectural design, as well as establishing new methods of composition and structures of architectural parts. Nakhchivan craftsmen had a significant contribution to creation and application of advanced constructions for their time.

The creation of the most perfect examples of tower-shaped tombs was greatly contributed by Nakhchivan architects, not only from the city of Nakhchivan, but also from other cities within the sphere of influence of this school.

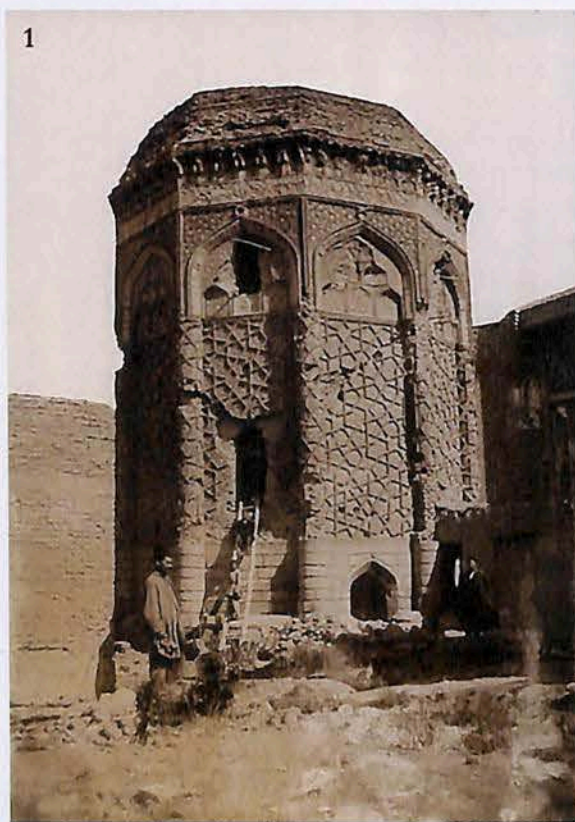
Nakhchivan monuments created by Ajami, had for centuries been remarkable architectural samples deserving to be imitated not only within Azerbaijan, but also much far away from its borders. Architectural methods typical for Ajami come into view in different forms in several monuments constructed in Nakhchivan and neighboring territories. This influence spread to Barda in the north and reached to Hamadan and Zanjan in the south, covering a large territory in Azerbaijan.

Until the 14th century, the architects introducing themselves in the inscriptions as from Nakhchivan continued the traditions of Nakhchivan School of architecture they belonged to in an efficient and distinct way. In order to be sure of it, it is enough to remember the monuments of Jugha, Maragha, Garabaghar, Barda, Hamadan, Salmas, Khuov and Urmiya. Even though Nakhchivan School of architecture weakened later, Ajami's traditions continued for centuries and have survived up to our time [2].

The influence area of the creative work of Nakhchivan architect Ajami Abubakir went beyond the borders of his native land. Ajami's creative work was studied thoroughly and new horizons of this work

were discovered. It is a distinctive that in the work "The history of Turkic art" written by Austrian art historian E.Dits and Turkic art historian O.Aslanapa, the influence of Ajami's architectural ideas and Nakhchivan tombs were considered to have a direct impact on several tombs constructed by Turkish architect Sinan in Istanbul in the 16th century. How did Sinan get to know Nakhchivan tombs? E.Dits reminded the known fact about Sinan's participation as an engineer of the janissary troops in the march of Sultan Suleyman to Iran in 1535-1536 and his visit to Nakhchivan with the Ottoman army.

Other Turkish investigators also confirm this influence as a fact. Architect Vedat Dalokay in his article "Sinan and society" when

1. Maraga Gunbadi-Kabud, 2. A tomb in the city of Ahlat, Türkiye

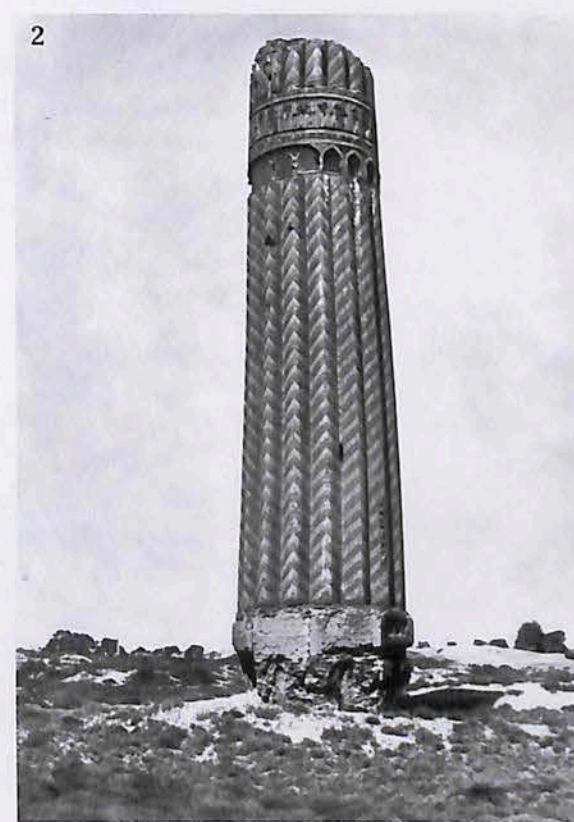
speaking about the Tomb of Khosrov Pasha located in Istanbul wrote that "the breath of the tombs of Atabegs' is felt here" [5].

While comparing the tomb erected in Türkiye near Mardin in the memory of Zeynal, the son of Uzun Hasan, with Ajami's creative work, the influence of the Nakhchivani architect is obvious.

From the slightest comparison of the surface of the frames of the main arches of the sepulchre of Keykavus I constructed by architect

Ahmad from Marand in 1219 with Ajami Nakhchivani's works, it is easy to find out that the parts of the tomb, its decoration and especially the combination of the geometric ornaments with kufic inscriptions placed above the central entrance, are just repetition of the motif used in the Mausoleum of Momina Khatun constructed by Ajami 35 years before Sivas sepulchre. Besides, all these were made of bricks just as in the Nakhchivan tombs.

The tombs in Barda, Garabaghar village, Nakhchivan, Urmiya, Salmas, Ardabil, Khuov and Duzan village located on the south coast of the River Araz have unique characters differentiating them from the tower-shaped tombs of other countries, in addition to reflecting

distinct peculiarities of the tower-shaped tombs. The main arch (portal) composition of the entrance part of the Mausoleum of Momina Khatun, which is one of the tower-shaped tombs in Ajami's architecture, played a significant role in its originality. In most of the tombs, architects demonstrated appreciable decorative means with architectural parts inherently specific to that composition, concentrating their attention exactly on this little architectural accent. In most cases, their fantasy in

1. Radkan. Tower-shaped tomb, 2. Termez Jarkurgan minaret

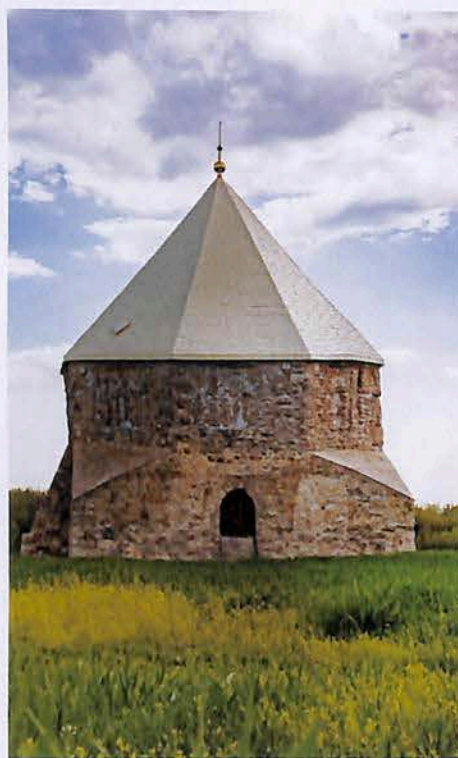
creating ornamental compositions inherently combined with perfect calligraphic inscriptions is inexhaustible.

The process of determination of the peculiarities of the minarets belonging to Nakhchivan School of architecture was ongoing in the 12th–14th centuries. Being the most typical samples of the first minarets of Nakhchivan, the constructions, which are the products of Ajami's creative work, were registered after losing upper coronal parts. However, Nakhchivan minarets are made considerably thinner than the ones in Central Asia which are excessively thick, and it indicates once again completion of a definite evolution process. It was not possible to observe the evolution process of the coronal parts of the minarets, as these parts of both minarets of this type known to us, which benefited from Ajami's architecture, located in Garabaghlar (14th) and Babi village (13th), tumbled down.

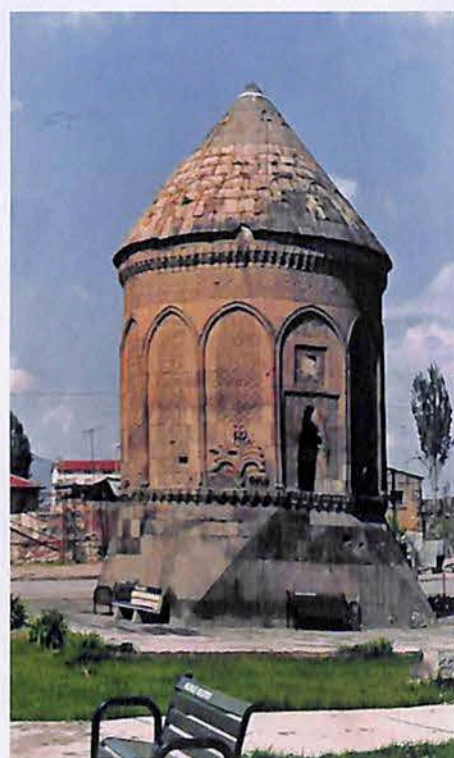
The masterpieces of medieval architectural art, such as the tombs of Momina Khatun, Garabaghlar, Barda, Gulistan, Nakhchivan Juma Mosque, etc., formed the general stylistic system of Nakhchivan architecture in medieval Azerbaijan in terms of their architectural interpretation, mural painting and constructive peculiarities.

Gulistan Tomb

Bugatoy Aka in Ahlat (Türkiye),

Dener Mausoleum in Erzurum (Türkiye), Kayseri (Türkiye)

Azerbaijani architects and artists worked in other countries and created interesting works of art in various cities in the 15th–16th centuries. The "signatures" of Azerbaijani architects have been preserved in several architectural monuments in cities such as Bursa, Cairo, Baghdad, Demirgapi (Derbend), Herat, Samarkand, etc. The doors of the famous Green Tomb (1420–1421) in Bursa, decorated with exquisite patterns, were made by the Azerbaijani master Ahmed Tabrizli. The altar of the Green Mosque (1424) near the tomb was decorated with various painted chinas made by Tabriz masters. The Azerbaijani architect Ali Tabrizi (also known by the pseudonyms Asir Ali (Captive Ali), Ajam Ali), who was taken to Istanbul by Sultan Selim I after the Battle of Chaldiran (1514), built the main arch of the Topkapi Palace in Istanbul and the Sultan Selim Mosque (1522). Mahammad Khojabey oglu from Tabriz in Samarkand, Mahammad Yusif from Tabriz in Shahrisabz, Ahmad Shah in Baghdad, Mahammad Mahmud oglu from Aran in Amasya, etc were the masters and architects of several monuments.

The composition of the main arch of the Atabegs complex in Nakhchivan, a product of Ajami's work, became a leading artistic architectural element in many Islamic countries in the following centuries. The monumental minarets on the sides of the main arch built of brick and the epigraphic inscriptions on their bodies made of monochrome, burnt bricks are reflected along the belts. Analogous to the Nakhchivan main arch structures are the Chifte-minarets (Double minarets) (1253) in Erzurum, the Goy Madrasa (1271–1272) in Sivas, Türkiye, the main arch of the Nizamiyya Mosque (13th–14th) in Abarkuh, Iran and the main arches of Central Asia during the Timurid period. The creation of the main arch compositions of the Bibi-Khanim Mosque (1399–1404), Ulugbek (1417–1420), and Shir-Dor (1619–1636) madrasas in Samarkand by Azerbaijani architects who were inspired by Ajami's work was reflected in epigraphic inscriptions [4]. The influence of Ajami's heritage is felt in the design of the main arch (portal) composition with minarets leading to the tombs, in the tombs near the villages of Garabaghlar and Babi in Nakhchivan, as well as in the architecture of regions such as Asia Minor, Tabriz, Sultaniye and Central Asia. It becomes obvious from the most superficial comparison of I. Keykavus Tomb, built by the architect Ahmad from Marand in Sivas in 1219, and the borders of the main arch of Ajami Nakhchivani's works that the parts of the tomb, its decoration and especially the combination of the Kufic inscription with geometric ornamentation over the central entrance are a mere repetition of the motif applied by Ajami to the Momina Khatun Mausoleum 35 years before the Sivas Mausoleum. Moreover, it was all made of bricks, just like the Nakhchivan tombs.

Information about the existence of buildings between the Nakhchivan Juma Mosque and the main arch with 2 minarets and that they belonged to the fortress is given in the memoirs by V.A. Engelgard

[4 p.27]. Other works of central dome mosques from the Seljuk period in the Near and Middle East include the remains of the Juma Mosque (13th century) near the Lake Van in Türkiye, the Shir-Kabir tomb-mosque and the Maverannabra Mosque in Turkmenistan.

The Nakhchivan architectural school has had a significant influence on the construction of numerous architectural buildings in the Near and Middle East and is rightfully included among the masterpieces of world architecture. At the same time, features of the architecture of other architectural schools are obviously observed in some monuments of this school. The external relations of the Nakhchivan architectural school can be seen in the separately constructed main arch with two-minaret in the religious and memorial buildings created by Ajami Abubakr oglu, one of the first creators in the East.

Issues about the formation, spreading and other aspects of establishment of the "cubic tower-like", "conical tower-like" and "ribbed" tomb groups are highlighted, and the main arch structures with double minarets on the sides built during those periods, as well as similar construction structures built later in the Near and Middle East region are reviewed and works are presented in the research.

Use of the architectural methods characteristic to Ajami is traced in several monuments constructed in Autonomous Republic of Nakhchivan and in its neighboring territories. For example, the vault with central support in the Mausoleum of Momina Khatun is also met in the underground part of the Tomb of Mengujug Gazi (the 12th century) in Kemah settlement of Eastern Anatolia. Even the dimensions, capacity and height of these two tombs are also very close to each other and very likely this tomb was constructed by the craftsmen of Nakhchivan-Maragha school of architecture.

The vaults with central support are not found in the other regions of Azerbaijan. This type of vaults is typical only for Nakhchivan School of architecture and their resemblance to one another is evident.

One more tomb benefiting from the architectural details of Ajami's creative work is the tomb of Gulustan near Julfa region of Nakhchivan. This tomb is a pearl of stone artwork created by Nakhchivan architects. As the inscriptions on it have not been preserved, there is no information about the date of the construction, the person who ordered it, as well as the person in whose memory it was erected and its author. According to its stylistic peculiarities, it refers to the beginning of the 13th century.

The Tomb of Gulustan refers to the type of tower-shaped tombs, the vault layer of which is moved to the overland layer and consequently, its exterior acquired double structure. In formation of this type, the architect's wish to give more complex and plastic style to the overland part, on condition of keeping double structure of the tomb, as well as

relatively small dimensions of the monument played a definite role. Volume-location and capacity composition of the tomb is based on transformation of square foundation into the multi-faced one. Two planes rising from each angle of the square (6,60x6,60) turn into dodecahedron upwards crossing sitting obliquely. And a dodecahedral upper chamber-tower rises on it. The place, where the sitting and the tower joins, is covered with developed stalactite band.

The faces of the tomb, which are completely built from red sinter, turn into niches by bifurcation of fine profiled convex corners upwards. As in two known tombs constructed by Ajami in Nakhchivan, the niches of the Tomb of Gulustan are also filled with patterns. Successive repetition of three sorts of geometrical pattern types in three winged niches on the surfaces is noticed only in a close distance.

The patterns of the Tomb of Gulustan can be compared only with the ornaments of the Mausoleum of Momina Khatun for its complexity and abundance of the decoration. But the patterns of the Tomb of Gulustan engraved on stones are more elegant and delicate than the geometrical patterns of the Mausoleum of Momina Khatun assembled from bricks. It is a direct imitation of Ajami's creative work. This influence is felt in many monuments in the north and south of the country.

Momuna Khatun and Yusif Kuseyir oglu mausoleums, masterpieces of Ajami's work and the foundation of the tower-shaped tomb group, served as a model for building several similar structures in various regions of the Near and Middle East [1]. The construction culture of Azerbaijani masters directly or indirectly influenced the masters of Khorezm, which was reflected in the design of architectural monuments. The tombs of Fakhraddin Razi (13th century) in Turkmenistan, Abdul Muzaffar Tekesh (12th-13th centuries) in Kunya-Urganch and tombs in Ahlat in Türkiye can be examples as analogues of the Yusif Kuseyir oglu mausoleum with an octagonal plan and a two-tiered – serdab structure.

The ten-sided plan structure, decorative design, two-part serdab and tomb design of the Momune Khatun Mausoleum are reflected in some architectural compositional peculiarities of the Khorasan tombs in Iran, the Akhlut and Erzurum tombs in Türkiye, the Gumbadi-Kabud (1184), Circle tombs (12th) in Maragha and the Shahi-Zinda mausoleums in Samarkand. The astrological ornaments, tiled decorations and epigraphic inscriptions that do not repeat each other on the shallow archlets on the facade of Ajami's work were the products of the architect's high intellect and became models for the monuments we have listed.

The "ribbed" corrugation constructions on the facade of the Garabaghlar Mausoleum can be seen in the remains of the Maiden's Castle built of air brick in the ancient city of Merv in Turkmenistan, the Rabat Malik Caravanserai, the Jar-Kurgan minaret in Uzbekistan, the

Radkan and Kishmar mausoleums in Iran, and the minarets in Termez in Uzbekistan. These works are mainly observed in memorial buildings. This style first acquired constructive and later decorative peculiarities. The repetition of the word "Allah" with tiled bricks on the facade of the Garabaghlar Mausoleum along the entire facade gave it special decorative qualities. This decor was repeated in the Barda Mausoleum (1322) of Azerbaijan and in the Mausoleum (14th) in Khiva.

The Gunbade Qafariyya Mausoleum (14th) in Maragha, which is close to the Nakhchivan mausoleums in terms of plan and composition, can be considered an analogue of the Garabaghlar mausoleum in terms of interior decoration [3]. When we place the mausoleum built in memory of Uzun Hasan oğlu Zeynal Bey near Mardin, Türkiye alongside Ajami's work, the style of the Nakhchivani architect is obvious.

The features of the Gulistan tomb with its decorative design and construction on a pedestal, can be observed in memorial structures such as the monuments in Anatolian peninsula in the west, the Volga and even the Ural monuments in the east, medieval Bulgar tombs (14th) and the monument called Kasamani (14th-15th) located in the Chelyabinsk region of Russia. Similar reflections were found in the Bugatoy Eke Mausoleum in Ahlat, Türkiye and the Dener mausoleums in Erzurum and Kayseri.

Ajami's works became an attractive source of national architectural heritage. In 1926, participants of the competition intended to construct a tomb on the grave of prominent Nizami, Sadig Dadashov and Mikayil Huseynov, benefited from Ajami's heritage. Young architects, taking the Mausoleum of Momina Khatun as a model, accepted the tomb of great Nizami on the level of the mastership of the outstanding architect of the 12th century Ajami and combined these two geniuses in their creative work, taking the tomb style of the 12th century as basis.

Later A. V. Salamzadeh and J. I. Kanukov benefited from the architectural traditions of the tower-shaped tombs and Ajami's creative work in design of the architectural composition of the Tomb of Molla Panah Vagif in Shusha. This influence was also evident in the construction of the Huseyn Javid Mausoleum in Nakhchivan. The author of the monument's project is the Honored Architect of the Republic of Azerbaijan Rasim Aliyev, and the sculptor is the People's Artist Omar Eldarov. The Mausoleum was built by the "Start" construction company of the Republic of Türkiye.

The founder of Nakhchivan School of architecture of the 12th-14th centuries Ajami Abubakir Nakhchivani turned into a leading figure of that period with his

unique architectural works which he created in the architecture of the renaissance epoch of Azerbaijan. The architect, who created unbreakable unity of science and art, managed to create unique architectural pearls applying his high standard of knowledge to beautiful artworks. It was an instrument to bring world-wide fame to the architect and Azerbaijan.

With a great belief in a human and his creative strength and with his splendid sentiments, the architect did not look at any of his works from a narrow viewpoint and achieved their profound solution. This is the reason why, each artwork of his creation declared itself as a product of profundity with its amazing and magnificent monumentalism. Alongside the greatness of the master, his endeavor to create an immortal architectural construction, meeting the requirements of the epoch, was a decisive factor in this matter.

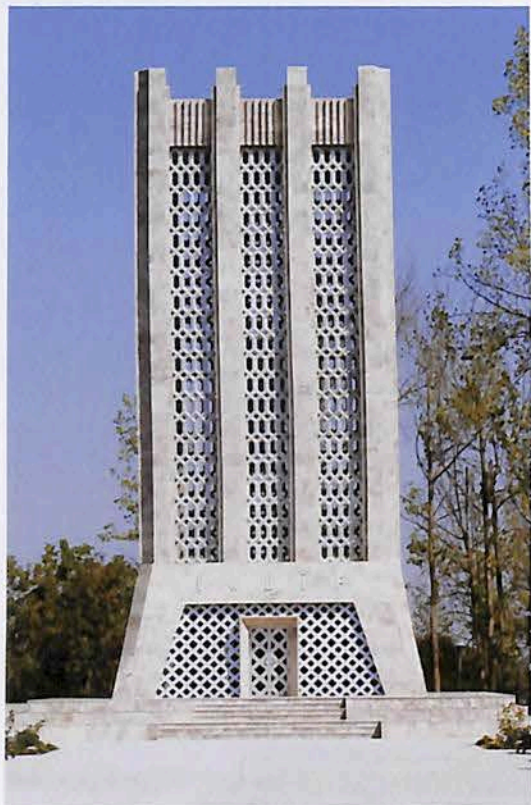
It is as if Ajami Nakhchivani, in architectural samples he had created, took the aim to join to the world of eternity and afterlife reflecting social-spiritual, religious philosophic and art views of the life of that period profoundly and he achieved it. Creative activity and art, which is the greatest manifestation of human ability, was embodied in the tombs and memorial constructions he had set up. Most probably the first rudiments of Nakhchivan School of architecture created by the genius master turned into masterpieces of Ajami's creative activity, becoming the future guiding models of the tower-shaped tomb architecture not only in Azerbaijan, but also in Near East.

Nizami Ganjavi
mausoleum

Huseyn Javid
mausoleum

Molla Panah Vagif
mausoleum

Ajami Abubakir's mighty mastership and unique engineering ability enabled his works to see their 900th spring. These unique monuments justify the truth of the words "We will die, but this monument will be relic," engraved on the frieze of the Mausoleum of Momina Khatun constructed by the architect and proves his talent once again and eternalizes his memories.

According to the analysis of the emergence and formation of various types of buildings such as religious, memorial and main arch of the feudal period built in some provinces of the Near and Middle East, it can be concluded that that there were revived multilateral cultural ties, reflected only in architecture, as well as a certain unity of literary taste especially between the various provinces of this large region, which included Central Asia, Iran, Iraq, Turkiye, Azerbaijan and other countries during the Seljuk rule and in earlier period. Moreover, the formation and spread of the tower-shaped mausoleum group, the main arch structures with double minarets on the sides erected during

those periods, as well as similar construction structures built later in the Near and Middle East region are the creative products of masters who grew up under the influence of the Nakhchivan architectural school and the master architect Ajami Abubakr oglu Nakhchivani's work. This unity had a significant influence on the subsequent formation and development of their architecture. It can also be said with great confidence that the masters of medieval Nakhchivan played an equally important role in the development of architecture in various regions of the Near and Middle East during the feudalism era. Thanks to their talent and skill, outstanding architects influenced the formation of numerous buildings in other countries and helped to create works that were products of interesting ideas, unique in architecture and characterized by high quality of workmanship.

According to V. Gordlevsky's research, the medieval architecture of Azerbaijan, Central Asia and the Middle East is interpreted in terms of their mutual relations, taking into account the effect of local climatic features [11].

We hope that Ajami Abubakr oglu Nakhchivani, whose 900th anniversary will be celebrated in 2026, will live on with his works, serving as an example to the architects of yesterday, today and the future.

References:

1. Giyasi J. Architectural monuments of the Nizami period. Baku, 1991.
2. Giyasi J. In the Near and Far East. Baku, 1985.
3. Ulfat Javad. Azerbaijani architect of the Kremlin. "Paritet" newspaper, 2004, N15-16.
4. Velikhanli N.M. Geographers and travelers of the 9th-12th centuries about Azerbaijan. Baku, 1974.
5. Salamzade A.V., Mammadzade K.M. Monuments of the Nakhchivan school of Azerbaijani architecture. Baku, 1985.
6. Salamzade A.V., Mammadzade K. Monuments along the Araz River. Baku, 1979.
7. Salamzade A.V. Ajami of Nakhchivan. Baku, 1976.
8. Yusifova N. Spatial thinking in Ajami ornament art. SHOBMA, Top-lu N3. Baku, 2009.
9. Salaeva R. Nakhchivan. Baku, 2002.
10. Mamed-zade K.M. Construction art of Azerbaijan. Baku, 1983.
11. Mammadov F.G. Relations of medieval Azerbaijani architectural schools, Baku, 2013.
12. Useynov M., Vretanitsky L., Salamzade A. History of architecture of Azerbaijan. Moscow, 1963.

Архитектурные чудеса Тюркского мира...

Актоты Раимкулова

Президент Фонда Тюркской Культуры и Наследия, профессор

Во всех уголках Тюркского мира известна мудрая пословица: «Я строил не для себя, а для того, чтобы остался мой след». Действительно, наши предки, великие прародители, оставили глубокий след в истории своими выдающимися произведениями искусства и культуры. Архитектурные жемчужины, созданные нашими предками, являются доказательством их интеллектуальной мощи и считаются редкими образцами художественного мастерства Тюркского мира благодаря своим стилевым, техническим и другим особенностям. Эти памятники также отражают особое мировоззрение тюркских народов с точки зрения культуры.

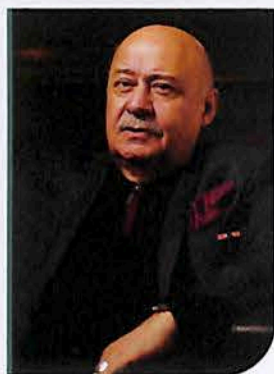
Одним из величайших богатств Тюркского мира являются его выдающиеся личности, имена которых вписаны в историю золотыми буквами. Благодаря этим личностям духовная карта Тюркского мира впечатляет своим охватом и масштабом. Без сомнения, один из таких исторических деятелей — великий сын Тюркского мира архитектор Аджеми ибн Абубакр Нахчывани, украсивший своими архитектурными шедеврами как своё время, так и последующие века.

Стоит отметить, что архитектура города Нахчыван — неотъемлемой части Тюркского мира и родины великого архитектора — отличается от других исторических регионов своим планировочным и композиционным решением, стилистическими особенностями и величиим.

Как по архитектурному рельефу, так и по строительной технике, кладке и облицовке созданные Аджеми Нахчывани архитектурные сооружения оказали влияние на архитектуру ряда городов и вдохновили архитекторов многих поколений своим великолепным вкусом. Такие памятники, как мавзолей Юсифа ибн Кусейира, мавзолей Момине-хатун, мечеть Джума и другие уникальные сооружения — это не просто произведения искусства, но и свидетельство существования прочных государственных традиций Азербайджана и Тюркского мира. Ведь только у сильного, незабываемого и древнего государства, у народа с устойчивым путем развития могли быть такие грандиозные архитектурные произведения.

Фонд Тюркской культуры и наследия, созданный по инициативе Президента Азербайджанской Республики господина Ильхама Алиева, при поддержке глав государств Казахстана, Кыргызстана и Турции, является организацией, представляющей культуру и наследие Тюркского мира на международной арене. Наряду с реализацией многочисленных проектов, Фонд учредил четыре новые книжные серии: «Жемчужины тюркской литературы», «Жемчужины тюркской истории», «Жемчужины тюркской науки» и «Выдающиеся личности Тюркского мира». В рамках серии «Выдающиеся личности Тюркского мира» были изданы такие книги, как «Гейдар Алиев и Физули», а также «Мир Низами» классика азербайджанской литературы XX века Мир Джалала. Следующей публикацией этой серии стала книга «Гений азербайджанского архитектурного наследия: Аджами Абубакр оглу Нахчывани – 900» доктора философии по архитектуре, доцента Института архитектуры и искусства НАНА, заведующей отделом охраны и реставрации архитектурных памятников Рахибы Алиевой. Эта книга — ценное научное произведение, освещающее жизнь и деятельность великого архитектора.

Как известно, согласно решению, принятому на 42-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО, 900-летие Аджеми Нахчывани отмечается в 2024–2025 годах в рамках этой международной организации. Мы, Фонд Тюркской культуры и наследия и Союз архитекторов Азербайджана, подготовили к изданию книгу, посвященную великому архитектору и написанную Рахибой Алиевой, на трёх языках. Надеюсь, что книга, опубликованная на азербайджанском, английском и русском языках, будет с интересом воспринята широкой аудиторией и вызовет большой интерес к личности Аджеми Нахчывани и его архитектурным чудесам — плодам его рук и разума.

Предисловие

Эльбай Касымзаде

Председатель Правления Союза архитекторов Азербайджана,
профессор

Архитектура — один из самых древних и величественных видов искусства азербайджанского народа. Об этом свидетельствуют руины многовековых городов с тысячелетней историей, обнаруженные в результате археологических раскопок. В Шамкире, Габале, Агсу, Сальяне, Шамахи и других регионах страны сохраняются остатки древнейших городов, что наглядно доказывает наличие у нашего народа самобытной градостроительной культуры.

Следует отметить, что азербайджанский народ обладает тысячелетней историей градостроительства. На протяжении столетий выдающиеся архитекторы, выросшие в Азербайджане, внося свой вклад в мировое архитектурное наследие своими занятиями и умениями, оставляли след не только на родине, но и в дальних странах. Таким образом, Азербайджан оказал значительное влияние на формирование и распространение тюрко-исламской культуры не только в архитектуре, но и во всем процессе градостроительства. Например, выдающийся полководец Эмир Тимур привез мастеров-архитекторов из Тебриза, то есть из исторических азербайд-

жанских земель, и благодаря их творчеству были созданы такие всемирно известные памятники Самарканды, как Регистан, Шахи-Зинда, мечеть Биби-Ханым.

В целом азербайджанский народ подарил миру несколько великих архитектурных школ. Мастера Тебризской, Нахчыванской, Карабахской, Ширванской школ создали выдающиеся архитектурные памятники от Дальнего Востока до Кордовы на западе, от Севера до полуострова Индостан на юге. Сегодня народы, живущие на этих территориях, с гордостью представляют эти памятники как часть своего исторического наследия.

Уже не секрет, что мавзолей Тадж-Махал, построенный правителем Индии Великим Моголом Джахан-шахом Хумаюном для своей любимой жены, является великолепным творением архитектора Ага Мирека Мирзы Гияса Тебризи, представителя тебризской школы.

Наряду с этим, наши великие архитекторы — Аджеми ибн Абу-бекр, уstad Махмуд ибн Саад, Кербелаи Сефихан Карабаги, Зивербек Ахмедбеков, Касым бек Гаджибабабеков, Садых Дадашов, Михаил Усейнов и многие другие — создали выдающиеся архитектурные произведения в различных уголках нашей страны, тем самым подтвердив, что архитектура как древнейшее искусство является неотъемлемой частью нашей культурной истории.

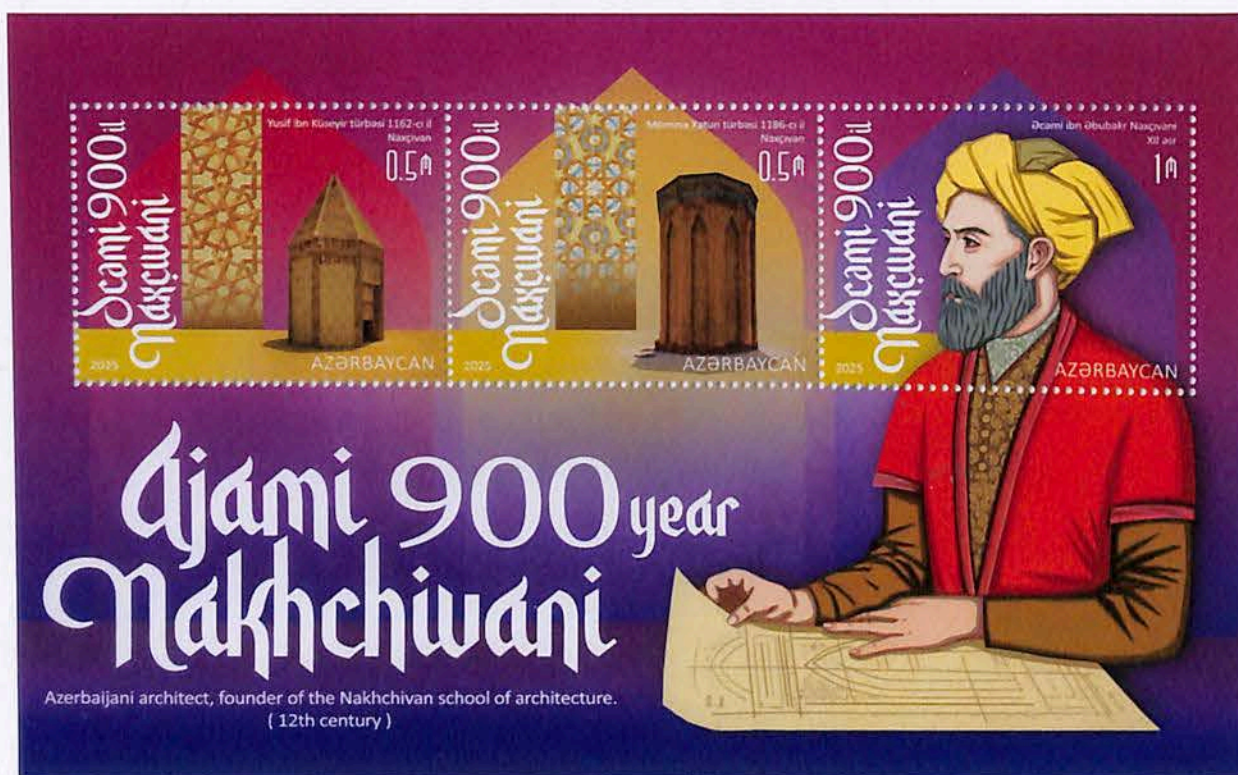
Имя одного из ярчайших звезд азербайджанской архитектуры — Аджеми ибн Абубекра Нахчывани — всегда высоко почиталось нашим народом и государством. Именно поэтому ещё в советский период по инициативе Общенационального лидера Гейдара Алиева 850-летие Аджеми Нахчывани отмечалось в масштабах всего СССР.

С тех пор прошло 50 лет, и сегодня независимый Азербайджан отмечает 900-летний юбилей великого мастера уже на международном уровне.

Книга под названием «Гений архитектурного наследия Азербайджана Аджеми Абубекр оглы Нахчывани — 900», которую мы сегодня представляем, подготовлена именно с этой целью и адресована мировой общественности.

В связи с тем, что в 2024-2025 годах 900-летний юбилей Аджеми Нахчывани вошел в список юбилеев, отмечаемых в рамках ЮНЕСКО, в конце 2025 года в Париже, в Штаб – квартире ЮНЕСКО намечается презентация данной книги. Благодаря этому мероприятию мировая общественность еще ближе познакомится с многовековым культурным наследием азербайджанского народа.

Хочу выразить глубокую благодарность доктору философии по архитектуре, доценту Рахипе Алиевой за её труд в этом благородном деле, а также Фонду тюркской культуры и наследия и его президенту Актоты Раимкуловой за неоценимую поддержку в издании книги.

Гений Азербайджанского архитектурного наследия

Согласно историческим фактам, жемчужины средневековой архитектуры Азербайджана приобрели известность не только в пределах страны, но и за ее рубежами – на Среднем и Ближнем Востоке. Благодаря тому, что монументальные образцы архитектуры исламского периода достигли пика своего расцвета в основном в XII–XIV веках, этот этап называют периодом Возрождения архитектуры и искусства. Шедевры архитектурного искусства Средних веков – мавзолеев Момине хатун, мавзолеев Гарабаглар, Бардинский мавзолеев, мечеть Али-шаха, Голубая мечеть, мавзолеев Олджайту хана, оборонительные крепости Апшерона, нахчыванская мечеть Джума и другие сформировали общую стилистическую систему средневекового азербайджанского зодчества с точки зрения архитектурного решения, каменного орнамента, конструктивных особенностей. Слава архитекторов, живописцев и каллиграфов – творцов редчайших произведений, перешагнув границы, распространилась далеко за пределы страны – в Сарае-на-Волге, Туркестане (Казахстан), Агре (Индия), Каире (Египет), Средней Азии, Турции, Ираке. Деятельность мастеров-архитекторов в этих странах осуществлялась посредством приглашения или же пленения их в захватнических войнах. Еще в первые годы распространения ислама халиф Омар поручил строительство первой мечети в Куфе архитектору, приглашенному из Азербайджана. Ни в одном из памятников архи-

тектуры, находящихся на территории Азербайджана, не было обнаружено имя какого-либо приезжего архитектора, иноземного мастера, хотя имена многих архитекторов, каллиграфов, живописцев и других мастеров строительства до сих пор сохранены на монументальных памятниках различных стран Исламского Востока. В надписи на мечети, построенной в Амасье в 1233–1246 годах, высечено имя архитектора Мухаммеда Махмуд оглу Арани, в Турции – тебризца Гаджи Бахтияра, марагинца Гасана Фируз оглу, марандийца Ахмеда Абубекр оглу, на стенах мечети Улу Джами в Мале, столице Мальдивских островов – Абуль Берекета Юсиф аль-Тебризи, в деревянных конструкциях мечети Улу Джами в Дивриги – живописца из Тифлиса Ахмеда ибн Ибрагима аль Тифлиси. В ряде письменных источников упоминается имя шамахинца Алиша Субхан оглу Керемли, который в XIV веке принимал участие в строительстве Кремля в Москве [3].

Произведения искусства, созданные этими зодчими, способствовали формированию архитектурной школы, которая представляет собой совокупность социально-экономических, местных природных условий и строительных материалов, характерных для феодального периода. Начиная с конца X века в средневековом Азербайджане формируется Аранская архитектурная школа с центрами в Барде, Гяндже, Шамкире и Бейлягане. Особенности Ширвано-Апшеронской школы, центрами которой были Шамахи, Баку, Шабран и Дербент, проявляются в ее архитектурном искусстве начиная с XI века. С XII века начинает формироваться Нахчыванская архитектурная школа, в зону влияния которой включают также строения в Мараге. Развитие этой архитектурной школы продолжается до XVI века. Полное формирование Тебризской школы, являющейся одной из крупнейших архитектурных школ, приходится на конец XVII века [11].

Нахчыванская архитектурная школа, занимающая уникальную позицию в развитии средневековой азербайджанской архитектуры, отличалась от других региональных архитектурных школ высоким уровнем развития своей материальной культуры, в частности, строительного искусства.

С превращением Нахчывана в XII веке в столицу могущественного государства Атабеков его значимость заметно возрастает, здесь широко развиваются ремесленничество и строительство, формируется архитектурная школа с ярко выраженными особенностями, объединяющая в себе местные традиции с общими чертами, присущими в целом азербайджанскому зодчеству. Нахчыванские мастера, успешно решая стоящие перед ними проблемы архитектуры и строительства, за короткий период времени создают произведения, которые становятся шедеврами азербайджанской архитектуры и занимают передовые позиции в зодчестве стран Ближнего Востока.

В XII веке Нахчыван также представлял собой высокоразвитый центр декоративно-прикладного искусства.

Кирпичная кладка, строительные конструкции с мастерским использованием кирпичей, а также создание цветовой гармонии глазурированных и гжелевых оттенков, характерных для Нахчыванской архитектурной школы, значительно обогащают архитектурные элементы сооружений того времени.

Формирование архитектурной школы невозможно представить без высококвалифицированных мастеров, являющихся искусными ремесленниками и носителями накопленных веками строительных традиций. В объемно-композиционной структуре строений нахчыванские зодчие в восточной архитектуре создали методы, обладающие своеобразными и отличительными чертами. Утонченность, монументальность являются особенностями, привлекающими внимание в композициях Нахчыванской архитектурной школы. Разработки геометрических орнаментов, математические расчеты и применение более эффективных методов в строительстве также относятся к архитектурным особенностям школы.

Нахчыванская архитектурная школа, представленная высочайшими образцами искусства своего периода, входит в золотой фонд азербайджанской культуры.

В IX–XI веках Нахчыван входил в состав азербайджанских феодальных государств – Саджидов (879–930), Саларидов (941–965). В XI веке Нахчыван подвергся нашествию сельджуков. Обладая древней историей город Нахчыван с XII века превратился в столицу Азербайджанского государства Атабеков-Эльдегизов и с конца 30-х годов до 1175 года был столицей этого сильного государства. К тому же нахчыванские земли были частной собственностью династии Эльдегизов. В XII веке Нахчыван был наиболее важным центром архитектуры и ремесленничества на Ближнем Востоке.

Однако в XVI–XVII веках в результате разрушительных войн город утратил свою значимость, большинство архитектурных произведений, которыми восхищались путешественники, были уничтожены, ценные памятники оказались в плачевном состоянии из-за отсутствия надлежащего ухода.

По имеющимся данным, порталное сооружение мечети Джума со входным порталом, сохранившимся до конца XIX века и считающимся одним из творений Аджеми Абубекр оглу, было снесено местными беками, а мечеть превращена в мясную лавку. [7]

В годы советской власти в Азербайджане охране памятников Нахчывана уделялось особое внимание. В 1970-е годы первый секретарь Центрального Комитета Азербайджанской Коммунистической Партии Гейдар Алиев, высоко оценивая роль искусных мастеров, прославивших Нахчыван во всем мире, подчеркнул, что ими были построены дворцы, мечети, мавзолеи, которые считаются жемчужинами азербайджанской архитектуры.

В целях отслеживания положения города Нахчыван в XII веке, становления и развития Нахчыванской архитектурной школы можно совершить экскурс в развитие истории. Поход в XI веке на Восток туркменских племен Средней Азии, объединенных под руководством Сельджукидов, облегчило покорение Хорасана, Ирана, Ирака, Анатолии и ряда других стран. Во времена правления Алп Арслана и Меликшаха сельджуки вторгаются также на территорию Азербайджана.

Несмотря на то, что в определенный период Азербайджан входил в состав Сельджукской империи, ряду областей страны, в частности Ширванской области на севере, удалось сохранить свою независимость. Ширван, выплачивающий налоги сельджукскому государству, смог отстоять свою систему управления и внутреннюю самостоятельность.

В XII веке, в период правления династии Эльдегизов, на юге Азербайджана образовалось сильное государство Атабеков. Северные границы государства Атабеков доходили до реки Кура, а на юге охватывали всю территорию Азербайджана, часть Ирана и Ирака. В связи с укреплением государства Ширваншахов на севере государство Эльдегизов стало демонстрировать им свою мощь.

Политическая и экономическая стабильность в Азербайджане создали благоприятные условия для развития культуры и связанного с ней ремесленничества. В XII веке в Азербайджане широко развивается градостроительство, архитектура, а также прикладное и изобразительное искусство. Наряду с такими выдающимися литераторами той эпохи, как Низами Гянджеви, Хагани Ширвани, сыгравшими огромную роль в культурном развитии Азербайджана, Аджеми Абу-

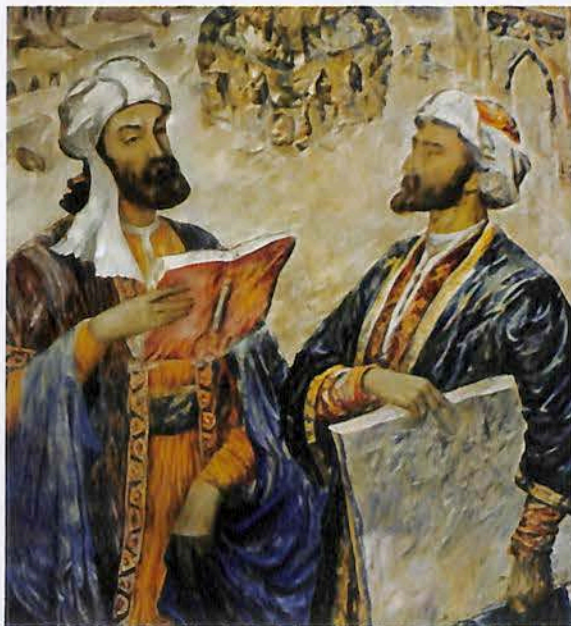
бекр оглу также оставил свой неизгладимый след в зодчестве Азербайджана.

В известной нам средневековой рукописи «Аджаиб-ад-дунья» имеется подробная информация о городе Нахчыван в XIII веке.

Опираясь на данный источник, можно сделать вывод, что Нахчыван, став в XII веке столицей Эльдегизов, превратился в большой и величественный город и сохранил свой облик до XIII века.

Как видно из письменных источников, не трудно представить общую структуру градостроительства города Нахчыван. Город-крепость, окруженный крепостными стенами, был образован Ичгалой. По информации, приводимой источником, река Араз протекала в то время через город, что говорит о масштабах границ этого города.

Встреча
архитектора
Аджеми с великим
азербайджанским
поэтом Низами
(худ. Н.Бондаренко).

Медаль, выпущенная
в честь 850-летнего
юбилея Аджеми
Абубекр оглу
Нахичевани

В рукописном произведении отмечается, что особенно в Байыр шехере Нахчывана – в форштадте расположены культовые и мемориальные сооружения. С точки зрения градостроительства внимание также привлекает тот факт, что в Нахчыване было много трех-, четырехъярусных строений, то есть дворцовых сооружений с большой объемно-пространственной вместимостью.

Хотя приведенные данные дают лишь приблизительное представление о градостроительной структуре города Нахчыван, его точное планирование было представлено лишь в планах, разработанных русскими инженерами в 1827 году.

Согласно плану, общественным центром города стала территория, где был расположен мавзолей Момине хатун. На территории вокруг неровной площади располагались творения рук Аджеми – мавзолеи и мечеть Джума, дворцовый комплекс эмира.

Несмотря на разрушение Нахчывана, ставшего одной из основных точек столкновения войн в XVI веке и начале XVII века, город все еще сохранял свой градостроительный облик в середине XVII века. Об этом свидетельствуют заметки турецкого путешественника Овлийе Челеби. Упоминая архитектурные сооружения города, он подчеркивает название 40 мечетей, 20 караван-сараев, около 1000 лавок, 7 прекрасных бань, 33 минарета. Овлийе Челеби отмечает, что стены нахчыванских бань были облицованы глазурованным кирпичом, а полы были покрыты мрамором [4].

Из сказанного следует, что в XII веке Нахчыван был крупным и величественным городом, и то, что творчество Аджеми сыграло определенную роль в привлечении внимания к городу, не оставляет никаких сомнений.

Путешественники О.Челеби, Тавернье, Дюбуа де Монперэ, Шарден в своих заметках давали информацию о городе Нахчыван и его памятниках. В XIX веке был опубликован ряд статей, где были описаны и упомянуты памятники Нахчывана. Статьи Энгельгардта, Зелинского и Никитина, опубликованные в сборнике «Обозрение российских владений за Кавказом», являются значимыми источниками в этом направлении.

Надписи, имеющиеся на нахчыванских архитектурных памятниках, были также изучены такими русскими учеными, как Х.Френ, Н.Ханыков. Картины Дюбуа де Монперэ и Й.Делафруа тоже являются важным источником в процессе изучения нахчыванских памятников.

Работа немецкого архитектора И.Э.Якобсталя, посвященная известным памятникам Нахчывана, представляет собой специальное историко-архитектурное исследование. Во время своего путешествия в Нахчыван (1897 год) он на месте провел замеры памятников и подготовил их шаблоны. На основе материалов, опубликованных И.Э.Якобсталем, нахчыванские памятники получили широкий резонанс на Западе.

В годы советской власти исследование нахчыванской архитектурной школы вступило на новый этап. В эти годы был напечатан ряд статей. Ученый-исследователь Ю.А.Пахомов прочел в надписи, относящейся к 1322 году, слова: «Работа нахчыванского мастера (зодчего) Эюба аль-Хафиз оглу Ахмеда» и, сравнив ее с надписями, в которых упоминается имя Аджеми Нахчывани, выдвинул первые свои соображения о наличии нахчыванской архитектурной школы. А.Алескерзаде в своей статье привел антологию надписей нахчыванских памятников.

В изучении нахчыванской архитектурной школы большие заслуги принадлежат Институту архитектуры и искусств НАНА. Материалы об этом были опубликованы в книге «История архитектуры Азербайджана» в соавторстве выдающихся архитекторов М.Усейнова, А.В.Саламзаде и Л.Бретанитского. Следует особо отметить исследования, проведенные в этой сфере академиком А.В.Саламзаде и доктором по искусствоведению К.Мамедзаде. Монографии «Памятники вдоль Араза» (1980), «Памятники нахчыванской школы азербайджанской архитектуры» (1985) являются фундаментальными исследованиями в этой области. В монографии Дж.Гияси «Архитектурные памятники периода Низами», изданной в 1991 году, мы сталкиваемся с анализом некоторых редчайших памятников нахчыванской архитектурной школы.

Монография «Нахчыван», изданная в 2012 году под руководством Ягуба Махмудова, наряду с историческим развитием страны, проливает свет и на архитектурное наследие Азербайджана.

В конце XI века в Азербайджане появились мемориальные сооружения нового стиля – башенные гробницы, которые отражали отличающиеся архитектурные традиции. Нахчыванская архитектурная школа стала колыбелью зарождения самых совершенных образцов башенных гробниц. Роль нахчыванской архитектуры в создании таких образцов, развитии и расширении сферы их влияния в Азербайджане и странах Ближнего Востока велика.

Аджеми Абубекр оглу Нахчывани является основоположником высших достижений нахчыванской архитектурной школы, обеспе-

чившим процветание этой школы, классиком архитектурного воплощения, который вывел Нахчыванскую архитектурную школу на широкую международную арену. Яркие линии творческого почерка зодчего, заложившего основу школы, прослеживаются именно в этом городе.

Аджеми Абубекр оглу родился в 1126 году в Нахчыване, жил и творил здесь. Будучи самым выдающимся представителем Нахчыванской архитектурной школы, он оставил глубокий и неизгладимый след в развитии азербайджанской архитектурной школы, оказал направляющее влияние на азербайджанское архитектурное искусство.

Аджеми, создавая архитектурные шедевры с более чем 900-летней историей и демонстрируя изысканный эстетический вкус по-прежнему сохраняет притягательность творческого гения и неувядающую свежесть.

Архитектурные произведения автора свидетельствуют о том, что наследие Аджеми по праву вошло в ряд бессмертных произведений архитектурного искусства. Архитектурное наследие, возрожденное в наши дни, позволяет с уверенностью сказать, что Аджеми был несравненным архитектором своего времени – XII века. Наследие Аджеми, выполняя функцию преемственности, привлекает к себе пристальное внимание по ряду специфических особенностей.

В то время, когда на Западе архитектурное творчество носило анонимный характер, Аджеми, как автор целого ряда архитектурных шедевров, предстает перед нами как мастер с ярким индивидуальным, неповторимым творческим лицом и как величайший представитель художественной и инженерной мысли.

Не вызывает никаких сомнений тот факт, что Аджеми Абубекр оглу является яркой личностью в истории архитектуры XII века.

Ведущую роль в творчестве Аджеми играет преобладание в его архитектурном стиле и композициях особенностей, присущих мемориальным строениям. Это явилось результатом определенных исторических условий.

Примечательными особенностями периода, предшествовавшего XII веку, было усиление власти местных правителей на фоне ослабления арабского халифата. Этот процесс был замечен также в ряде стран Ближнего Востока.

Правители, отдавая предпочтение светской морали, нежели религиозным догмам, властвовали, стараясь продемонстрировать свое величие и благосостояние. В XII веке все эти тенденции еще больше усилились, и представители династий, стремясь укрепить свою власть среди народа, наряду с демонстрацией своей силы активно использовали искусство.

В Средние века в западных странах, в отличие от восточных, правители проводили политику воспитания масс в нужном направ-

лении, используя все виды искусства. В частности, изобразительное искусство, скульптурное творчество, музыка и архитектура служили этой цели. Однако ислам, в отличие от христианства, запрещал некоторые виды искусства, поэтому восточный правитель вынужден был искать пути, не противоречащие религии. Именно в связи с этим в странах Ближнего Востока начиная с конца X века для этой цели архитектура была выбрана в качестве средства выражения. Возведение величественных и роскошных религиозных и дворцовых строений использовалось как средство глубокого воздействия правителей, их династий на массы. С другой стороны, особое внимание уделялось монументальному и особо оригинальному строительству мемориальных сооружений. Строительство таких мемориальных сооружений в основном осуществлялось в виде башенных гробниц.

Башенные гробницы в большинстве своем состояли из двух частей: подземного склепа, предназначенного для погребения, и наземной части, привлекающей внимание своей монументальностью и декором. Такие гробницы, высота которых порой превышала 30 метров, внешними пропорциями и великолепием увековечивали память погребенного человека, вызвали чувство уважения к его личности. Орнаментальные узоры на памятниках, декоративные порталы, надписи с высечением имен архитектора и заказчика служили именно этой цели. Если в Европе память правителя увековечивалась памятниками, то на Востоке это осуществлялось посредством гробниц.

Династия Эльдегизов также была в числе тех, кто использовал этот тип архитектуры, так как эти тенденции были сильны и во времена Аджеми.

Мавзолейная архитектура, созданная Аджеми Абубекр оглу, будучи началом и направляющей ветвью этого строительного движения, отразила свойственные ей качества в своих уникальных шедеврах.

Проектирование сооружений и завершение работ одним и тем же архитектором создает условия для его самоутверждения, позволяя ему полностью проявлять характерные особенности своего художественного стиля. В то время как в XII веке архитектурное искусство было плодом коллективного труда, творчество Аджеми, имея сугубо индивидуальный характер, проявилось в виде неповторимых шедевров его творческого мышления.

Заслуга Аджеми Нахчивани в развитии архитектурных идей заключается в создании композиции из главного портала и отдельных минаретов по обоим его сторонам. Истории неизвестны факты создания подобных композиций до Аджеми. Именно поэтому есть основания полагать, что первым создателем таких композиций был зодчий Аджеми. Даже предшественники Аджеми, не дошедшие до

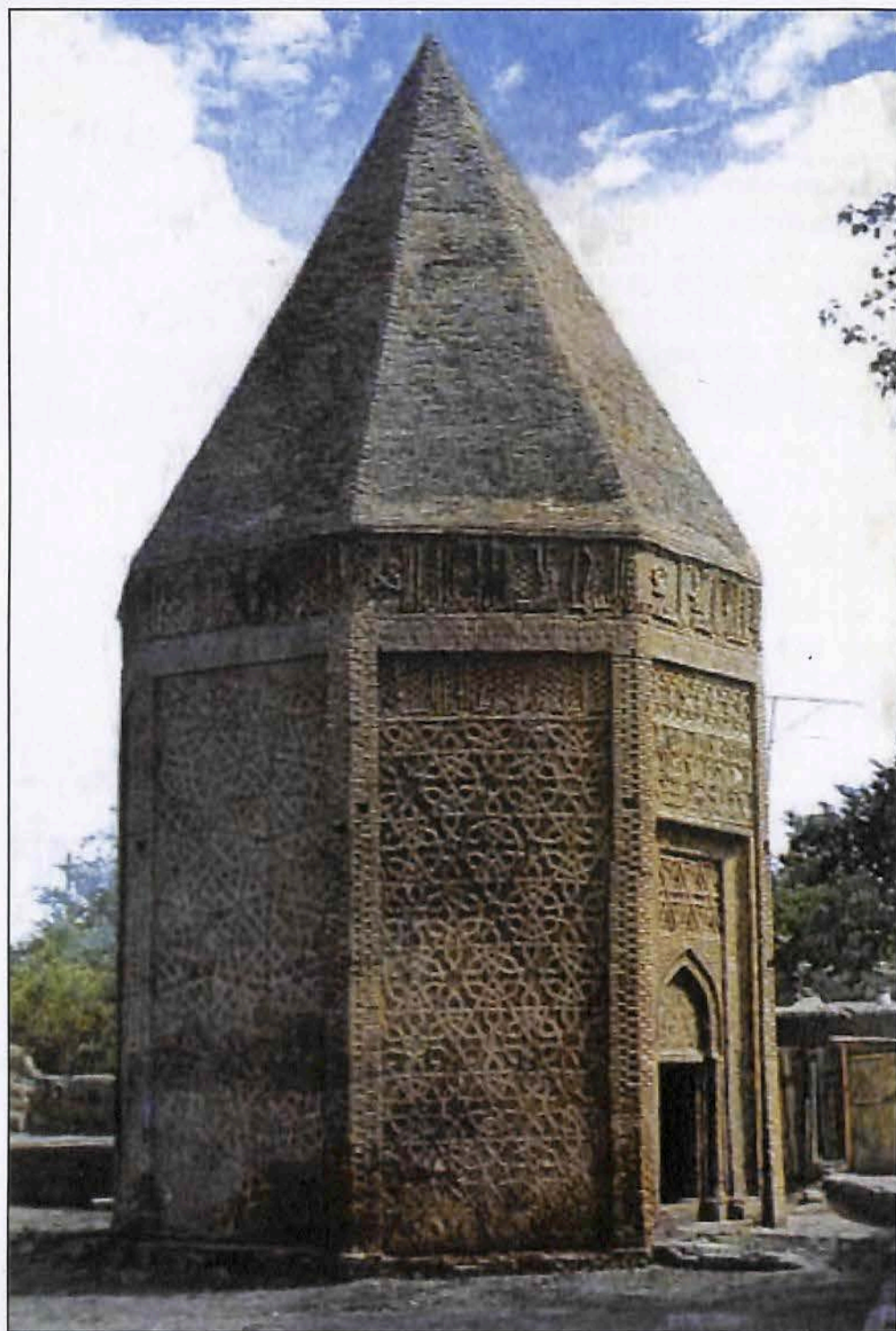
его времени, нисколько не умаляют его заслуг в сфере создания редких композиций, которые отличаются ясностью художественной идеи и пропорциональностью общей конструкции. Этот метод, как новшество своего времени, в той или иной форме видоизменившись, впоследствии широко распространился в Малой Азии (с середины XIII века), Тебризе и Султанийе (с конца XIII века), Средней Азии (со второй половины XIV века), значительно позднее в Индии, но нигде он по своей композиционной ясности и характерной особенности триумфальной арки не достиг классической вершины, свойственной творчеству Аджеми. Соединение портала с минаретами стало одним из передовых, можно сказать, важнейших архитектурных элементов на указанных территориях.

Как отмечено в одной из рукописей, Аджеми, который представлялся в архитектурных произведениях как «аль-Бянна», носил прозвище «шейхуль мухандис» (глава инженеров). На основании этого факта и некоторых других сопоставлений можно сделать вывод, что в XI–XII веках звания «строитель», «архитектор» и «инженер» имели общее значение, и мастера, носящие эти титулы, не имели между собой больших различий с профессиональной точки зрения. [1]

В Средние века слово «инженер», часто используемое как синоним специальности «архитектор», означало «геометризирующий» и очевидно, что в корне этого слова заключается суть творческого направления. Геометризация ясно ощущается во всех размерах, поверхностях и контурах памятников XI–XII веков. Геометрические формы, пропорциональность, орнаменты мавзолеевого зодчества в творчестве Аджеми свидетельствуют о том, что мастер-архитектор являлся глубоким знатоком этой сферы. [1]

Бурное развитие науки, искусства Азербайджана в период Возрождения связывало эти две области друг с другом. Так, между мастером и ученым не наблюдалось особого различия. Для того чтобы соответствовать требованиям времени, ученый должен был овладеть основами искусства, а мастер – основами науки. От него требовались более обширные знания. Именно поэтому мастер-архитектор должен был глубоко овладеть основами математики, геометрии, астрономии. В период жизнедеятельности Аджеми в странах Востока, в частности в Азербайджане, широкое развитие получили такие науки, как геометрия и математика. Одной из областей, где применялись научные знания и навыки, связанные с математикой, являлась архитектура. Модульная система строений, проектирование и строение конструкций основываются на математических знаниях. Аджеми был всесторонне развитой личностью, приобщившейся к научным знаниям своего времени.

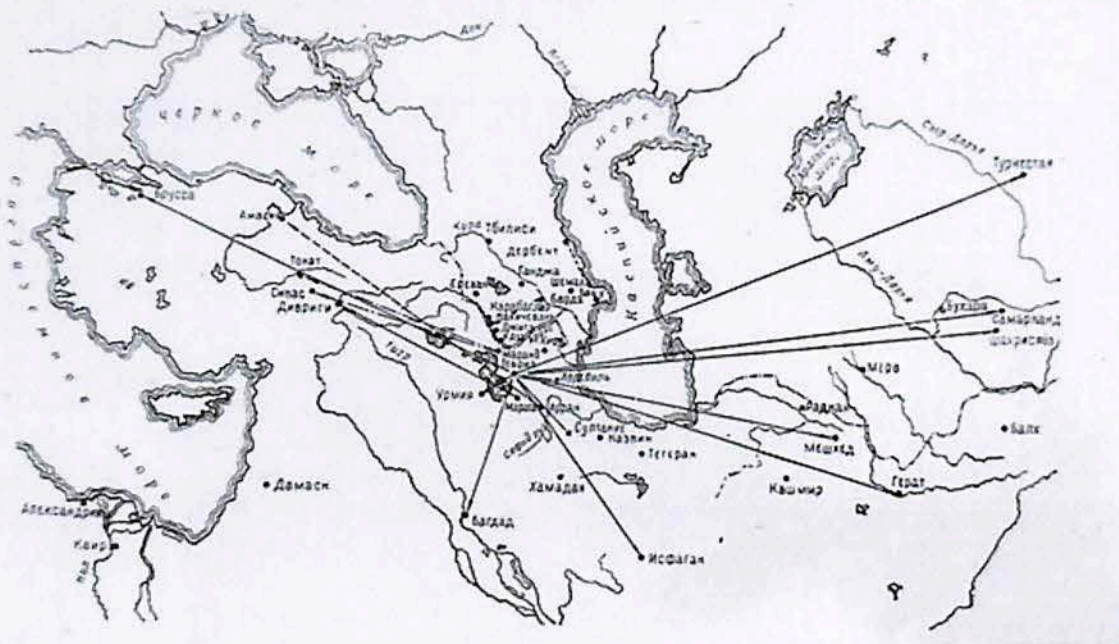
Знание архитектором астрономии было связано со стремлением средневекового мастера быть сведущим о Вселенной. Аджеми Нахчивани, используя астрономические знания, достиг в

Мавзолей Юсифа Кусейр оглу

Мавзолей Момине хатун

Карта территорий,
где работали
средневековые
азербайджанские
мастера-зодчие
(А. В. Саламзаде)

своем творчестве (Мавзолей Момине хатун, Юсифа ибн Кусейра) Божественного порядка и пропорциональности, целостности и гармонии. Украшение мастером экстерьера мавзолеев звездными орнаментами говорит о том, что он обладал знаниями об устройстве Вселенной, звездах, астрономии.

Во времена Аджеми близость мастеров к природе находила свое отражение в планово-пространственной структуре строений, орнаментах, гармонии их с окружающим ландшафтом. Создав впервые в Азербайджане башенные мавзолеи и используя узоры «набати» (растительные элементы) в отделке их фасада, Аджеми Нахчывани добился совершенно иного и индивидуального композиционного решения. Он сумел довести узоры до совершенства, украсив основание орнаментов «гирих» (персид. «узел») гяжевой резьбой в мавзолеях Юсифа Кусейр оглу и Момине хатун. Если в мавзолее Юсифа Кусейр оглу вырезанные гяжевые узоры неглубокие и линейные, то в мавзолее Момине хатун они объемнее и пластичнее. Неповторяющиеся растительные узоры на каждой грани мавзолея украшены как мелким гяжевым орнаментом, так и иными крупными растительными орнаментами. Использование такого декора в очередной раз доказывает привязанность архитектора к природе и является еще одним нововведением в мавзолеем зодчестве.

Архитектор Аджеми Нахчывани, наряду с искусством геометрического орнамента (гирих) в архитектуре, поднял на новый, более высокий уровень и куфические надписи. Эти надписи в произведениях Аджеми в тот период получили невиданную художественно-эстетическую ценность [1].

В первом известном нам произведении Аджеми Нахчывани – мавзолее Юсифа ибн Кусейра куфические надписи расположены в виде фризов в верхней части арочных ниш экстерьера мавзолея.

С точки зрения обилия, сложности, слияния куфических надписей с геометрическими орнаментами мавзолей Момине хатун не имеет себе равных в зодчестве Передней Азии. На этом памятнике, помимо важных стыков, надписями покрыта также поверхность угловых каркасов мавзолея. Эта кайма, богатая орнаментальными элементами, создана еще более сложно и изящно.

Благодаря популярности произведений среди архитекторов, имена которых упоминаются в надписях, Аджеми Нахчывани принадлежит особая роль. Первым азербайджанским архитектором, оставившим свою подпись в строительной надписи, пока еще является Мухаммед Макяр оглу Занджани. Этот архитектор, перед именем которого не указано название какого-либо вида искусства, воздвигнул первый мавзолей Харрагана (1067–1068). Автором второго мавзолея Харрагана в надписи был указан Абуль Мали Макяр оглу Занджан.

Аджеми Абубекр оглу был первым подобным архитектором-мастером в Северном Азербайджане. В то время как на западе имена архитекторов в создаваемых ими произведениях оставались анонимными, Аджеми Абубекр оглу индивидуальным творческим почерком увековечивал свое имя в надписях, высеченных на своих творениях. Своеобразие творчества Аджеми Нахчывани в архитектурной школе, ставшее образцом для подражания для будущих архитекторов, проявляется также в технике декорирования кирпичной облицовкой. Техника отделки кирпичной облицовкой в азербайджанской архитектуре была представлена в двух видах: плоская узорная кладка и рельефная кладка. В Азербайджане более распространена рельефная кладка. Индивидуальность техники кирпичной отделки, встречающаяся в архитектуре Аджеми, отражается в широком использовании им сборочных облицовочных блоков. Стандартные блоки создавались путем укладки шлифованных или глазурованных кирпичей в прямоугольных формах под соответствующий узорный шаблон, при этом швы между кирпичами заполнялись специальным раствором. После этого уже готовые блоки монтировались к отделяемой стене, создавая, таким образом, единичные или целые узорные композиции. Эта техника позволяла быстро и качественно выполнить отделку. Создание оригинального орнамента с тонкими «кружевными» узорами в мавзолеях, воздвигнутых Аджеми Нахчывани с использованием именно этой техники, внесло новшество в архитектуру. Эта техника использовалась и позже, в XIV веке при орнаментальной отделке мавзолея Гарабаглар, Бардинского мавзолея.

Чтобы более детально изучить индивидуальное творчество уникального средневекового архитектора, обратимся к его выдающимся трудам.

Мавзолей Юсифа ибн Кусейра

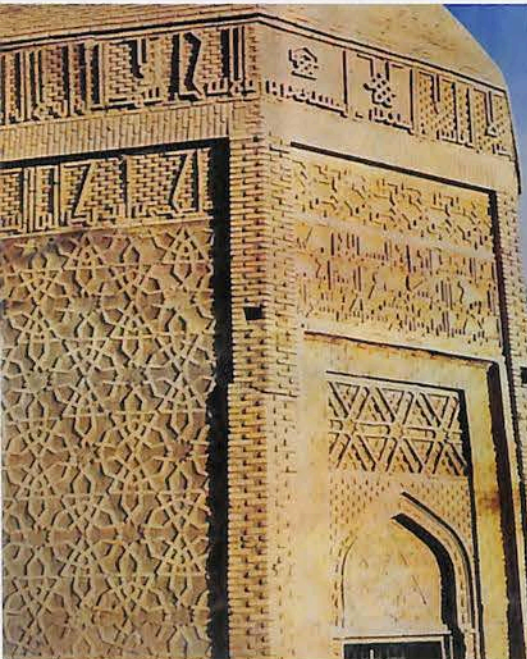
Мавзолей Юсифа ибн Кусейра

Мавзолей Юсифа ибн Кусейра – прекрасное произведение архитектуры, известное в народе под названием «башня Атабаба», а в научной литературе – мавзолей Юсифа ибн Кусейра, как первое произведение творчества Аджеми, дошедшее до наших дней. Он располагается в центре города Нахчыван. Этот уникальный памятник, имеющий 850-летнюю историю, благодаря своей конструктивной прочности и сегодня занимает своеобразное место в визуальном облике города. Мавзолей, выдержавший испытания многих веков, обрел вторую жизнь после восстановления разрушенных частей, укрепления конструкций в 50–60-х годах XX века.

Воздвигнутый из обожженного кирпича памятник состоит из склепа и башнеобразной наземной части. Восьмигранная плановая композиция склепа в наземной части сооружения повторяется как внутри, так и снаружи. Склеп, в соответствии с планом, изнутри накрыт сферическим куполом. Фасадные швы обрамлены рамками, которые сверху по всему периметру мавзолея искусно соединены горизонтальным поясом. По внешнему периметру мавзолея на вы-

Мавзолей Юсифа ибн Кусейра
Бехруз Кенгерлы.

Мавзолей Юсифа Кусейр оглу.
Поверхность, на которой выгравировано имя архитектора

соте 7,20 м от цоколя по всей наружной поверхности проходит общий фриз, на котором, также как и над входом в мавзолей, высечена надпись: «Это – усыпальница ходжи, именитого раиса, благочестия веры, красоты ислама, главы шейхов, Юсуфа ибн Касира (Кусейра)». Надпись над входом датирует его 557 годом хиджры (1162 г.). Наряду с функциональностью, надпись служит также декоративным украшением. Пирамидальный шатер словно водружен не на каркасе-призме, а стоит на поясе с надписью. Слева от входа куфическим письмом снова вписано имя автора: «Работа Аджеми ибн Абубекра, строителя из Нахчывана» [6].

Буквы надписей выложены кирпичами размером 20x20x4 см. Надписи на высоте 2 см от основной поверхности фриза имеют выпуклую форму. Основная часть, составляющая фон надписи, облицована кирпичной кладкой. Сверху и снизу фриз окантован несколькими рядами кирпичных поясов.

Восьмиугольный корпус мавзолея покрыт восьмигранным пирамидальным кирпичным куполом. Купол мавзолея внутри представлен в виде соединенных арок. Мавзолей Юсифа Кусейр оглу является образцом сооружения с двойным куполом, дошедший до наших дней, сохранив свой прежний облик, который с внешней стороны представлен пирамидальным шатром, а с внутренней – сферическим куполом.

Плоскости граней облицованы плитами толщиной около 12 см, набранными из кусочков кирпичей. Наземный вход в мавзолей выстроен в форме стрельчатой арки. Арка состоит из архивольта, окантованного ромбовидными кирпичами, а его грани, в свою очередь, окантованы наклонно сложенными кирпичами. Входной портал состоит из общей прямоугольной рамы, отделанной геометрическими орнаментами. В части перехода восьмигранного объема в купол был создан простой профилированный карниз.

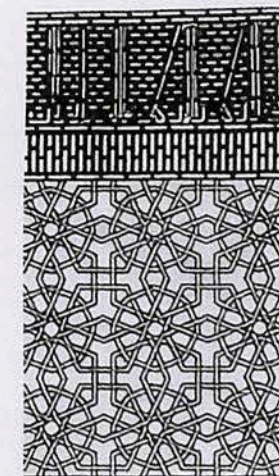
В строении между верхней камерой постройки и восьмигранной нишей имеется восьмиугольный проем. Участок, где склеп переходит в купол, выделяется небольшим выступом. Верх купола склепа изнутри оформлен из плоского восьмиугольного орнамента. В сооружении имеется восьмиугольный проем, открыва-

емый в склеп со стороны верхней камеры и непосредственно расположенный под ним. Переход от плоскости стены склепа в купол решен небольшим выступом. Вершина купола склепа оформлена плоской восьмигранной розеткой.

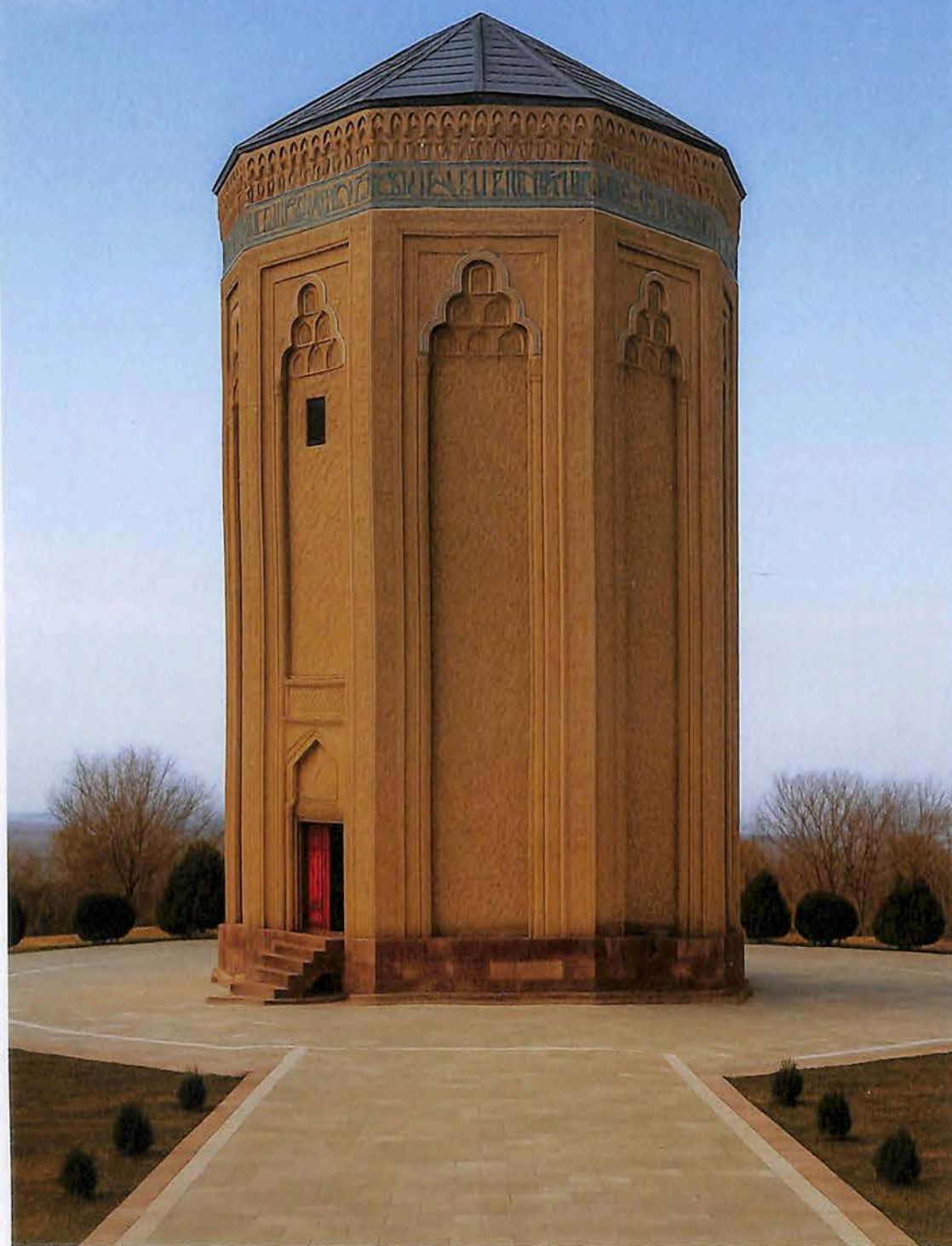
Верхняя башня мавзолея построена из неглубоких ниш как в интерьере, так и в экстерьере восьмигранника. Интерьер представлен остроконечными, а экстерьер – прямоугольными нишами. Единство этих ниш создает конструктивную систему, похожую на каркасное строение угловых опорных устоев, а это, в свою очередь, обеспечивает визуальную устойчивость в экстерьере памятника. За счет конструктивной прочности углов была обеспечена долговечность сооружения, стены которого имеют относительно небольшую толщину (80 см).

Интерьер мавзолея Юсифа Кусейр оглу лишен отделки. Внутренняя часть ниш в его экстерьере облицована кирпичной кладкой с плотно прилегающим геометрическим рисунком. Все восемь граней мавзолея отделаны различными геометрическими орнаментами. Орнаменты собраны из мелких кирпичей, а затем с помощью гяжевого раствора в виде округленных форм были закреплены на плоскостях. Поверхность ниш приобрела особый декор посредством композиций узоров, что, в свою очередь, способствовало появлению эффекта светотени угловыми клетками. Только западный фасад мавзолея решен в иной форме. Это связано с установкой стрельчатого входного портала.

Хотя мавзолей Юсифа ибн Кусейра в объемном соотношении не является слишком большим сооружением, общая композиционная ясность, строительные работы, выполненные на высоком уровне, прекрасная резьба по камню свидетельствуют о высоком мастерстве архитектора Аджеми Абубекр оглу. На поверхности ниш мавзолея использован особый геометрический орнамент кирпичного декора под названием «гирих» (узел). Элементы, создающие узор «гирих», состоят из геометрических форм (многоугольников или звездочек). Эти орнаменты, подчиняющиеся серьезным математическим законам, в целом представляют собой гармоничное сочетание всех линий друг с другом [1]. Использование автором узоров «гирих» в архитектурном декоре придало особую красоту архитектурному облику сооружения. Узоры «гирих» занимают ведущее место в мемориальной архитектуре Аджеми Абубекр оглу. С точки зрения общей композиционной ясности и пропорциональности объемов, а также точности, эстетичности строительных работ мавзолей является прекрасным произведением архитектуры.

Орнаментация
поверхностей
мавзолея Юсифа
Кусейр оглу.

Мавзолей Момине хатун

Второе сохранившееся до наших времен творение зодчего Аджеми Абубекр оглу – мавзолей Момине хатун возвышается в центре города как свидетель величия Нахчывана в период Средневековья, высокого уровня художественно-архитектурного творчества, которого достигла Нахчыванская архитектурная школа.

Это сооружение, являясь шедевром азербайджанской средневековой архитектуры, а также творчества Аджеми, отличается истинной монументальностью и характерными особенностями утонченности своих отдельных элементов.

Сохранившийся до наших дней уникальный образец архитектурного комплекса Атабеков в народе известен как «купол Атабеков». Информация о том, что мемориальный комплекс приказал построить повелитель Атабек Эльдегиз, отражена на полоске-фризе между призмовидным корпусом и куполообразным шатром: «...Приказал построить эту усыпальницу царь премудрый, справедливый, победоносный, великий, солнце религии (Шамс-ад-Дин), защита ислама и мусульман Джахан Пехлеван Ата бек Абу Джафар Мухаммед сын Ата бека Эльдегиза... (для)... славы мира и религии, в честь ислама и мусульман Момине хатун!».

Мавзолей Момине хатун. Фасад, сфотографированный в 1897 году И.Э.Якобсталем.

«Цветущий весенний день 1186 года. Население Нахчывана, только что отпраздновавшее праздник Новруз, снова собралось на главную городскую площадь для праздничного веселья. Сегодня завершилось строительство мавзолея, возведенного в честь самой сильной женщины династии Атабеков – Момине хатун.

Готовый расплакаться могущественный повелитель Атабек Шамседдин Эльдегиз, придя в восторг от величественной красоты мавзолея, среди своей знати искал глазами зодчего Аджеми. Как и все свидетели, зодчий, забыв обо всем, застыл в восхищении перед великим мастерством, перед созданной им самой красотой.

Атабек вновь посмотрел на мавзолей. Его широко раскрытые глаза бродили по синему шатровому куполу, аркам, стенам с ковровыми орнаментами, надписям и по двум стихотворным строкам, завершающим надпись на стенах строения: «Мы уходим, но ветер останется после нас. Мы умираем, только работа остается как память!»

Атабек вновь доверительно глянул на своего главного придворного зодчего. И он заметил поразительную схожесть между величавым мавзолеем и мастером, замершим словно статуя» [1].

Действительно, воздвигнутый Аджеми Абубекр оглу мавзолей Момине хатун является символом гордости, величия. Некоторые специалисты предполагают, что мавзолей принадлежит матери Атабека, другие – жене. В Нахчыване в народе принято считать мавзолей Момине хатун семейным склепом. Несомненно, что и сам Джахан Пехлеван был похоронен в этом мавзолее.

Мастер-зодчий воздвиг мавзолей Момине хатун спустя 26 лет после мавзолея Юсифа Кусейр оглу. Это отражается на монументальности произведения, композиционной индивидуальности, принципах и элементах декоративных украшений в целом, на развитии архитектурного мышления, творчества. Мавзолей Момине хатун отражает более точное, конкретное развитие, уже ставших фундаментальными, композиционных принципов с художественно-архитектурной точки зрения.

Мавзолей относится к мемориальным башенным сооружениям, его первоначальная высота (без несохранившегося шатрового купола) составляла 34 м, однако впоследствии восьмиметровое покрытие было разрушено. Сейчас его высота равна 25 м.

Мавзолей Момине хатун, находящийся в центре внимания многих путешественников и ученых на протяжении многих веков, превратился в объект их исследований. Приехавший в начале XIX века в Нахчыван Дюбуа де Монпере отправил эстамп надписи этого памятника академику Х.Френу в Петербург, и с того времени многие ученые и восто-

коведы публиковали результаты исследований о мавзолее и его надписях. К числу таких ученых относятся востоковед Н.В.Ханыков, путешественник Ю.Дьелафуа и другие.

Первое детальное исследование мавзолея Момине хатун было проведено в конце XIX века, в 1897 году немецким архитектором И.Э.Якобсталем. Результаты своего исследования архитектор издал в виде книжки в 1899 году в Германии. Во время путешествия в Нахчыван И.Э.Якобсталь подробно изучил оба мавзолея, построенные Аджеми Абубекр оглу, включая мавзолей Юсифа Кусейр оглу, измерил и опубликовал в книге посредством фотофикционных работ план, фасад и разрезы мавзолея. Наряду с архитектурными комментариями относительно памятников, в книгу были включены также мнения востоковеда М.Хартмана об исследованиях их надписей. Публикация на Западе работ с таким подробным описанием творений Аджеми привела к признанию памятников за пределами страны. Ряд востоковедов дают информацию о нахчыванских памятниках, ссылаясь именно на эту работу. Среди таких работ особое внимание привлекает исследование Ф.Зарре [5].

В 1939–1940 годах мавзолей Момине хатун был всесторонне исследован многими архитекторами, эта работа была продолжена изучением архитектурных памятников периода Низами. В 1963 году в монографии «История азербайджанской архитектуры», опубликованной Институтом архитектуры и искусств Академии наук Азербайджана, нашли свое всестороннее отражение научные исследования о мавзолее Момине хатун и других нахчыванских мавзолеях. В 50-х годах XX века были проведены замеры мавзолея Момине хатун с целью реставрации.

В 1991 году профессор Дж.Гияси в своей монографии «Архитектурные памятники периода Низами» ещё раз рассмотрел архитектуру мавзолеев Аджеми Абубекр оглу Нахчывани.

Мавзолей Момине хатун состоит из двух частей: подземного склепа и наземного башенного строения. Склеп в плане имеет круглую форму. Плановая структура склепа решена в интересной форме. В центре располагается многогранная несущая колонна, из капители которой в каждый угол десятигранника встроена арка. Внутренняя площадь подземной части была признана соответствующей для покрытия конструктивной схемой. Склеп покрыт арочным потолком, края которого опираются на центральную массивную колонну.

Представляет интерес то обстоятельство, что этот конструктивный метод, широко распространенный в западной архитектуре – нервюрный свод готической системы в мавзолее Момине хатун – опередил западную архитектуру как образец восточной архитектуры. Это интересное архитектурно-инженерное сооружение является третьим и содержательным образцом подобной конструкции в истории азербайджанской архитектуры, что свидетельствует о ярком инженерном таланте мастера-зодчего.

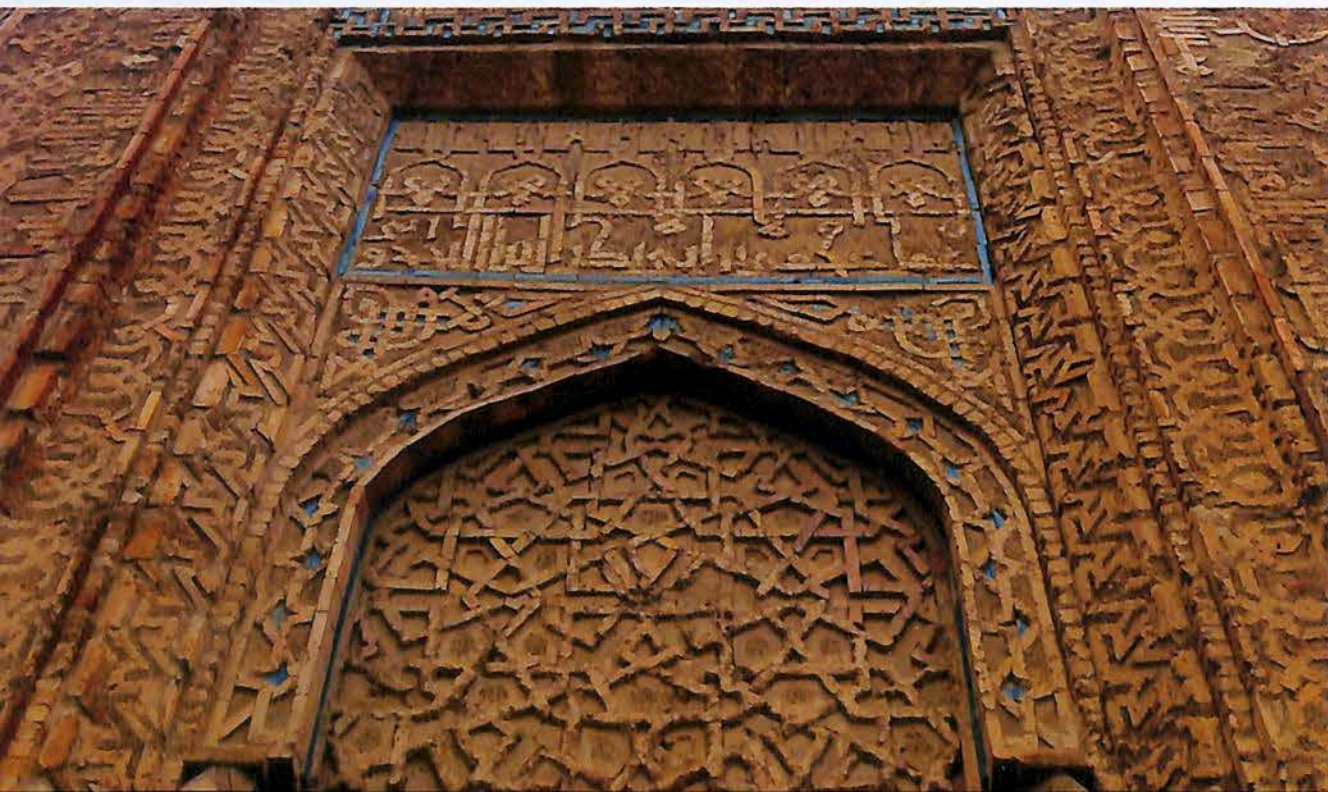
Гробницы подобной конструкции характерны только для Марага-Нахчыванского региона. Их первым образцом был построенный в Мараге в 1148 году мавзолей «Гырмызы Гунбед» (Красный купол). Вторым был мавзолей «Хараба Гилан», расположенный вблизи города Ордубад в Нахчыване, центр склепа которого также представлен опорной конструкцией в виде грибообразной колонны; но самой завершенной стал построенный в 1186 году в Нахчыване склеп мавзолея Момине хатун. Склеп, состоявший из двух частей мавзолея «Хараба Гилан» сохранился, но наземная башня разрушилась. Снаружи склеп мавзолея имеет квадратную форму, внутренне же его пространство построено в виде восьмиугольника.

В мавзолее «Хараба Гилан» в середине покрытия, в центре интерьера, стоит возвышающаяся, грибовидная, расширяющаяся кверху колонна. Колонна имеет восьмиугольную форму. Подобную центральную опорную колонну можно увидеть в усыпальнице мавзолея Момине хатун, являющуюся плодом творчества Аджеми в Нахчыване (Н 86). Наличие колонн обеспечивает прочность конструкции покрытия.

Десятигранная, по внешнему виду наземная часть мавзолея Момине хатун возвышается на таком же десятигранном цоколе. Невысокий десятигранный цоколь мавзолея, как и корпус, облицован крупными шлифованными, диоритными плитками. Над ним возвышается высокое кирпичное строение башни с одинаковыми формами.

По структуре выложенный из кирпича корпус мавзолея похож на мавзолей Юсифа Кусейр оглу. То есть здесь углы мавзолея

Надпись над входной дверью с именем архитектора. У входа в мавзолей имеется надпись, где высечено имя зодчего Аджеми Нахчывани

также решены в виде выступа, а каждая из внешних граней мавзолея решена в виде неглубокой ниши. Композиция мавзолея, предназначенная для кругового изображения строения, имеет одинаковое оформление всех поверхностей. Исключение составляет ниша, куда открывается входной проем, который начинается малым порталом, не нарушающим общую композицию поверхностей. Однако, несмотря на это, зодчий, дабы не испортить геометрическую красоту башнеобразного призматического объема мавзолея, старался не выделять от других сторон восточную часть строения с открывающейся входной дверью. Прямоугольная входная дверь расположена внутри неглубокой остроконечной ниши.

У исследователей творчества Аджеми существуют разногласия в вопросе о месторасположении имени архитектора между данными мавзолеем и мавзолеем Юсифа Кусейр оглу.

В отличие от первого мавзолея, здесь надпись перемещена с боковой части к центру и представляет собой каноническую композиционную форму. На простом портале указана дата его строения – «мухаррам 582» (1186 год).

Весь декор мавзолея Момине хатун сосредоточен на его внешней поверхности. Каждая из 10 внешних граней представлена в виде неглубоких ниш, дополненных сталактитовой арочной композицией, что придает архитектурному облику этого мавзолея монументальную пластичность. Грани покрыты сплошным узором из геометрического орнамента. Все поверхности мавзолея представляют собой синтез живописи и архитектуры. Соединительные швы на поверхности сооружения, как и в мавзолее Юсифа Кусейр оглу, выполнены в форме выступов, а поверхности – в виде углублений. Достаточно широкие углы десятигранника коренным образом отличаются от простого решения углов в мавзолее Юсифа Кусейр оглу. В мавзолее Юсифа Кусейр оглу углы играют лишь роль границы между отдельными орнаментальными поверхностями, а здесь они решены более динамично, создавая впечатление мощной глубины основания сооружения. В отличие от мавзолея Юсифа Кусейр оглу, угловые выступы здесь не оставлены без орнаментов. Зодчий, используя композиционные принципы мавзолея Юсифа Кусейр оглу, значительно обогатил здесь орнаментальные узоры и украсил надписи декоративными средствами. Автор, как и в 1-м мавзолее, во 2-м сооружении выложил орнаментальные узоры из кирпичей. Очень простое и точное включение в орнаментальный узор мавзолея Момине хатун бирюзового глазурованного кирпичного изразца позволяет читать сложные мозаичные узоры, выполненные также из обожженного кирпича, увеличивает эстетический колорит мавзолея, превращаясь в средство воздействия. Декор мавзолея Момине хатун, который состоит из надписей и геометрических орнаментов поверхностей и углов, а также растительные узоры на гяже, как каллиграфические образцы прекрасного произведения искус-

ства, являются ярким примером многогранного творчества зодчего.

Орнаментальные узоры, сосредоточенные в нишах мавзолея, отражают неиссякаемую фантазию мастера, который добился создания различных орнаментов из соответствующих друг другу элементов. В каждом из десяти граней различные орнаментальные рисунки имеют одинаковый характер. Основу многих орнаментальных рисунков составляют многоугольные звезды, отражающие от себя лучи, связывающие их друг с другом. На гранях больше всего встречаются орнаменты, состоящие из 5, 6, 8 и более угольных звезд, а также шести- и восьмиугольных фигур.

Орнамент поверхностей мавзолея весьма разнообразен. Мастер в живописи не допустил какого-либо повторения. Помимо этого разнообразия мастерство художника проявляется и в его умении объединить все элементы в единое целое, используя похожие орнаменты.

Углы десятигранного корпуса прямоугольными рамками обрамляют ниши, которые завершаются сверху сталактитовой композицией. Архитектор Аджеми полностью покрыл эти рамки куфическими надписями, изящные эпиграфические узорно-прямоугольные буквы которых, обвиваясь друг с другом в вертикальной форме, образуют сложные рисунки. А.Алескерзаде, прочитав эти надписи, пришел к выводу, что все грани десятигранного мавзолея по краям обрамлены текстом суры «Ясин» Священного Корана. Повторяясь дважды, эта сура сначала первый раз начинается с 1-й грани и продолжается до 5-й, а в другой раз начинается с 6-й грани и продолжается до 10-й грани. В каждой грани надписи направлены снизу вверх, далее налево и вниз. Грани, обрамленные сурой «Ясин», вверху соединяются с еще одной надписью, где содержится информация о том, кем и с какой целью был построен монумент. Эта надпись отличается от других надписей крупными размерами (высота фриза составляет 98 см) и цветом. Целью расположения надписей вертикально синим кирпичом на однотонном (ровном) фоне является стремление архитектора привлечь внимание к надписи с дальнего расстояния. Верхняя часть главной надписи, напоминающая узорную композицию, обрамлена зодчим тремя рядами сталактитового пояса. Если зодчий в мавзолее Юсифа Кусейр оглу непосредственно переходил из опоясывающей надписи в пирамидальное покрытие, то здесь переход надписи в сталактиты, завершая сталактитовые концы у арочного свода ниш, создает с ними гармонию и придает ей легкость в переходе в восьмигранный пирамидальный купол. Крыша мавзолея защищена двухслойным куполом. В интерьере архитектурную композицию монумента завершает сфероконический, а в экстерьере – пирамидальный куполы [11].

Зодчий Аджеми в своем мавзолеем зодчестве только в мавзолее Момине хатун использовал сталактитовый пояс в качестве карнизного пояса, что является следствием стремления архитектора довести до внимания художественно-эстетическую ценность сооружения.

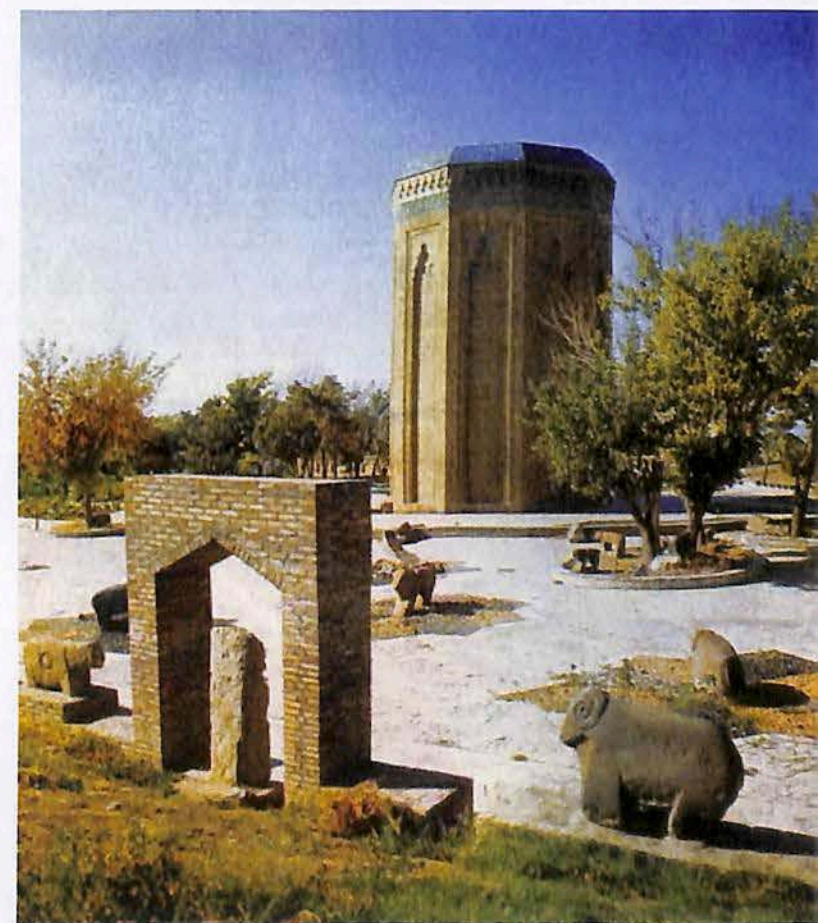
Интерьер мавзолея Момине хатун по сравнению с экстерьером решен очень просто. Архитектор здесь ограничился опоясывающей надписью, расположенной на высоте 20 м, и четырьмя крупными медальонами, расположенными на поверхности купола. Медальоны со сложной орнаментальной композицией, основу которых составляют куфические надписи, выгравированы на потолке купола гяжевым раствором. Эти медальоны в дальнейшем стали образцом для медальонов мавзолея Олджайту Худабенди в Султанийе.

На поверхности внутреннего купола сохраняются четыре медальона размером около 1,5 м. Они находятся на северной, южной, восточной и западной частях купола. Судя по остаткам, имеющимся на вершине купола, можно предположить, что здесь присутствовал и пятый медальон. Несмотря на то, что исследованием медальонов занимался ряд эпиграфистов и архитекторов (А.Алескерзаде, И.Э.Якобсталь, М.Хартман, А.Саламзаде, К.Мамедзаде), их истолкование не представилось возможным. Однако в 1981 году архитекторы А.Саламзаде и К.Мамедов провели исследования, в ходе которых были обнаружены отпечатки медальонов Олджайту в Султанийе. Эти медальоны были созданы спустя 128 лет после медальонов мавзолея Момине хатун и помогли прояснить содержание медальонов еще четырех других мавзолеев. 1-й медальон был составлен из восьмикратного повторения слова «Аллах» (Мухаммед). Достигнутый здесь зодчим декоративный эффект, полное впечатление пластического растительного орнамента и компоновка надписи поистине бесподобны по виртуозности декоративного исполнения.

2-й медальон, в отличие от других, составлен из комбинации различных слов. Здесь центральную часть композиции создает пятиугольная звезда. Края звезды последовательно повторяют слова «Аллах». По всем сторонам пятиугольных рамок вокруг звезды 6 раз повторяется слово «Омар».

Рамки 3-го медальона сохраняют растительный характер. Середина медальона является геометризованной розеткой, пересекающейся с прямыми линиями куфических надписей, которые образуют вось-

Мавзолей Момине хатун

миугольники, сливаясь с централизованной розеткой. Куфические надписи состоят из имен 8-и первых халифов.

4-й медальон с точки зрения композиции близок к 1-му медальону, предположение о повторении слова «Аллах» на 5 краях шестиугольной звезды выдвигается исследователями [5].

Медальоны-розетки округлой формы, являясь живописным произведением творчества Аджеми и уникальной жемчужиной Средних веков, оказали свое влияние на будущее архитектурное наследие. Комбинация различных растительных орнаментов с куфическими надписями, выполнение с большим мастерством аятов Корана, исламских изречений являются плодом религиозных убеждений зодчего. Аджеми поднял эти округлые розетки, являющиеся символом солнца и планет, на самый верх интерьера – внутрь купола, «осветил» полутемный интерьер мавзолея сверху.

По всей поверхности стен интерьера сохранились следы от винтовой лестницы, ведущей на дымоход в куполе. Даже надписи голубого цвета, выступающие на поверхность цилиндрических стен из-под штукатурки, свидетельствуют о том, что здесь некогда были определенные орнаменты.

Мавзолей Момине хатун, будучи высшим творением Аджеми Абубекр оглу Нахчывани, является шедевром средневековой архитектуры Азербайджана. Своей объемно-пространственной композицией, утонченностью отдельных элементов он является подтверждением принадлежности к женщине и плодом тонкого вкуса мышления архитектора, его великого искусства. Выполненные из гяжи изящные линии растительных и геометрически-орнаментальных узоров образуют орнаменты, порожденные великим талантом зодчего. Композиционные особенности, элементы и принципы декоративного оформления мавзолея Момине хатун оказали свое влияние на будущее развитие большей части мавзолеев Азербайджана. Высказывания исследователей об этом уникальном творении еще раз подтверждают значимость творчества зодчего. Известный советский искусствовед, профессор М.В.Альпатов в своем трехтомном издании «Всеобщая история искусств» после искусствоведческого анализа мавзолея Момине хатун приходит к выводу: «В то время в Средней Европе невозможно было встретить такого высокого чувства архитектурной формы, такого классического совершенства и идеального выполнения композиции. В Нахчыванском мавзолее ощущается дух гуманизма, как и в поэме «Шахнаме Фирдовси (X–XI век) или «Лейли и Меджнун» Низами (XII век), которые являются лучшими произведениями классической восточной литературы» [6].

Входной портал

Судя по рисункам и фотографиям XIX века, вход в комплекс Атабеков, наряду с мавзолеем Момине хатун, был построен с несохранившимся монументальным сооружением – Джума мечетью и входным порталом с двумя минаретами с богатым орнаментом и высокой стрельчатой аркой.

Надпись на двухминаретном портале, содержащая имя зодчего Аджеми сына Абубекра, была прочитана и опубликована в середине XIX века русским востоковедом Н.Ханыковым. Согласно заметкам ученого-востоковеда надпись над проемом портала говорит о том, что он был построен в 1187 году «амиром Нур ад-Дином, начальником конницы и сборщиком налогов во владениях атабекских». В этой надписи, как и в других монументах, слова «Сделал Аджеми сын Абу Бакра, архитектор Нахчыванский» написаны на арабском языке куфическим почерком.

Из письма Н.Ханыкова, посвященного надписям портала, становится известно, что портал был построен через год после завершения строительства мавзолея Момине хатун. Кроме того, в надписи при упоминании имени Атабека Джахан Пехлевана сообщается о его смерти. Отсюда можно прийти к такому заключению, что сооружение портала с двумя минаретами было завершено после смерти Атабека Джахан Пехлевана и было связано с мавзолеем Момине хатун. Академик А.Саламзаде после исследования надписей портала ученым А.Алескерзаде на основании картины Дьелафуа пришел к такому выводу, что портал связан именно с мавзолеем Момине хатун.

В XIX веке большой интерес вызывает также информация Б.А.Энгельгардта: «Тюркская мечеть – это крупное строение с арками, сооруженными из тесаного камня, и внутри нее заметны следы различных богато орнаментированных лепных узоров (скорее всего, из гяжи). Часть строения уже развалилась, другая его часть находится под угрозой развала. Здесь, в 50 саженях от него (около 107 м), некогда был вход, относящийся к этой мечети, с парными минаретами высотой 10 сажен каждый.

Пространство между мечетью и дверью раньше занимали строения, относящиеся к мечети, а сейчас, когда нет этих строений, создается такое впечатление, что дверь относится к особой башне, очень близкой к ней (к мавзолее Момине хатун)».

Факт, что указанная мечеть относится к мечети Джума в Нахчыване, – очевиден. Из письменных материалов становится ясно, что

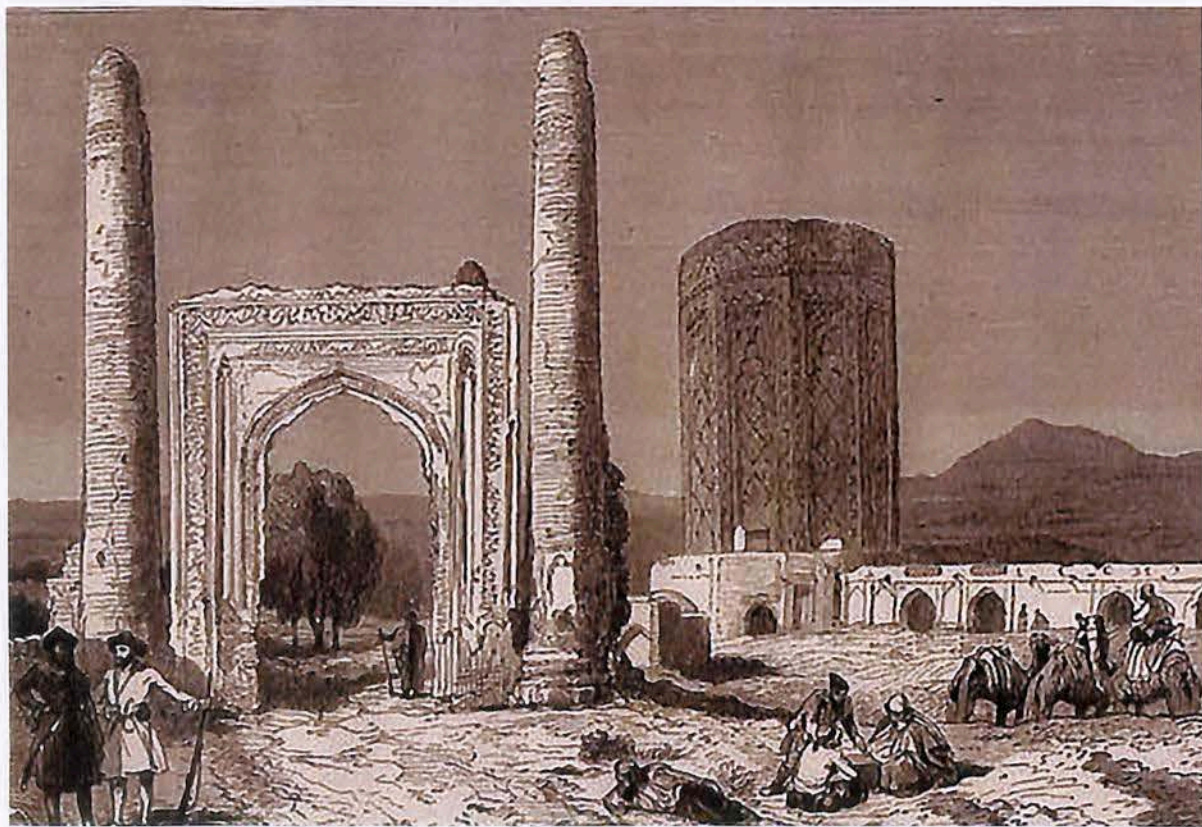
главные арки (порталы) с двумя минаретами открываются во двор мечети и, вероятно, соединяются со многими строениями – кельями медресе, галереями-портиками, мечетью Джума.

Согласно историческим данным, в комплексе Атабеков когда-то располагалось медресе. Несомненно, это медресе было непосредственно связано с мечетью Джума. Существует очень большая вероятность того, что арка с двумя минаретами является входным порталом большого двора, где собраны культово-мемориальные сооружения (мечеть, мавзолей, медресе), входящие в комплекс Атабеков. Если первыми строениями комплекса Атабеков были здание дворца и доветхана, то последующим строением стала только входная арка, от которой остались лишь изображения [7].

Это произведение зодчего Аджмеи крайне значимо с точки зрения прослеживания его творческого пути, составления его архитектурных композиций и, наконец, в контексте общего рассмотрения комплексных строений, включая и комплекс Момине хатун.

Минареты, являясь основными элементами исламской архитектуры, формировались в зависимости от социально-экономических, климатических и географических особенностей различных стран. В зависимости от особенностей таких регионов даже на территории

Комплекс Момине-хатун. Входной портал с двумя минаретами

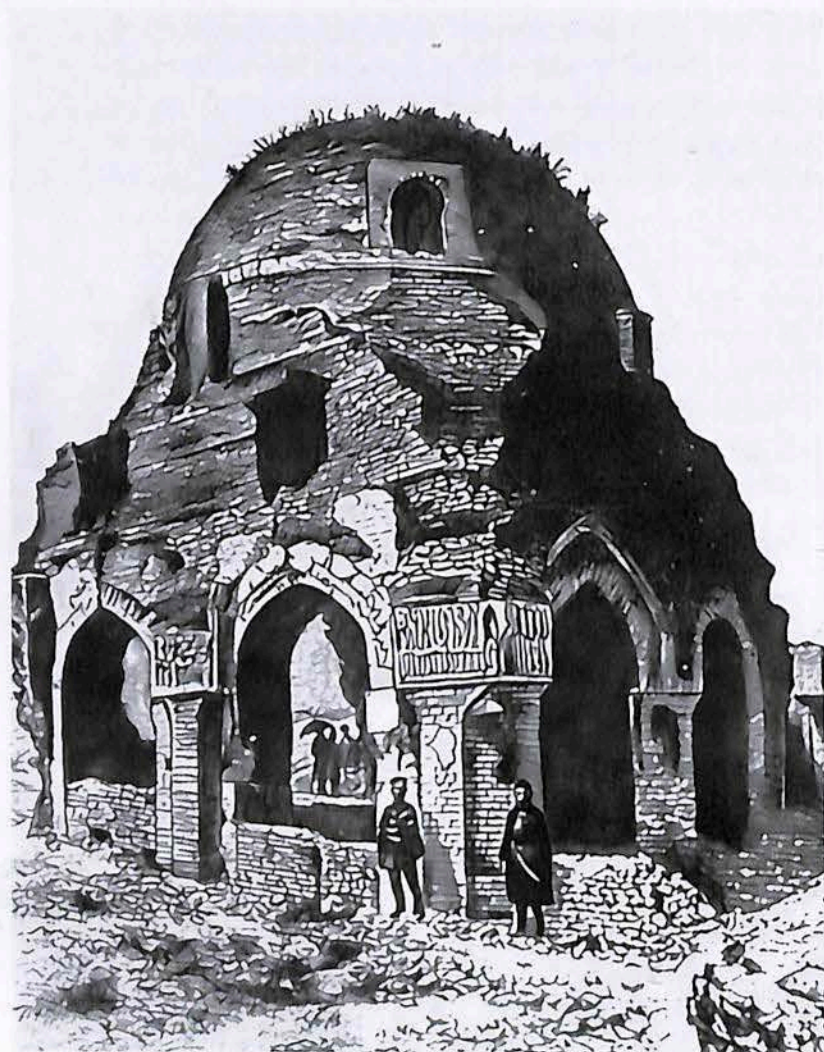
Азербайджана были воздвигнуты минареты с композиционными отличиями.

Подобные парные минареты в Нахчыване достойны особого внимания, являясь самыми древними минаретами Нахчыванской архитектурной школы. Составная часть памятника – парные минареты и объединяющий их портал со стрельчатой аркой, образующие архитектурную композицию, – заслуживают достойного внимания. Этот входной портал даже напоминает «триумфальную арку». Цилиндрические парные минареты с монохромной поверхностью выполнены в соответствующем стиле для эффективного выделения портала и придания ему более торжественного вида. Ритм архитектуры и элементы декора сосредоточены на поверхности портала. Поверхность, на которой расположился основной элемент портала – арка, искусно оформленные неглубокие вертикальные выемки увеличивают обширность центральной части композиции и придают ей эстетическую красоту. Этот прием, мастерски применяемый архитектором, в последующей своей композиции с парными минаретами оказал влияние на азербайджанскую, в том числе восточную архитектуру.

Как видно из фото, эти минареты являются вертикальными строениями простой цилиндрической формы, сужающиеся кверху. Мавзолей «Гарабаглар» с двухминаретным порталом, построенный в XIII–XIV веках под влиянием композиции архитектуры Аджмеи, к сожалению, также утратил свой первоначальный облик, как и портал в Нахчыване. По этой причине невозможно выдвинуть четкое представление о них.

Диаметр мавзолея «Гарабаглар», относящегося к мавзолеям «башенного» типа, составляет 10 м, а высота сохранившейся части – 16 м. Кирпичная башня, возвышающаяся над каменным цоколем, привлекает внимание своей монументальностью. Декор, созданный кладкой кирпичных блоков мавзолея, основанного на ребровидной конструкции, сделал мавзолей более примечательным. Повторение в экстерьере слова «Аллах», исполненное бирюзовыми глазурованными кирпичами, придает особую красоту. Такие орнаменты можно встретить и в Бардинском мавзолее.

Композиция портала комплекса Атабеков в Нахчыване, являющегося плодом творчества Аджмеи, в последующих столетиях превратилась в ведущий художественно-архитектурный элемент во многих исламских странах.

Мечеть Джума

В письменных источниках внимание путешественников, исследователей, прибывших в Нахчыван, привлекала мечеть Джума, занимающая особое место в комплексе Атабеков и являющаяся доминантой комплекса. Это связано с большой площадью, которую занимает мечеть Джума. Французский путешественник Тавернье, прибывший в Нахчыван в XVII веке, из всех архитектурных памятников города отмечает лишь мечеть Джума. Считая эту мечеть одной из самых великолепных мечетей в Азии, он пишет, что к тому времени здание мечети уже было полуразрушенным. Сформировать представление об этой мечети, уже разрушенной к XX веку, помогают нам рисунки путешественника Ж.Делафруа, фото, снятые Якобсталем, и путевые заметки некоторых лиц.

В середине XIX века В.А.Энгельгардт писал, имея в виду Нахчыванскую мечеть Джума: «...Это величественное здание, состоящее из переплетенных арок из резного камня. Внутри него все еще остаются следы красивой рельефной резьбы. Часть здания развалилась, остальная часть находится под угрозой развала...» [4].

Таким образом, памятники вокруг мавзолея Момине хатун составляют комплекс из мемориальных и культовых сооружений. Это

означает, что автором всего комплекса, включая мечеть Джума, является Аджечи Абубекр оглу.

Вероятно, Нахчыванская мечеть Джума в XII–XIII веках была наиболее примечательной среди мечетей Азербайджана. Судя по фотографиям, она имела шатровую конструкцию с центральным куполом, а основу плановой конструкции составляли проходные галереи (портики) и обширный зал для богослужения, окруженный дополнительными помещениями. Зал покрыт сферическим куполом большого диаметра. Маленькие оконца в куполе обеспечивают внутреннее освещение. Судя по заметкам очевидцев, внутри мечети Джума встречались красиво оформленные художественные резные орнаменты. Колонны, образующие портики, которые окружают зал для богослужения, являясь многогранником, составляют тяжелые капители и несущую конструкцию арок. Воздвигнутое из кирпичей культовое здание, вдохновленное фантазией Аджечи, украшено декоративными элементами кирпичной кладки.

Фотографии мечети Джума создают определенное представление о ее общей композиции. По своим размерам мечеть Джума оставляет в тени даже мавзолей Момине хатун. Если учесть, что высота сохранившейся части этого мавзолея составляет 25 метров, тогда путем сопоставления можно сказать, что высота мечети Джума составляла примерно 30–35 метров.

В области градостроительства и строительства городов мечети Джума всегда отличались по своему объему и занимаемому ими пространству доминирующей и центральной позицией среди квартальных мечетей. Возможно, Нахчыванская мечеть Джума также была одной из таких мечетей. Но строительство мечети в комплексе Атабеков позволяет предположить, что мечеть также принадлежала династии Атабеков. Анализ такого типа мечетей Джума, построенных на территории Азербайджана в XII–XIII веках, показывает, что Нахчыванская мечеть Джума, которая является одним из ярких образцов творчества Аджечи, с точки зрения своей монументальности и архитектурного решения была самой значимой.

Этот факт позволяет предположить, что центральная купольная мечеть в селе Кирна Джулфинского района Нахчыванской АР имеет сходство с Нахчыванской Джума-мечетью. При проектировании конструкции купола архитекторы предусмотрели и постарались обеспечить легкий переход от четырех арок к основанию купола мечети. Аналогичные конструктивно-декоративные приемы были применены при строительстве Джума-мечетей Суджаза, Ардебиля, Казвина, мечети Гюнбади Хаки в Исфахане, а также во время строительства ряда других мечетей с центральным куполом.

Основатель Нахчыванской архитектурной школы Аджечи Абубекр оглу Нахчывани, 900-летний юбилей которого будет отмечаться в 2026 году, продолжая традиции сельджукской мавзольной архитектуры, является мастером, определившим путь развития башенных мавзолеев Азербайджана. Несмотря на то что мавзольное творчество противоречит исламским традициям, увековечивание памяти известных личностей получило широкое распространение в исламских странах.

Зодчий Аджечи сын Абубекра, прославившийся своим талантом, достиг вершин, творчества и стал одним из лучших представителей азербайджанской архитектуры. Умение создавать монументальные образы с применением точных пропорций, тончайших орнаментов, изобретения конструкций, считавшихся эффективными для своего периода (например, заранее подготовленные кирпичные блоки), прекрасное знание таких декоративных средств, как орнамент, надписи, правильное ощущение цвета являются характерной особенностью творчества Аджечи.

Нахчыванская архитектурная школа внесла свой вклад в развитие азербайджанской архитектуры, начиная от нового типологического архитектурного решения до создания новой структуры свежих композиционных методов и архитектурных элементов. Заслуга нахчыванских мастеров в деле применения, а также создания передовых для своего времени конструктивных и строительных методов была существенной.

В создании самых совершенных образцов башенных мавзолеев велика роль не только архитекторов, выходцев из Нахчывана, но и зодчих из других городов, находящихся под влиянием Нахчыванской архитектурной школы.

Нахчыванские памятники, созданные Аджечи, явились образцами архитектуры, которые в течение веков были достойными примерами для подражания не только в Азербайджане, но и далеко за его пределами. Архитектурные методы, характерные для Аджечи, в той или иной мере отразились в ряде памятников, созданных в Нахчыване и соседних территориях. В Азербайджане это влияние распространилось на обширную территорию от Барды на севере до Хамадана и Занджана на юге.

Архитекторы, до XIV века называвшие себя в надписях нахчыванцами, четко и эффективно продолжали традиции представляемой ими архитектурной школы. Чтобы убедиться в этом, достаточно вспомнить памятники в Джуге, Мараге, Гарабаглар, Барде, Хамадане, Салмасае, Хуове, Урмии. Вместе с тем, несмотря на ослабление Нахчыванской школы в последующий период, традиции

Аджеми продолжали развиваться на протяжении веков и дошли до наших дней [2].

Масштаб влияния нахчыванского зодчего Аджеми Абубекр оглу шагнул далеко за пределы родного края и после глубокого исследования его деятельности были выявлены новые грани творчества мастера. Характерно, что в труде «История тюркского искусства», совместно написанном видным австрийским искусствоведом Э.Диц и турецким искусствоведом О.Асланапа, где изучено влияние его архитектурных идей, отмечается, что в возведенных турецким зодчим Синаном в XVI веке в Стамбуле ряде мавзолеев явно прослеживается прямая связь с нахчыванскими мавзолеями. А как же Синан ознакомился с нахчыванскими мавзолеями? Э.Диц напоминает факт участия Синана в 1535–1536-х годах в качестве инженера войск янычар и прибытия его в Нахчыван.

Другие турецкие исследователи тоже подтверждают факт этого влияния. Архитектор Ведат Далокай в своей статье «Синан и общество», говоря о мавзолее Хосров Паша, находящемся в Стамбуле, пишет, что «здесь ощущается дух куполов, которые остались после Атабеков» [5].

При сопоставлении мавзолея, возведенного в Турции близ Мардина в память Зейнал бека, сына Узун Гасана, с творчеством Аджеми, вновь очевидно прослеживается почерк нахчыванского зодчего.

При самом поверхностном сопоставлении мавзолея Кейкавуса I, возведенного в 1219 году в Сивасе марандским зодчим Ахмедом, с фризами портала творений Аджеми Нахчывани становится ясно, что элементы, орнаменты мавзолея, в частности, комбинация куфической надписи с геометрическим орнаментом, выведенная над центральным входом, являются всего лишь повторением мотива, примененного Аджеми в мавзолее Момине хатун за 35 лет до этого. К тому же все это, как и в нахчыванских мавзолеях, было сооружено из кирпича.

Мавзолеи Барды, нахчыванского села Гарабаглар, города Нахчыван, Мараги, Урмии, Салмаса, Ардебиля, Хуова, села Дюзян на южном берегу Араза, отражая яркие особенности башенных мавзолеев, обладают неповторимыми свойствами, в корне отличающимися от башенных мавзолеев других стран.

Композиция входного портала придала оригинальности мавзолею Момине хатун, являющемуся одним из башенных мавзолеев в зодчестве Аджеми.

В большинстве мавзолеев зодчие, уделяя особое внимание этому ключевому элементу, использовали богатый декор, который естественно вписался в общую структуру сооружения. Их фантазия действительно безгранична в создании орнаментальных компози-

ций, органически соединенных с совершенными каллиграфическими надписями.

Заслугу Аджеми Нахчывани в развитии новых архитектурных идей мы видим в создании композиции минаретов и фланкированных порталов. В более ранние периоды подобные композиции нигде не встречаются. Архитектора Аджеми можно заслуженно считать основоположником таких композиций. Этот метод, в той или иной форме видоизменившись, был широко распространен в Малой Азии (в середине XIII века), в Тебризе и Султанийе (в конце XIII века), в Средней Азии (во второй половине XIV века), намного позднее в Индии, но он с точки зрения композиционной ясности и характерной особенности триумфальной арки нигде не достиг той классической вершины, которая была свойственна творчеству Аджеми. Фланкирование портала минаретами было одним из наиболее важных приемов на указанных территориях.

Мавзолей в нахчыванском селе Гарабаглар, строительство которого относят к XIII–XIV векам, был построен с применением методов комплексных сооружений, которые опираются на такие произведения Аджеми, как мавзолей Момине хатун и мечеть Джума с двухминаретными входными порталами и основывается на ту же композицию. Композиция портала, фланкируемого с сужающимися кверху минаретами простой цилиндрической формы, повторяется в мавзолее Гарабаглар. К сожалению, верхняя часть минаретов обеих усыпальниц разрушена, поэтому судить об особенностях архитектуры завершающей коронной части трудно. В 40 км к северо-западу от города Нахчыван, в селе Гарабаглар расположен частично сохранившийся средневековый архитектурный комплекс. В настоящее время комплекс представлен кирпичным мавзолеем, относящимся к XIV веку, двумя высокими полуразрушенными минаретами, которые относятся к XII–XIII вв. и защищают остатки портала с флангов, а также руинами культового сооружения, расположенного между порталом и мавзолеем. На кусочке надписи, сохранившейся над порталом, вероятно, упоминается имя Годай хатун, жены Абага хана из династии Эльханидов.

В XII–XIV веках шел процесс установления уникальных особенностей минаретов, относящихся к Нахчыванской архитектурной школе. Сооружения, являющиеся плодами творчества Аджеми и характерными образцами первых минаретов Нахчывана, были зафиксированы лишь после потери верхних коронных частей. Но в нахчыванских минаретах, лишенных излишней толщины, свойственной среднеазиатским минаретам, сужение корпусов минаретов еще раз свидетельствует о том, что здесь уже был завершен определенный процесс эволюции. Вследствие того, что вершины

известных нам с этой точки зрения и продолживших традиции Аджеми минаретов, расположенных вблизи сел Гарабаглар (XIV век) и Бабы (XIII век), были разрушены, проследить процесс эволюции коронных частей этих минаретов не представилось возможным.

Такие шедевры средневекового архитектурного искусства, как мавзолеи Момине хатун, Гарабаглар, Барда, Гюлистан, Нахчыванская Джума-мечеть и другие религиозные сооружения с точки зрения своей архитектурной интерпретации, своеобразия каменной резьбы и конструктивных особенностей сформировали общую стилистическую систему архитектуры Нахчывана в средневековом Азербайджане. В XV–XVI веках азербайджанские архитекторы и каменотёсы работали в других странах, проявляя истинное мастерство и создавая интересные образцы ремесел. В целом ряде памятников архитектуры в городах Бурса, Каир, Багдад, Демиргапы (Дербент), Герат, Самарканд и др. можно увидеть изысканный «почерк» азербайджанских зодчих. Двери знаменитой Зеленой гробницы в Бурсе (1420–21), которые украшены утонченными узорами, были изготовлены азербайджанским мастером Ахмедом Тебризли. Азербайджанский архитектор Али Тебризли (также известный под псевдонимами Плененный Али, Аджам Али), доставленный в Стамбул султаном Селимом I после Чалдыранской битвы (1514), построил главную арку дворца Топкапы в Стамбуле и мечеть Султана Селима (1522). Зодчими и мастерами ряда памятников были: в Самарканде – Мухаммед Ходжабек оглу, в Шахрисабсе – Мухаммед Юсиф (оба из Тебриза), в Багдаде – Ахмед шах, в Амасии – Мухаммед Махмуд оглу из Аранда.

Композиция главной арки комплекса Атабеков в Нахчыване, являющаяся произведением Аджеми, в последующие столетия стала ведущим художественным элементом архитектуры во многих исламских странах. Построенные из кирпича монументальные минареты по бокам главной арки, монохромные эпиграфические надписи, выложенные из обожженного кирпича, опоясывают всю эту конструкцию вдоль арок. Аналогами нахчыванских башенных сооружений являются главные арки Джифта-минаретов в турецком Эрзуруме (1253 г.), Голубого медресе в Сивасе (1271–1272 гг.), а также мечети Низамия в Абаркухе в Иране (XIII–XIV вв.) и главные арки эпохи Тимуридов в Средней Азии [4]. Как было отмечено, влияние наследия Аджеми в оформлении ведущей к гробницам порталной композиции с минаретами по бокам также ощущается в усыпальницах возле сел Гарабаглар и Бабы в Нахчыване, в архитектуре Тебриза, Султании в Иране, в архитектуре стран Малой и Средней Азии. Из самого поверхностного сравнения мавзолея Кейкавуса I, построенного в Сивасе в 1219 году архитектором Ахмедом из Ма-

ранда, и способов оформления главных арок в творениях Аджеми Нахчывани становится ясно, что гармоничность частей мавзолея, его декор и особенно сочетание куфической надписи с геометрическим орнаментом, расположенным над центральным входом, являются простым повторением мотива, примененного Аджеми при сооружении мавзолея Момине хатун еще за 35 лет до сооружения мавзолея в Сивасе. Причем, как и в нахчыванских гробницах, все это выполнено из кирпича.

В воспоминаниях В.А.Энгельгардта даются сведения о существовании более ранних построек между нахчыванской Джума-мечетью и главной двухминаретной аркой и о том, что они принадлежали крепости [4 с. 27]. Из мечетей с центральным куполом, относящихся к периоду правления сельджуков, в других регионах Ближнего и Среднего Востока можно отметить Джума-мечеть, остатки которой находятся близ озера Ван в Турции (XIII в.), а также мечеть-усыпальницу Шир-Кабир и мечеть Мавераннабр в Туркменистане.

Нахчыванская школа зодчества оказала значительное влияние на создание многочисленных архитектурных сооружений на Ближнем и Среднем Востоке, которые по праву относятся к шедеврам мировой архитектуры. При этом в отдельных памятниках этой школы отчетливо проявляются черты, присущие зодчеству других архитектурных школ. Внешние связи Нахчыванской архитектурной школы просматриваются в отдельно построенных двухминаретных башнях при религиозных памятных сооружениях, созданных Аджеми Абубекр оглу, одним из первых зодчих Востока.

В исследовании освещены вопросы, связанные с возникновением, распространением и другими аспектами формирования комплекса «кубовидных, конусообразных и ребристых башен», проанализированы башенные сооружения с двойными минаретами на флангах, возведенные в те времена, а также оценены и представлены примеры аналогичных строительных сооружений, построенных в более позднее время в регионах Ближнего и Среднего Востока.

В ряде памятников, построенных в Нахчыванской Автономной Республике и близлежащих территориях, в той или иной форме наблюдается проявление архитектурных приемов, принадлежащих Аджеми.

Например, склеп с центральным устоем, имеющийся в мавзолее Момине хатун, встречается и в нижнем ярусе мавзолея Мегуджуг Гази (XII век) в поселке Кемах Восточной Анатолии. Даже размеры, объем и высота этих мавзолеев близки друг другу и есть большая вероятность, что ее строили именно мастера Марага-Нахчыванской архитектурной школы.

В то время как усыпальницы с центральным устоем не встречаются в других зонах Азербайджана, подобные строения характерны

только для Нахчыванской архитектурной школы, где ясно проглядывается их схожесть.

Еще одним мавзолеем, испытавшим влияние архитектурных приемов творчества Аджеми, является мавзолей Гюлистан близ города Джулфа в Нахчыване. Этот мавзолей является жемчужиной каменного искусства, созданной нахчыванскими архитекторами. На нем не сохранилось никакой надписи, поэтому нет никакой информации о дате строительства, об имени заказчика, о том, в честь кого он возведен и об архитекторе мавзолея. По стилистическим особенностям его относят к началу XIII века.

Особенностью мавзолея является выведенный на поверхность склеп и образованный в результате этого особый двухъярусный тип башни. В формировании этого типа, при условии сохранения двухъярусной структуры, определенную роль сыграло желание архитектора придать надземному объему более сложную и пластичную форму, а также сравнительно меньший размер сооружения. Его объемная композиция основывается на переходе от квадратной основы к верхнему двенадцатигранному корпусу. Две плоскости, поднимающиеся с каждого угла квадрата (6,60 x 6,60), пересекая цоколь по диагонали, наверху превращаются в двенадцатигранник. А над ним возвышается двенадцатигранная верхняя камера-башня. Место соединения цоколя и башни завязывается развитым сталактитовым обручем.

Поверхности граней мавзолея, возведенного полностью из красного туфа, превратились в ниши путем раздвоения наверху тонкопрофильных выступающих углов. Внутренняя поверхность ниш мавзолея Гюлистан покрыта узорами, как и в двух других известных мавзолеех, возведенных Аджеми в Нахчыване. Последовательное повторение трех типов геометрических узоров в трехкрылых нишах на гранях мавзолея замечается лишь вблизи.

По сложности и богатству эти узоры можно сравнить только с декорами мавзолея Момине хатун. Но узоры мавзолея Гюлистан, выполненные резьбой по камню, более тонки и изящны, чем выполненные из кирпича геометрические орнаменты мавзолея Момине хатун, и являются непосредственно результатом подражания творчеству Аджеми. Это влияние ощущается в большинстве памятников на севере и юге страны.

Гробницы Момине хатун и Юсифа Кусейр оглу, являющиеся шедеврами творчества Аджеми, заложили основу группы башнеобразных усыпальниц и послужили образцом для возникновения ряда подобных сооружений в различных регионах Ближнего и Среднего Востока [1]. Строительная культура азербайджанских мастеров прямо или косвенно оказала влияние на хорезмских мастеров, что нашло отражение в оформлении архитектурных памятни-

ков. Аналогами гробницы Юсифа Кусейр оглу с восьмиугольным основанием и двухъярусной конструкцией склепа являются гробницы Фахраддина Рази (XIII в.) в Туркменистане, Абдул Музаффара Текеша (XII–XIII вв.) в Куня-Ургенче, а также гробницы в городе Ахлат в Турции.

Десятигранная планировочная структура мавзолея Момине хатун, его декоративное оформление, двухсекционный склеп этими и другими архитектурно-композиционными особенностями нашли свое отражение в усыпальницах Хорасана в Иране, гробницах Ахлата и Эрзурума в Турции, Гумбади-Кабуд (1184 г.) и Сферической гробницы (XII в.) в Мараге, а также гробницах Шахи-Зинда в Самарканде. Размещенные в неглубоких арках на фасаде творений Аджеми неповторяющиеся астрологические орнаменты, изразцовые украшения и эпиграфические надписи, являясь продуктом высокого интеллекта архитектора, послужили образцом для перечисленных нами памятников. Примеры «ребристых» (гофрированных) конструкций на фасаде, примененных в гробнице Гарабаглар, есть в руинах Девичьей башни, построенной из сырцового кирпича в древнем городе Мерв в Туркменистане, в караван-сараях Малик в Рабате, в минарете Джар-Курган в Узбекистане, в усыпальницах Радкан и Кишмар в Иране, а также в минарете Термез в Узбекистане. Подобные примеры чаще всего встречаются в памятных сооружениях. Этот стиль приобрел сначала конструктивные, а затем декоративные черты. Повторение слова «Аллах» изразцовыми кирпичами по всему фасаду мавзолея Гарабаглар придало ему особую декоративную привлекательность. Такой же декор мы видим в мавзолее города Барда (1322 г.) в Азербайджане и в мавзолее Хивы (XIV в.).

Аналогом мавзолея Гарабаглар по внутреннему убранству можно считать мавзолей Кунбаде Кафариййа (XIV в.) в Мараге, который по плану и композиции близок к нахчыванским мавзолеем [3]. Если поместить мавзолей, воздвигнутый близ Мардина в Турции в память об Узун Гасан оглу Зейнал беке, рядом с работами Аджеми, то отчетливо просматривается стиль нахчыванского архитектора.

По своему декоративному оформлению и конструкции на постаменте мавзолей Гюлистан можно сравнить с мемориальными сооружениями Анатолийского полуострова на западе, волжскими и даже уральскими памятниками на востоке, со средневековыми болгарскими гробницами (XIV в.) и памятником Кесемани (XIV–XV вв.), расположенным в Челябинской области России. Аналоги встречаются в мавзолее Бугатой Эке в турецком городе Ахлат, в Эрзуруме и в мавзолеех Денер в Кайсери.

Начиная с первых шагов азербайджанской советской архитектуры, произведения Аджеми превратились в привлекательный

источник национального архитектурного наследия. Садыг Дадашев и Микаил Гусейнов, участвовавшие в конкурсе на проект мавзолея, который должен был быть возведен над могилой великого Низами Гянджеви в 1926 году в Гяндже, также вдохновились творчеством Аджеми. Молодые архитекторы, приняв за образец мавзолеей Момине хатун, взяли за основу стиль мавзолеейного искусства XII века, объединив в своей творческой работе двух великих гениев XII века – поэта Низами Гянджеви и архитектора Аджеми Нахчывани.

А позднее архитекторы А.В.Саламзаде и Дж.И.Кануков при решении архитектурной композиции мавзолея Молла Панах Вагифа в Шуше взяли за основу традиции башенных мавзолеев творчества Аджеми. Это влияние проявилось и в строительстве мавзолея Гусейна Джавида в городе Нахчыван. Автор проекта памятника – заслуженный архитектор Азербайджанской Республики Расим Алиев, скульптор – народный художник Омар Эльдаров. Мавзолей был построен строительной компанией «Старт» Турецкой Республики.

Аджеми Абубекр оглу Нахчывани, заложивший основу Нахчыванской архитектурной школы в XII–XIV веках, своими уникальными архитектурными памятниками стал ведущей силой эпохи Возрождения. Архитектор, создавший неразрывное единство науки и искусства, применив свои глубокие знания в создании прекрасных произведений искусства, сумел создать всемирно известные уникальные архитектурные шедевры. Они прославили на весь мир не только самого мастера, но и Азербайджан.

Веря в человека, в его творческую силу, испытывая прекрасные чувства, архитектор не глядел на создаваемые произведения через узкий ракурс, а смог добиться их законченного решения. Именно поэтому каждое созданное им произведение искусства возникло как плод глубокого мышления, отличаясь удивительной и возвышенной монументальностью. Наряду с гениальностью, присущей мастеру, решающим фактором в этом вопросе было стремление увековечить создаваемое им архитектурное сооружение в соответствии с требованиями времени.

В созданных архитектурных образцах Аджеми Нахчывани, все-сторонне отобразив общественно-нравственную жизнь, религиозно-философские и искусствоведческие взгляды своей эпохи, словно наметил себе цель уйти в вечный мир, и она была достигнута. Художественное творчество, искусство, являющиеся древнейшими проявлениями человеческих способностей, нашли свое отражение в созданных им мавзолеех – мемориальных сооружениях.

Бесспорно, что великолепные произведения великого мастера, послужившие основой для архитектурной школы, представляют собой ведущие образцы башенного мавзолеейного зодчества не

только в Азербайджане, но и на всем Ближнем Востоке и являются шедеврами творчества Аджеми.

Благодаря величайшему мастерству и редкому инженерному таланту Аджеми Абубекр оглу созданные им произведения сохранились до его 900-летия. Эти уникальные памятники, подтверждая слова, высеченные архитектором на фризе мавзолея Момине хатун: «Мы умрем, а это останется на память», еще раз демонстрируют его талант и увековечивают его память.

На основании проведенного анализа возникновения и формирования различных типов сооружений культового, мемориального и арочного типа, возведенных в некоторых провинциях Ближнего и Среднего Востока в эпоху феодализма, можно сделать вывод, что в период правления Сельджуков и даже в более ранний период между различными провинциями этого большого региона, включавшего Среднюю Азию, Иран, Ирак, Турцию, Азербайджан и другие страны, возрождались многосторонние культурные связи, которые получили отражение не только в архитектуре. И к тому же между ними существовало определенное единство художественного вкуса. Вместе с тем формирование и распространение башнеобразной группы усыпальниц, башенных сооружений с двойными минаретами на флангах главных арок, а также схожие сооружения, возведенные позднее в регионе Ближнего и Среднего Востока, – все это является продуктами творчества мастеров, выросших под влиянием Нахчыванской архитектурной школы и творчества великого зодчего Аджеми Абубекр оглу Нахчывани. Это единство оказало значительное влияние на последующее создание и развитие их архитектуры. Кроме того, можно также с большой уверенностью сказать, что мастера средневекового Нахчывана сыграли немалую роль в развитии архитектуры различных регионов Ближнего и Среднего Востока в эпоху феодализма. Благодаря своему умению и таланту выдающиеся мастера-архитекторы оказали влияние на формирование облика, возведенных впоследствии многочисленных построек в других странах, и тем самым способствовали созданию произведений, интересных своей идеей, неповторимых по архитектуре и качественных по исполнению.

Согласно работам исследователя В.Гордлевского, средневековая архитектура Азербайджана, Средней Азии и Ближнего Востока трактуется с точки зрения их взаимосвязи, с учетом влияния местных климатических особенностей [11].

Хочется надеяться, что Аджеми Абубекр оглу Нахчывани, ставший своим творчеством образцом для архитекторов прошлого, настоящего и будущего, 900-летний юбилей которого будет отмечаться в 2026 году, благодаря гениальным творениям останется жить в веках.

Mündəricat

Contents

Содержание

Türk dünyasının memarlıq möcüzələri.....	4
Architectural Marvels of the Turkic World.....	50
Архитектурные чудеса Тюркского мира.....	102
Ön söz	6
Preface	52
Предисловие.....	100
Azərbaycan memarlıq irsinin dühası	9
The genius of Azerbaijani architectural heritage	55
Гений Азербайджанского архитектурного наследия	105
Yusif Küseyr oğlu türbəsi	19
The Tomb of Yusif Kuseyr	67
Мавзолей Юсифа ибн Кусейра	119
Möminə xatun türbəsi	25
The mausoleum of Məminə Khatun.....	73
Мавзолей Момине хатун.....	123
Giriş portalı	33
Entrance Portal.....	82
Входной портал.....	131
Cümə məscidi.....	37
Juma Mosque	87
Мечеть Джума	135
İstifadə olunmuş ədəbiyyat.....	49
References.....	99

Rahibə Şanxay qızı Əliyeva Azərbaycanın tanınmış memarlarından biridir.

1988-ci ildən AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutunda işləyir. 300-dən artıq elmi məqalənin, "Unikal qala kəndi", (2007), "Zaqatalanın tarixi-memarlıq irsi" (2012), "Abşeronun Tarix-Mədəniyyət qoruqları" (2018), "Nardaran Dövlət Tarix-Mədəniyyət qoruğu" (2024) monoqrafiyalarının müəllifi, "İçərişəhər Azərbaycan tarixində" (2015), "Azərbaycanın dünya əhəmiyyətli abidələri" (2015), "Abşeronda məskunlaşma və memarlıq" (2016) və s. kitabların həmmüəllifidir.

"Qala" tarix-etnoqrafiya qoruğunun və Nardaran tarix-mədəniyyət qoruğunun ilkin tədqiqatçılarından biri olmaqla, bir sıra abidələrin bərpa layihələrinin müəllifidir. Ölkə daxilində və xaricdə keçirilən bir sıra beynəlxalq konfransların iştirakçısıdır. 3 məqaləsi beynəlxalq reytingli "Web of science" jurnallarında dərc olunmuşdur.

Mədəniyyət Nazirliyi Ekspert Komissiyasının, Azərbaycan Memarlar İttifaqının üzvü, Şərq Ölkələri Beynəlxalq Memarlıq Akademiyasının və Beynəlxalq Memarlıq Akademiyasının müxbir üzvüdür. AMEA-nın, Memarlar İttifaqının bir sıra fəxri Fərmanları, Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyinin "Milli irs" mükafatı ilə təltif edilmişdir. 2008-ci ildən AZMİU-nun dosentidir.

Rahiba Aliyeva Shankhay gizi is one of Azerbaijan's well-known architects.

She has been working at the ANAS Institute of Architecture and Art since 1988. She is one of the authors of more than 300 scientific articles, the monographs "Unique Qala Village" (2007), "Historical and Architectural Heritage of Zagatala" (2012), "History of Absheron – Cultural Reserves" (2018), "Nardaran State Historical and Cultural Reserve" (2024) and the co-author of the books "Icherisheher in the History of Azerbaijan" (2015), "Monuments of World Significance of Azerbaijan" (2015), "Settlement and Architecture in Absheron" (2016), etc.

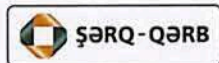
She is one of the primary researchers of the "Qala Historical and Ethnographic Reserve" and the "Nardaran Historical and Cultural Reserve" and is the author of a number of implemented restoration projects of monuments. She has attended a number of international conferences held abroad and in the country. Her 3 articles have been published in indexed international journals "Web of science".

She is a member of the "Expert Commission" under the Ministry of Culture of the Republic of Azerbaijan, the Union of Architects of Azerbaijan, a corresponding member of the International Academy of Architecture of the Eastern Countries and the International Academy of Architecture. She has been awarded a number of Honorary Orders of ANAS, the Union of Architects and the National Heritage Awards of the Ministry of Culture of Azerbaijan. She has been an Associate Professor at Azerbaijan University of Architecture and Construction since 2008.

Рахиба Алиева Шанхай кызы – один из известных архитекторов Азербайджана. С 1988 года работает в Институте архитектуры и искусства НАНА. Является автором более 300 научных статей, монографий «Уникальное село Гала» (2007), «Историко-архитектурное наследие Загатылы» (2012), «Историко-культурные заповедники Апшерона» (2018), «Нардаранский государственный историко-культурный заповедник» (2024), а также соавтором книг «Ичеришехер в истории Азербайджана» (2015), «Памятники мирового значения Азербайджана» (2015), «Поселения и архитектура Апшерона» (2016) и др.

Будучи одним из первых научных исследователей историко-этнографического заповедника «Гала» и Нардаранского историко-культурного заповедника она является также автором ряда реализованных проектов реставрации памятников. Участник ряда международных и республиканских конференций, проводимых за рубежом и в республике. 3 ее статьи опубликованы в международных рейтинговых интернет-журналах.

Она является членом Экспертной комиссии при Министерстве культуры, Союзе архитекторов Азербайджана, членом-корреспондентом Международной академии архитектуры стран Востока и Международной академии архитектуры. Награждена рядом Почетных орденов НАНА, Союза архитекторов и премией «Национальное наследие» Министерства культуры Азербайджана. С 2008 года – доцент АЗГУАС

www.eastwest.az

www.fb.com/eastwest.az

info@eastwest.az

Buraxılışa məsul: Rafiq Kazimov

Üz qabığının dizaynı: Ayaz Abdulzadə

Dizayner və səhifələyici: Kubra İbrahimova

Redaktor: Ramin Alılı

Korrektorlar: Arzu Quluzadə

Jalə Bəgəliyeva

Rus dili üzrə redaktor: Heyran Hacıyeva

Texniki redaktor: Sevinc Yusifova

Baş redaktor: Nərgiz Cəbbarlı

Texniki direktor: Allahverdi Kərimov

Nəşriyyat direktoru: Sevil İsmayılova

Çapa imzalanmışdır: 26.11.2025. Format: 64x90 ¹/₈.
Ofset çapı. Fiziki çap vərəqi 18.5. Sifariş 25153. Tiraj 300

ŞƏRQ-QƏRB

"Şərq-Qərb" ASC-nin mətbəəsində çap olunmuşdur.

AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17

Tel.: (+99412) 374 83 43

(+99412) 374 73 84

